

JOBIG

Journal of Business, Innovation and Governance

ISSN 2717-7029

Period: Annually

www.jobig-journal.com

JOBIG

Journal of Business, Innovation and Governance

ISSN 2717-9559 dergipark.org.tr/tr/pub/jobig

Journal of Business, Innovation and Governance: Volume • Cilt: 8 / Issue • Sayı: 1, June • Haziran: 2025

Biannual Peer-Reviewed Academic Journal / 6 Aylık Hakemli Akademik Dergi

e-ISSN: 2717-9559

Owner • İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Adına İmtiyaz Sahibi

Prof. Dr. Saffet KÖSE (Rector • Rektör)

Owner of the Journal • Derginin Sahibi

On behalf of İzmir Kâtip Çelebi University Faculty of Economics and Administrative Sciences, İKÇÜ İİBF adına

Prof. Dr. Sevtap ÜNAL (Dean • Dekan)

Editors • Editörler

Assist. Prof. Dr. Emrah NOYAN, İzmir Kâtip Çelebi University, Editor • Editör

Assoc. Prof. Dr. Ela Burcu UÇEL, İzmir Kâtip Çelebi University, Asst. Editor • Editör Yardımcısı

Editorial Board • Yayın Kurulu

Prof. Dr. Sevtap ÜNAL, İzmir Kâtip Çelebi University | Türkiye

Prof. Dr. Hayrettin USUL, İzmir Kâtip Çelebi University | Türkiye

Doç. Dr. Yeşim KAPTAN, Kent State University | USA

Dr. Elitsa PELTEKOVA, Sofia University | Bulgaria

Dr. Paddy DOLAN, Technological University Dublin | Ireland

Advisory Board • Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdülkadir VAROĞLU, Başkent University | Turkey

Prof. Dr. Ahmet ERKUŞ, Bahçeşehir University | Turkey

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN, Sakarya University | Turkey

Prof. Dr. Ahmet ÖZEN, Dokuz Eylül University | Turkey

Prof. Dr. Akif TABAK, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Prof. Dr. Ayşe KAYA, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Prof. Dr. Bernur AÇIKGÖZ, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Prof. Dr. Bilçin TAKMEYDAN, Uludağ University | Turkey

Prof. Dr. Birgül DEMİRTAŞ, TOBB University | Turkey

Prof. Dr. Bruce BURTON, University of Dundee | Scotland

Prof. Dr. Cenk SÖZEN, Başkent University | Turkey

Prof. Dr. Çağrı ERHAN, İstanbul Kemerburgaz University | Turkey

Prof. Dr. Çiğdem KIREL, Anadolu University | Turkey

Prof. Dr. Durmuş ACAR, Mehmet Akif Ersoy University | Turkey

Prof. Dr. Dursun BİNGÖL, THK University | Turkey

Prof. Dr. Engin DİNÇ, Karadeniz Technical University | Turkey

-
- Prof. Dr. Engin HEPAKSAZ, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey
- Prof. Dr. Ensar YEŞİLYURT, Pamukkale University | Turkey
- Prof. Dr. Ertuğrul DELİKTAŞ, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey
- Prof. Dr. Fatma TEKTÜFEKÇİ, Dokuz Eylül University | Turkey
- Prof. Dr. Ganite KURT, Ankara Hacı Bayram Veli University | Turkey
- Prof. Dr. Gülgün Nazan GÜNAY, Ege University | Turkey
- Prof. Dr. Haldun YALÇINKAYA, TOBB University | Turkey
- Prof. Dr. Haluk KORKMAZYÜREK, Toros University | Turkey
- Prof. Dr. Hüseyin BAĞ, Middle East Technical University | Turkey
- Prof. Dr. İbrahim Atilla ACAR, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey
- Prof. Dr. İhsan IŞIK, Rowan University | USA
- Prof. Dr. İsa İPÇİOĞLU, Bilecik Şeyh Edebali University | Turkey
- Prof. Dr. Levent Bekir KIDAK, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey
- Prof. Dr. Mehmet BALCILAR, Doğu Akdeniz University | Turkey
- Prof. Dr. Metin Kamil ERCAN, Ankara Hacı Bayram Veli University | Turkey
- Prof. Dr. Metin KARADAĞ, Ege University | Turkey
- Prof. Dr. Muhsin KAR, Ankara Yıldırım Beyazıt University | Turkey
- Prof. Dr. Murat ÇOKGEZEN, Marmara University | Turkey
- Prof. Dr. Mustafa SAKAL, Dokuz Eylül University | Turkey
- Prof. Dr. Mustafa Zihni TUNCA, Süleyman Demirel University | Turkey
- Prof. Dr. Necdet SAĞLAM, Anadolu University | Turkey
- Prof. Dr. Nejat BASIM, Başkent University | Turkey
- Prof. Dr. Nesrin DEMİR, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey
- Prof. Dr. Nezih Metin ÖZMUTAF, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey
- Prof. Dr. Nuri ÖMÜRBEK, Süleyman Demirel University | Turkey
- Prof. Dr. Osman KARAMUSTAFA, Recep Tayyip Erdoğan University | Turkey
- Prof. Dr. Özlem TÜR, Middle East Technical University | Turkey

Prof. Dr. Özlem ÖNDER, Ege University | Turkey
Prof. Dr. Pınar Evrim MANDACI, Dokuz Eylül University | Turkey
Prof. Dr. Ramazan AKTAŞ, TOBB University | Turkey
Prof. Dr. Reinhold ROTH, Bremen City University of Applied Sciences | Germany
Prof. Dr. Recep KÖK, Dokuz Eylül University | Turkey
Prof. Dr. Sait GÜRBÜZ, Social Sciences University of Ankara | Turkey
Prof. Dr. Sibel TURAN, Trakya University | Turkey
Prof. Dr. Sinan NARDALI, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey
Prof. Dr. Selahattin KARABINAR, İstanbul University | Turkey
Prof. Dr. Selçuk EMSEN, Atatürk University | Turkey
Prof. Dr. Seval Kardeş SELİMOĞLU, Anadolu University | Turkey
Prof. Dr. Şaban UZAY, Erciyes University | Turkey
Prof. Dr. Şeref KALAYCI, Karadeniz Technical University | Turkey
Prof. Dr. Tarık OĞUZLU, Antalya Bilim University | Turkey
Prof. Dr. Tayyar ARI, Uludağ University | Turkey
Prof. Dr. Tekin AKDEMİR, Ankara Yıldırım Beyazıt University | Turkey
Prof. Dr. Türker SUSMUŞ, Ege University | Turkey
Prof. Dr. Uğur ZEL, Okan University | Turkey
Prof. Dr. Ünsal SİĞRI, Başkent University | Turkey
Prof. Dr. Volkan ALPTEKİN, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey
Prof. Dr. Ziya ÖNİŞ, Koç University | Turkey
Assoc. Prof. Dr. Abdurrahman KORKMAZ, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey
Assoc. Prof. Dr. Alper DOĞAN, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey
Assoc. Prof. Dr. Bora AKTAN, University of Bahrain | Turkey
Assoc. Prof. Dr. Dilek MEMİŞOĞLU, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey
Assoc. Prof. Dr. Elif Türkan ARSLAN, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey
Assoc. Prof. Dr. Hüseyin Güçlü ÇİÇEK, Süleyman Demirel University | Turkey
Assoc. Prof. Dr. Sinem KOCAMAZ, Ege University | Turkey
Assoc. Prof. Dr. Şaban KARDAŞ, TOBB University | Turkey
Assoc. Prof. Dr. Şevket OVALI, Dokuz Eylül University | Turkey
Assoc. Prof. Dr. Uğur Burç YILDIZ, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Secretary • Sekreteryä

Res. Assist. Nur KOÇ, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Manuscript and Language Editors • Yazım ve Dil Editörleri

Res. Assist. Emre TELCİ, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Res. Assist. Furkan AKCEBE, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Res. Assist. Melis ÖZVERİ, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Typesetters and Layout Designers • Mizanpajcılar

Res. Assist. Dr. Ali Fuat URUŞ, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Res. Assist. Burcu BAHÇECİ BAŞKURT, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Res. Assist. Cemalettin SEVER, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Res. Assist. Derya AKTAŞ, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Res. Assist. İpek CAMUZ BERBER, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Res. Assist. Özge KOBAK, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Res. Assist. Pınar EBE GÜZGÜ, İzmir Kâtip Çelebi University | Turkey

Contact Details • İletişim Bilgileri

T. C. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jobig>

Address • Adres: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İİBF, Çiğli Ana Yerleşkesi, 35620

Çiğli/İzmir, Türkiye

Phone • Tel: +90 232 329 3535 / 3277

Fax • Faks: +90 232 386 0888

Journal of Business, Innovation and Governance (JoBIG), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İKÇÜ İİBF) tarafından Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı şeklinde yayımlanan, uluslararası ve hakemli bir elektronik dergidir. Türkçenin yanı sıra, İngilizce yayınların da kabul edildiği JoBIG, işletmecilik, inovasyon ve yönetim alanlarında akademik bakış açısının geliştirilmesini amaçlamaktadır. Dergiye gönderilen tüm yayınlar, hakem değerlendirmesi öncesinde intihal programında taranmaktadır. Dergide yer alan yayınlarda ileri sürülen fikirler yazarlarına aittir ve dergi yönetimi ile kurumun görüşlerini yansıtmamaktadır. JoBIG kapsamında yayımlanan eserlerden kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. JoBIG

Journal of Business, Innovation and Governance (JoBIG) is an international and peer-reviewed electronic journal published bi-annually, in June and December, by İzmir Kâtip Çelebi University Faculty of Economics and Administrative Sciences (İKÇÜ İİBF). JoBIG, which accepts publications in English as well as Turkish, aims to develop an academic perspective in the fields of business administration, innovation, and governance. All publications sent to the journal are scanned in the plagiarism program before the referee evaluation. The ideas put forward in the publications in the journal belong to the authors and do not reflect the views of the journal management and the institution. It is possible to quote from the works published within the scope of JoBIG by showing the source.

Journal of Business, Innovation and Governance (JoBIG), yönetim, organizasyon, finans, muhasebe, üretim yönetimi, pazarlama, uluslararası ticaret, iktisat, maliye politikaları, kamu yönetimi ve siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler ve sağlık kurumları yönetimi alanlarındaki bilimsel çalışmaları alanyazına kazandırmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda hazırlanan makaleler ve kitap incelemeleri/eleştirileri, JoBIG tarafından değerlendirilmeye alınmaktadır. Dergide yayınlanan eserlerde bilimsel etik kurallarına ve kör hakem sistemine bağlı kalınmaktadır.

Journal of Business, Innovation and Governance (JoBIG) aims to bring scientific studies in the fields of management, organization, finance, accounting, production management, marketing, international trade, economics, fiscal policies, public administration and political science, international relations, and health institutions management to the literature. Articles and book reviews/criticisms prepared within these scopes are evaluated by JoBIG. In the studies published in the journal, scientific ethical rules and blind referee system are adhered to.

EDİTÖRDEN***Değerli Okurlarımız,***

Journal of Business, Innovation and Governance (JoBIG), 2025 yılı ilk sayısını sizlerle paylaşmaktan mutluluk duyuyoruz. 8. Cilt, 1. Sayı itibarıyla JoBIG, 7 adet araştırma makalesine ev sahipliği yapmaktadır. Bu sayımızda da, önceki sayılarımızda olduğu gibi alanyazına kıymetli katkılar sağlayan, orijinal eserlere yer vermenin heyecanı içerisindeyiz. Sayıda yer alan çalışmalarda, kuruluş yeri seçimi sürecinde analitik hiyerarşi sürecinin kullanılması bir gıda işletmesi üzerinden araştırılmış ve birinci petro dönemi stratejik yönetim açısından değerlendirilmiştir. Yazarlarımıza, dergimize gösterdikleri ilgiden dolayı teşekkür ederiz. Sayıda yer alan yayınların ilgi ile okunacağını ve başka araştırmalara ışık tutacağını umuyoruz.

Sayımızın hazırlanmasında, bilimsel görüşünü ve desteğini özveri ve titizlikle sunan hakemlerimize, emeklerinden ve dergimizde yer alacak yayınların kalitesinin artırılmasına yönelik yapmış oldukları değerli katkılarından dolayı sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.

JoBIG sayısının ve yapısının geliştirilmesi için emek sarf eden kıymetli yayın ekibimize değerli katkılarından ve özverili çalışmalarından dolayı içten teşekkür ederiz.

Dergimizin 8. yılına yaraşır bu son sayısında diğer sayılarımızda olduğu gibi arzumuz ve gayemiz, ulusal ve uluslararası indekslerin belirlemiş olduğu kriterlere ve standartlara haiz bilimsel bir yayın organı olmak yönündedir.

Meslektaşlarımızı, alanının gelişmelerini yakından takip eden araştırmacıları, kıymetli çalışmalarını Journal of Business, Innovation and Governance (JoBIG) aracılığı ile bilim dünyasıyla paylaşmaya davet eder, saygılarımızı sunarız.

2025 yılının ikinci sayısında buluşmak dileğiyle...

Dr. Emrah NOYAN

FROM THE EDITOR

Dear Readers,

We are pleased to share with you the first issue of the Journal of Business, Innovation and Governance (JoBIG), 2025. As of Volume 8, Issue 1, JoBIG hosts 7 research article. In this issue, as in our previous issues, we are excited to include original works that make valuable contributions to the literature. In the studies included in the issue, the use of the analytical hierarchy process in the establishment site selection process was researched on a food business and the First Petro period was evaluated in terms of strategic management. We would like to thank our authors for their interest in our magazine. We hope that the publications in the issue will be read with interest and will shed light on another research.

We would like to express our endless thanks to our referees, who provided their scientific opinion and support with devotion and meticulousness in the preparation of our issue, for their efforts and for their valuable contributions to improving the quality of the publications to be included in our journal.

We sincerely thank our esteemed publication team for their valuable contributions and devoted work, who have made efforts to improve the issue and structure of JoBIG.

In this last issue of our journal, worthy of its 8th year, as in our other issues, our desire and aim is to be a scientific publication that meets the criteria and standards determined by national and international indexes.

We invite our colleagues, researchers who closely follow the developments in the field, to share their valuable studies with the scientific world through the Journal of Business, Innovation and Governance (JoBIG), and we present our respects.

Hope to meet you in the second issue of 2025...

Dr. Emrah NOYAN

Referees of This Issue • Bu Sayının Hakem Kurulu

Doç. Dr. Nuray AKAR, Akdeniz Üniversitesi | Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ayhan KULOĞLU, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi | Türkiye

Öğr. Gör. Dr. Ahmet İNNECİ, Pamukkale Üniversitesi | Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed SAMANCI, Yozgat Bozok Üniversitesi | Türkiye

Prof. Dr. Evrim Mayatürk AKYOL, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi | Türkiye

Doç. Dr. Nuri AVŞARLIGİL, Akdeniz Üniversitesi | Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Onur KINLI, Ege Üniversitesi | Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Gökay ÖZERİM, Yaşar Üniversitesi | Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Erden KİŞİ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi | Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Gökçe Çetin CAN, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi | Türkiye

Prof. Dr. Türker SUSMUŞ, Ege Üniversitesi | Türkiye

Prof. Dr. Engin DİNÇ, Karadeniz Teknik Üniversitesi | Türkiye

Doç. Dr. İhsan SAĞSEN, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi | Türkiye

Doç. Dr. Hakan KARAASLAN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi | Türkiye

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

FROM EDITOR / EDITÖRDEN

RESEARCH ARTICLES / ARAŞTIRMA MAKALELERİ

**YEŞİL MARKA İMAJI VE YEŞİL SATIN ALMA NİYETİ OLUŞTURMADA
YEŞİL KULAKTAN KULAĞA İLETİŞİMİN ROLÜ: ARACILIK MODELLİ
BİR ARAŞTIRMA**

EXPLORING THE ROLE OF GREEN WORD-OF-MOUTH IN SHAPING GREEN
BRAND IMAGE AND GREEN PURCHASE INTENTIONS: A MEDIATED
MODEL

Saied Khalid SADAT, Cem KARAYALÇIN

**ULUSLARARASI VERGİLENDİRME VE KAVRAMLARININ ORTAYA
ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ**

A THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TAXATION
AND ITS CONCEPTS

Birol UBAY

**GİRİŞİMCİ ÜNİVERSİTE KAVRAMINI USTALIKTAN PATRONLUĞA
GEÇENLER GÖZÜYLE ANLAMAK: İAOSB ÖRNEĞİ**

UNDERSTANDING THE CONCEPT OF THE ENTREPRENEURIAL
UNIVERSITY THROUGH THE PERSPECTIVES OF THOSE WHO HAVE
TRANSITIONED FROM

Deniz Şahin SAMARAZ, Akif TABAK

**ARAŞTIRMA ALANINDA TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME: AVRUPA BİRLİĞİ CİNSİYET EŞİTLİĞİ
STRATEJİLERİ VE ARAŞTIRMA ÇERÇEVE PROGRAMLARI**

AN ANALYSIS OF GENDER EQUALITY IN RESEARCH: EU GENDER
EQUALITY STRATEGIES AND RESEARCH FRAMEWORK PROGRAMMES

Güldan KALEM

**ANLATILARIN SAVAŞ ALANI, BEŞŞAR ESED SONRASI DÖNEM VE
SURIYE’DE ULUSUN YENİDEN KURGUSU**

A BATTLEGROUND FOR NARRATIVES, POST-BASHAR AL-ASAD ERA AND
NARRATING THE NATION IN SYRIA

Sertan AKBABA

DİJİTAL VARLIKLARIN BAĞIMSIZ DENETİMİ

INDEPENDENT AUDIT OF DIGITAL ASSETS

Hayrettin USUL

‘NATO 2030’ TRANSATLANTİK GÜNDEMİNE 2025 YILINDAN BİR BAKIŞ

A VIEW FROM 2025 ON THE NATO 2030 TRANSATLANTIC AGENDA

Murat DEMİREL

¹ YEŞİL MARKA İMAJİ VE YEŞİL SATIN ALMA NİYETİ OLUŞTURMADA YEŞİL KULAKTAN KULAĞA İLETİŞİMİN ROLÜ: ARACILIK MODELLİ BİR ARAŞTIRMA

EXPLORING THE ROLE OF GREEN WORD-OF-MOUTH IN SHAPING GREEN BRAND IMAGE AND GREEN PURCHASE INTENTIONS: A MEDIATED MODEL

Saied Khalid SADAT

ORCID: 0009-0002-7452-6171, saied.khalid@std.antalya.edu.tr.

Cem KARAYALÇIN

Dr. Öğr. Üyesi, Antalya Bilim Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-0847-8020, cem.karayalcin@antalya.edu.tr.

ÖZET

Çevreyi koruma fikri, çevre dostu ürünlere olan talebe doğru bir değişim yaratmıştır. Bu çalışma, kozmetik ürünleri bağlamında yeşil kulaktan kulağa iletişim, yeşil marka imajı ve yeşil satın alma niyeti arasındaki ilişkileri araştırmaktadır. Çalışmada çevrimiçi anket ve kolayda örnekleme yöntemi seçilmiştir. Türkiye'nin Antalya şehrinde yeşil kozmetik ürünleri kullanan 274 katılımcının verileri SPSS 27 ve AMOS 24 yazılımları kullanılarak analiz edilmiştir. Bulgular, yeşil marka imajı ile satın alma niyeti arasında güçlü bir ilişki olduğunu ve tüketicilerin olumlu bir çevresel imaja sahip markalardan satın alma olasılığının daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Buna ek olarak, yeşil marka imajının, yeşil kulaktan kulağa iletişimin satın alma niyetine olan etkisinde kısmi aracılık rolünün bulunduğu gözlemlenmiş olup; bu da olumlu bir yeşil marka imajının aracı bir faktör olarak hizmet ettiğini ve yeşil ağızdan ağıza iletişimin dolaylı olarak da artan satın alma niyetine etkisi olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, şirketlerin yeşil uygulamalara öncelik vermesi ve sürdürülebilir girişimler yoluyla güçlü, otantik bir marka imajı oluşturması gerektiği görülmüştür. Olumlu yeşil kulaktan kulağa iletişim, tüketicilerin yeşil marka imajı algısını önemli ölçüde artırabilmekte ve satın alma niyetlerine de olumlu etki yapabilmektedir. Ancak, yeşil kulaktan kulağa iletişim ile yeşil marka imajı ve yeşil satın alma niyeti arasında hem doğrudan hem de dolaylı ilişkiler bulunduğu için, şirketlerin olumsuz algıya yol açabilecek yeşil uygulamalardan kaçınmaları önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Kulaktan Kulağa İletişim, Yeşil Marka İmajı, Yeşil Satın Alma Niyeti, Yeşil Ürünler

JEL Kodları: M30, M31

**Kabul Tarihi /
Accepted: 28 Haziran
2025**

**İletişim /
Correspondence: Cem
KARAYALÇIN**

**Benzerlik Oranı/
Plagiasim:**

**Makale Türü/Article
Type: Araştırma
Makalesi/ Research
Article**

¹ Bu çalışma, "IMPACT OF GREEN WORD OF MOUTH ON GREEN BRAND IMAGE, AND CONSUMER'S PURCHASE INTENTIONS" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ABSTRACT

The idea for protecting the environment has resulted in a shift in demand for eco-friendly products. This study investigates the relationships between green word-of-mouth (WOM), green brand image, and green purchase intentions in the context of cosmetic products. In this study, convenience sampling method through an online survey has been chosen. The data of 274 participants in Antalya, Türkiye who used green cosmetic products have been analyzed using SPSS 27 and AMOS 24 software. The findings revealed a strong correlation between green brand image and purchase intentions, with consumers more likely to purchase from brands that have a positive environmental image. Moreover, green brand image partially mediated the relationship between green WOM and purchase intentions, indicating that a positive green brand image serves as an intermediary factor, converting promising green WOM into increased purchase intentions. The result implies that companies should prioritize green practices and build a strong, authentic brand image through sustainable initiatives. Positive green WOM can significantly enhance consumers' perception of green brand image and boost purchase intentions. However, companies must be cautious of negative practices, as both direct and indirect relationships exist between green WOM, green brand equity, and green purchase intentions.

Keywords: Green Word-of-Mouth, Green Brand Image, Green Purchase Intentions, Green Products

1. INTRODUCTION

In recent years, the increased recognition and concern for protecting the environment have resulted in a significant surge in the demand for environmentally friendly products. Green products are specifically designed, manufactured, and distributed in ways that minimize their negative impact on the environment throughout their entire lifecycle. As consumers become more mindful of the environmental consequences associated with their purchasing choices, comprehending the factors that influence their preference for green products has become a central focus of research in the fields of marketing and consumer behavior. Numerous studies have delved into investigating the motivations and influences that drive consumers towards choosing green products. Factors such as environmental consciousness, eco-labeling, and the perceived eco-friendliness of products have been identified as crucial determinants of consumer behavior in this realm. These factors play a significant role in shaping consumer attitudes, perceptions, and purchasing intentions regarding green products (D'Souza et al., 2007; Majeed et al., 2022).

According to the American Marketing Association (Kotler, 2012), Green marketing refers to the promotion and selling of products that are believed to be environmentally friendly. It encompasses various actions, such as modifying products, making changes to the production methods, adjusting packaging, and adapting advertising strategies. The terms "Environmental Marketing" and "Ecological Marketing" are often used interchangeably with green marketing to convey the same concept. "Green Marketing" is a comprehensive marketing approach that focuses on ensuring minimal harm to the environment throughout the entire lifecycle of a product, including production, marketing, consumption, and disposal. Terms like recyclable, natural-derived, ozone-friendly, paraben-free, and phosphate-free are indicative of the principles and practices associated with green marketing (Kotler, 2012).

Green word-of-mouth (GWOM) is gaining increasing attention as a key factor in shaping consumer behavior toward environmentally friendly products. With growing environmental concerns and a rising demand for sustainable options, understanding the impact of green word-of-mouth on green brand image and consumer purchase intentions has become a critical area of research in marketing. Word-of-mouth (WOM), the spread of information and opinions through personal communication channels, has long been recognized as a powerful influencer on consumer decisions. Green WOM specifically refers to the sharing of positive or negative information about eco-friendly products or brands. This form of WOM extends beyond traditional advertising, as consumers tend to trust recommendations from peers more than marketing messages when it comes to environmentally conscious choices. Studies have shown that green WOM can significantly influence a brand's reputation and consumers' purchasing intentions. For example, (Nahar & Silintowe, 2021) found that a company's image plays a key role in how green marketing efforts influence consumers' purchase intentions. Similarly, (Jasin, 2022) highlighted that electronic word-of-mouth (eWOM) and social media marketing significantly affect the brand perception and purchase intentions of small and medium-sized enterprises (SMEs). In India, (Kala & Chaubey, 2018) found that eWOM positively impacts brand perception and buying intent for lifestyle products.

Green Cosmetics represents an innovative concept focused on sustainability and eco-friendliness, which have become fundamental requirements and promising prospects for both businesses and consumers (Vincent, 2015). The term "green" is now commonly associated with terms like "organic," "sustainable," and "healthy." This shift in terminology reflects growing concerns about climate change, global warming, and environmental degradation, which have significantly increased the attraction to eco-conscious products (Fonseca-Santos et al., 2015). Over time, consumers have become more environmentally conscious, influencing their purchasing behavior in the cosmetics

industry. This shift is driven by a growing preference for products that are healthy, safe, and free from harmful chemicals. The increasing degradation of the environment has further heightened consumer awareness of the necessity to choose green products, which are seen as a step toward maintaining both a healthy lifestyle and a cleaner environment (Luck & Ginanti, 2009).

In modern times, the cosmetics industry has undergone significant changes, becoming highly competitive and global, with a strong emphasis on quality, efficiency, and safety. Consumers have become more discerning, leading to increased importance placed on scientific research and product development by manufacturers. Moreover, consumers are now well-informed about environmental protection and sustainability, including issues related to animal welfare and the impact of cosmetic ingredients on the environment. Consequently, new cosmetic ingredients are required to meet environmental protection standards. Researchers have demonstrated the positive effects of various substances on skin health, either through their mechanisms of action or their functions. Animal and clinical research data have been primarily used to determine the biological and medicinal effects of substances such as collagen, ceramide, beta-carotene, astaxanthin, coenzyme Q10, colostrum, zinc, and selenium. The latest trends in cosmetic development revolve around the study of natural ingredients that have anti-aging properties and can help combat skin aging (Amberg & Fogarassy, 2019).

This study conducted a comprehensive review of existing literature, focusing on key variables such as green brand image (GBI), green word-of-mouth (GWOM), and green purchase intentions (GPI) within the cosmetic industry. The research aims to provide valuable insights into how businesses can effectively leverage word-of-mouth as a tool to enhance brand image and drive customer purchase intentions. Moreover, the study highlights that GWOM positively influences consumer's intentions to purchase eco-friendly goods or services. However, it also emphasizes the mediating role of brand image in this relationship. Understanding these mediating factors enables businesses to refine their green marketing strategies and tailor their approaches to specific consumer segments, thereby maximizing their impact.

By addressing the following questions, the study uncovers valuable insights about GWOM, its impact on brand image and purchase intentions, and the factors that may influence these relationships:

1. Does green word-of-mouth influence the green brand image of eco-friendly products?
2. Is there a positive impact of green word-of-mouth on consumer purchase intentions for green products?
3. Does green brand image mediate the relationship between green word-of-mouth and green purchase intentions in the context of green products?

2. HYPOTHESIS DEVELOPMENT AND CONCEPTUAL FRAMEWORK

2.1 Green Word-of-Mouth

Word-of-mouth marketing is a potent marketing tactic that uses testimonials and personal recommendations to advertise a good or service. Positive WOM may boost a brand's reputation and generate attention, which increases sales, study suggests that a positive green brand image can improve the impact of WOM on purchase intentions. Consumers are more inclined to believe and abide by advice from sources they believe to be environmentally conscious. Positive WOM regarding a business's goods or services is more likely to impact consumers' purchase intentions if that brand is considered environmentally friendly. In the green marketing literature, (Setiawan, 2018)

discovered that positive WOM considerably influenced purchase intentions for low-cost green cars, with the green brand image partially mediating. This suggests that a robust green brand reputation can improve WOM's influence on customers' purchase intentions. If customers feel that a business is environmentally conscious, they are more likely to believe and follow the recommendations of other environmentally conscious customers. (Setiawan, 2018)

From a theoretical perspective, the concept of Green Word-of-Mouth (GWOM) can be grounded in two prominent psychological theories: the Theory of Planned Behavior (Ajzen, 1991) and Attribution Theory (Heider, 1958). According to Theory of Planned Behavior, individual behavior is driven by behavioral intentions, which in turn are influenced by attitudes, subjective norms, and perceived behavioral control. In the context of green marketing, GWOM serves as a social norm and external influence that shapes consumer attitudes and intentions toward purchasing eco-friendly products. When consumers hear positive environmental claims or experiences from their peers, it reinforces social expectations and aligns with their behavioral intentions to act sustainably. Moreover, Attribution Theory suggests that consumers evaluate the motivations behind a brand's environmentally friendly actions. If peers share positive experiences through GWOM that attribute green behavior to essential environmental concern rather than marketing tactics, this enhances the credibility and perceived authenticity of the brand. Consequently, consumers develop a stronger green brand image and a higher likelihood of green purchase intentions. Therefore, GWOM not only acts as a form of social proof but also reinforces psychological drivers such as credibility, responsibility, and shared environmental values, making it a powerful antecedent in influencing both brand perception and purchasing behavior.

The effect of electronic word-of-mouth (e-WOM) on brand image and purchase intention for lifestyle items in India was investigated in a study by (Kala & Chaubey, 2018). The study's results showed that e-WOM had a favorable impact on brand image and purchase intention, indicating that effective promotion of a business's eco-friendly goods or procedures through e-WOM can boost the green brand's reputation and increase consumer purchase intentions. This study suggests that e-WOM can be crucial in building and strengthening a company's green brand image, especially in emerging markets where eco-friendly products and practices are gaining popularity. (G. Li et al., 2021) studied the relationship between green brand image and consumers' purchase intentions toward sustainable fashion products. The results revealed that green brand image had a notable impact on consumers' purchase intentions, and this influence was mediated by their environmental consciousness and perceived value of the product. To put it differently, research studies show that a positive green brand image can influence consumers' purchase decisions for sustainable fashion products. This effect is partially explained by their environmental consciousness and the product's perceived value. Suggesting that a company's green brand image can positively influence consumers' purchase intentions towards sustainable fashion products and that perceived product value and environmental consciousness are essential factors that mediate this relationship.

The study by (Liao et al., 2020) clarifies the crucial role eco-friendly marketing and psychological advantages may play in determining how the spread of green WOM affects customers' eco-friendly attitudes and purchase intentions. The study found that customer views about becoming green, as well as their purchasing intentions, were significantly impacted by green WOM. This implies that strong green word-of-mouth (WOM) can substantially affect how customers perceive and behave toward green products. Furthermore, the study revealed that green marketing and psychological benefits partially mediated the association between green WOM and customers' green attitudes, values, and purchase intentions. This highlights the importance of promoting

the psychological advantages of green products and engaging in effective green marketing to enhance the impact of green WOM on consumers' attitudes and purchase intentions. By doing so, companies may increase their chances of influencing customers to make environmentally friendly purchase decisions.

2.2 Green Brand Image

The concept of green brand image has been recognized as a significant factor that affects consumers' attitudes and Behavior towards environmentally friendly products. A brand's green image is a perception of its environmental policies and practices, which consumers use to evaluate its credibility and trustworthiness. According to studies, a positive green brand reputation may significantly affect how customers view eco-friendly products and their propensity to buy them. To better understand how customers' choices for green products might be influenced, (Chin, Nur, Sulaiman et al., 2018) looked at the automobile sector. The study found that green brand image had a significant effect on consumers' purchase intentions and that the perceived environmental performance of the brand mediated this relationship. This implies that a company's green brand image is crucial in determining consumers' purchasing intentions towards environmentally friendly products, especially in industries where environmental performance is vital. (Chin, Nur, Sulaiman et al., 2018)

Green brand image describes how customers see a company's environmental policies; Consumers that care about the environment are more inclined to patronize businesses with a solid green brand image. In a study conducted by (Setiawan, 2018) the author found that the relationship between word-of-mouth (WOM) and the intention to buy affordable, environmentally friendly vehicles is partially mediated by the green brand image. Similarly, (Liao et al., 2020) reported that the link between green WOM and green purchase intentions is partially mediated by the psychological benefits of adopting eco-friendly practices and green marketing. These findings suggest that the green brand image plays a crucial role in linking WOM and green purchase intentions. Furthermore, psychological benefits and green marketing also contribute to shaping consumers' green purchase behavior. According to these findings, businesses may influence customers' intentions to buy green products by enhancing their brand image through successful green marketing techniques and good word-of-mouth (WOM).

Considering the context of green marketing, brand equity may also be influenced by the perceived social and environmental advantages of purchasing the product. For example, when a company supports local communities or reduces trash, consumers will likely acquire favorable sentiments toward it. Therefore, brands that can provide these advantages are more likely to draw customers to search for goods with favorable social and environmental effects. The findings of the study by (Alwan & Alshurideh, 2022) imply that a favorable brand perception of green products might increase the impact of digital marketing on consumers' intentions to make green purchases. Customers who believe a brand has substantial brand equity are more inclined to accept the company's environmental promises and think the product will have the desired environmental effects. Additionally, clients with a favorable opinion of the brand are more inclined to spread the word about it favorably, which can further boost the brand's image and raise buy intent among prospective customers.

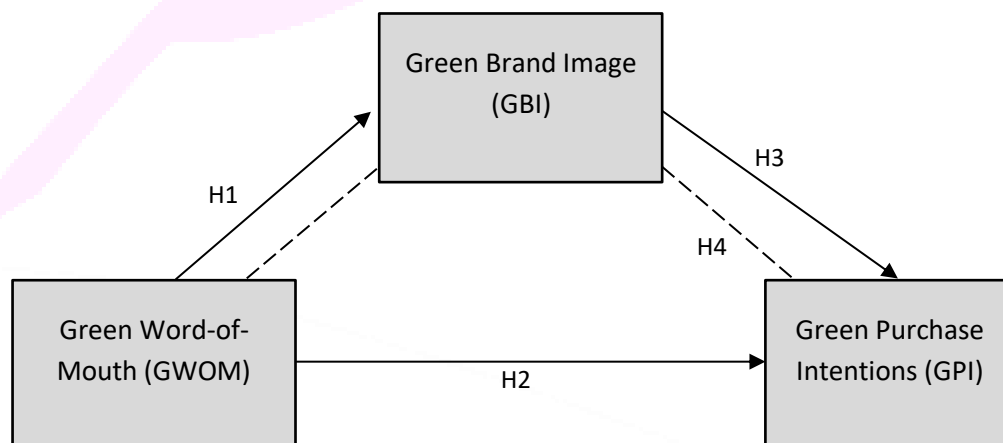
2.3 Green Purchase Intentions

Consumers' readiness to buy eco-friendly goods or goods from businesses that promote sustainability is called their "green purchase intentions." Some elements, such as green WOM and brand image, have influenced consumers' intentions to make green purchases. For instance, (Mansoor and Noor, 2019) discovered that favorable Word-of-mouth mediates the association between purchase intentions and green brand image. In

addition, (Guerreiro & Pacheco, 2021) found that green trust and brand engagement partially mediated the link between green WOM and green purchase intentions. These findings suggest that businesses can shape consumers' green purchasing intentions by cultivating positive Word-of-Mouth and building a robust green brand image that fosters trust and engagement.

Green purchase intention is an essential aspect of sustainable consumption behavior. Consumers' intention to purchase environmentally friendly products is influenced by various factors, including personal attitudes, values, social norms, and perceived benefits and costs (Wijekoon & Sabri, 2021). In recent years, the role of green WOM in shaping consumers' purchase intention for eco-friendly products has been widely studied. (Pant et al., 2021) investigated the impact of e-WOM on green purchase intention and how consumers' level of green knowledge influences it. The results showed that e-WOM positively impacts green purchase intention, which is more significant for consumers with a higher level of green knowledge. This implies that green WOM can effectively increase green purchase intention, particularly for consumers with a deeper understanding of environmental issues. The authors suggest that companies can leverage this finding by encouraging satisfied customers to share their positive experiences with their network and by providing information about the environmental benefits of their products to consumers.

Positive customer feedback on environmentally friendly items, or "green WOM," dramatically influences people's intentions to buy green products. According to (Juliana et al., 2020) green viral communication positively influences purchasing intention through green satisfaction. This study discovered that green viral communication substantially impacts consumers' happiness and inclination to buy green products. This implies that green WOM might significantly influence consumer opinions of green companies and their propensity to purchase environmentally friendly goods. However, customers' buying intentions can also be impacted by greenwashing, which is the practice of making false marketing claims to sell goods or services as being ecologically beneficial. In (Chivhungwa & Chinomona, 2019) who conducted research on the influence of green purchase intention on the quality of the physical environment, green trust, and green image. Their findings indicated that green image and trust had a significant impact on green purchase intention, while the quality of the physical environment did not have a significant effect. This study suggests that companies should focus on improving their green image and fostering green trust among consumers to increase green purchase intention. This demonstrates that consumers' perceptions of a brand's dedication to the environment and their faith in it may impact their willingness to purchase eco-friendly goods. In (Figure 1) conceptual framework for the current study is illustrated:

----- Dash represents mediation effect

Figure 1 Conceptual Framework

2.4 The Effect of Green WOM on Green Brand Image

A great way to have a strong green brand image is by implementing sustainable practices in the company's operations. This could include using environmentally friendly materials, reducing carbon footprint, and implementing sustainable supply chain practices. Such initiatives demonstrate the company's commitment to sustainability and can enhance the brand's reputation among environmentally conscious consumers. Moreover, companies can leverage e-WOM to strengthen their green brand image and reputation. E-WOM can spread positive word-of-mouth about the company's sustainability practices and green products, which can improve the company's reputation and increase consumer trust. E-WOM can also provide social proof of the company's commitment to sustainability, which can influence consumer perceptions of the brand and increase green purchase intention.

Developing an optimistic green brand image, which may boost customer loyalty and confidence in the business, is a crucial component of green marketing. In addition, a strong green brand reputation can also improve the impact of marketing initiatives on customer intent to buy green goods. In this regard (Alwan & Alshurideh, 2022) looked at the connection between brand equity, digital marketing, and consumer intention to buy environmentally friendly goods. (Alwan & Alshurideh, 2022) performed a survey in Saudi Arabia with 348 participants using a structured questionnaire. The poll asked about brand equity, internet marketing, and plans to buy eco-friendly goods. The data were analyzed using structural equation modeling (SEM) and the presented hypo. In line with earlier studies on the beneficial effects of digital marketing on consumer behavior (Ai Chin Nur Ain Nasyazwanie Salimi Zuraidah Sulaiman et al., 2018; Pant et al., 2021) the study's findings indicated that digital marketing positively affects purchase intention for environmentally friendly products. However, the study also discovered that brand equity mediates the relationship between digital marketing and purchase intention.

These findings emphasize the importance of establishing a positive green brand image and implementing green marketing strategies to enhance the effect of green WOM on consumers' attitudes and behaviors. Companies can leverage green WOM to increase awareness and interest in eco-friendly products. By highlighting the environmental sustainability of their products and promoting their green values through advertising, companies can amplify the impact of green WOM on consumers' attitudes and purchase intentions. Additionally, businesses can focus on offering psychological benefits to consumers, such as a sense of social responsibility or personal satisfaction, to strengthen the influence of green WOM on their purchasing decisions. This can be achieved by emphasizing the social and environmental benefits of purchasing green products and fostering a sense of personal fulfillment for consumers who make eco-friendly choices.

Empirical studies support the proposed positive relationship between green WOM and green brand image. (Liao et al., 2020) demonstrated that green WOM significantly influences customers' eco-friendly attitudes and strengthens their perception of a brand's environmental credibility, particularly when reinforced by psychological benefits and green marketing efforts. Likewise, (Kala & Chaubey, 2018) found that electronic word-of-mouth (eWOM) regarding green products enhances consumers' perception of brand quality and environmental responsibility. These findings suggest that GWOM is a key driver of brand image formation in environmentally conscious markets. This leads to the first hypothesis of this study, which is as follows:

H1: *Green Word-of-Mouth has a positive influence on Green Brand Image.*

2.5 The Effect of Green WOM on Green Purchase Intentions

It has been demonstrated that green WOM significantly impacts consumers' propensity to make green purchases. According to (Guerreiro & Pacheco, 2021), the positive effects of Green WOM on customers' purchasing decisions are partially mediated by consumer trust in and loyalty to green brands. This study suggests that positive communication among consumers about a company's environmentally friendly products or practices can increase consumers' confidence in the company and their engagement with the brand, leading to increased purchase intentions. Similarly, (Majeed et al., 2022) discovered that in emerging markets, green WOM significantly increases green brand equity and green purchase intention. This study emphasizes how effective consumer communication influences consumers' views toward environmentally friendly goods and business activities.

In addition, green WOM and green purchase intentions are essential in shaping consumers' attitudes towards green products and environmentally friendly company practices. Green purchase intentions refer to consumers' preparedness to purchase environmentally sociable products or products from a company with green practices. Age, education, and income are only a few examples of background variables that significantly influence customers' purchase intentions in China's organic food industry, according to (S. Li & Jaharuddin, 2021). The study also discovered that word-of-mouth (WOM) positively influenced purchase intention, indicating that encouraging consumer conversation about environmentally friendly items might raise customers' buying propensity. Similar findings were made by (Munamba & Nuangjamnong, 2021), who discovered that the green marketing mix and consumers' attitudes about green purchases strongly influence Generation Y consumers' purchase intentions in Bangkok. The company's green brand image may be improved by using friendly products or practices, raising customers' buying intentions. A company's positive attitudes towards green products and environmentally friendly practices can increase consumers' willingness to purchase them.

According to the studies conducted by (Pant et al., 2021) and (Nur, Akmaliah, Chairul, and Safira, 2021), e-WOM and green knowledge significantly impact green purchase intention. (Pant et al., 2021) revealed that e-WOM positively affects green purchase intention, and a higher level of green knowledge strengthens this effect. Meanwhile, Nur et al. (2021) found that the success of green marketing promotion positively affects green purchase intention. These results suggest that green WOM can positively influence green purchase intention, especially when consumers are knowledgeable about environmental issues or perceive successful green marketing promotion. Therefore, considering that the following hypothesis can be addressed to test.

H2: *Green Word-of-Mouth has a positive influence on Green Purchase Intentions.*

2.6 The Effect of Green Brand Image on Green Purchase Intentions

In their 2021 study, Nahar and Silintowe examined the mediating role of corporate image in the relationship between green marketing and purchase intention. Their findings indicated that corporate image significantly mediated the positive impact of green marketing on purchase intention, highlighting the importance of creating a favorable image for successful green marketing. Additionally, the authors emphasized the influence of a green brand's reputation on consumers' willingness to purchase environmentally friendly products.

Social media has become a crucial tool for marketing, allowing brands to engage with large audiences and promote environmentally conscious products. Research by (Sanny et al., 2020) conducted a study to investigate the relationship between social media marketing, customer trust, brand image, and purchase intention. Their findings indicated

that social media marketing positively affected both brand image and customer trust, subsequently increasing customers' intention to make purchases. This suggests that social media marketing can effectively improve consumers' trust in environmentally friendly businesses and communicate the benefits of eco-friendly products or services.

It has also been investigated how social media may affect consumers' inclinations to make green purchases. According to (Sanny et al., 2020) social media marketing improved brand perception and trust, influencing consumers' buying intent. This implies that social media might boost consumers' confidence in green companies by successfully communicating the environmental benefits of goods and services. Altruism, brand evangelism, and devotion to green products have significantly impacted consumers' intentions to purchase green (Kumar Panda et al., n.d.). This implies that promoting green goods through interpersonal communication may influence consumer behavior. Additionally, social and environmental sustainability models can be used to understand better how brand loyalty, advocacy, altruism, and purchasing intention relate to green products.

H3: *Green Brand Image has a positive influence on Green Purchase Intentions.*

2.7 The Mediating Effect of Green Brand Image

Research by (Solihin, 2022) found that brand image mediates the influence of social media and e-WOM on green purchase intention. The study revealed that the positive impact of e-WOM and social media on purchase intention was primarily explained by the effect of these factors on brand image, indicating that brand image played a crucial mediating role. To increase customers' desire to make green purchases, the authors advise businesses to enhance their brand image using social media and electronic word-of-mouth marketing. This study suggests that a positive brand image influences consumer purchase intentions for green products. Green WOM can influence a brand's image by shaping consumers' perceptions. When consumers hear positive recommendations from their peers about a green product or brand, they are more likely to view it positively and develop a favorable image. This, in turn, can boost their purchase intention for the brand's green products.

Meanwhile, (Setiawan, 2018) research investigated the impact of word-of-mouth on consumers' decisions to buy reasonably priced green cars. According to the study, green brand image explains this positive link between WOM and purchase intention. Finally, (Román-Augusto et al., 2022) revealed that green WOM raises Green Trust, satisfaction, and perceived value, affecting green purchase intentions. This suggests that marketing environmentally friendly products appreciatively through interpersonal communication can raise consumers' satisfaction, trust, and opinion of the brand's value, influencing their tendency to buy environmentally friendly goods.

Similarly, (Nahar & Silintowe, 2021) found that green marketing function positively affects purchase intention, and corporate image fully mediates the relationship. This suggests that a positive corporate image is essential for green marketing strategies to be effective. The study's findings indicate that green marketing can be valuable in promoting environmentally friendly products.

H4: *Green Brand Image mediates the relationship between Green Word-of-Mouth and Green Purchase Intentions.*

3. METHODOLOGY

3.1 Research Design

This study utilizes quantitative methods to examine the research questions raised in the context of green and eco-friendly products in cosmetics industry. The survey targeted buyers of organic products from a well-known cosmetic brand in Turkish market. “Dirk Rossmann GmbH” commonly referred to “Rossmann” was selected due to its fame, commitment to sustainability, and having wide range of natural products in Turkish market.

According to (Bell et al., 2022), there are two types of data that are often used in research, the first type which is directly gathered by the researcher for the subject at hand is referred to primary data. And the second type, which data that has already been obtained by another researcher is called secondary data. The current study utilized both primary and secondary data to evaluate the proposed model and hypotheses of the study. Primary data were collected through an online survey, containing questions related to cosmetics industry specifically “Rossmann” as reference for participants. Moreover, the study incorporated previously researched measures to have a comprehensive foundation for analysis and interpretation.

3.2 Population of the Study

The word "population" defines the extensive collection of data the researcher is interested in. On the other hand, the specific group of people or things from whom the sample data is supposed to be collected is referred to as the "target population" (Peffer et al., 2018).

In the present study, the target population are consumers of cosmetic products from “Rossmann” brand in Antalya, Türkiye. These consumers are familiar with the company's organic products and brand identity, making them well-suited by providing insights about green concepts.

3.3 Sampling Size & Technique

The suitable number of respondents selected for the study is referred to as sample size and it is taken from the whole targeting population (Parker et al., 2019). As a rule of thumb, researchers suggested relatively large sample sizes ($N > 200$) for SEM (Hair et al., 2012). Also (Comrey & Lee, 2013) suggested that a sample size of 50 is very poor, 100 is poor, 200 is fair, 300 is good, 500 is very good, and 1,000 is excellent.

The current study used an online tool to facilitate sample size calculation. The target population consisted of residents of Antalya, which, according to the “Macrotrends”² website, has an estimated population of 1,347,000. Based on a 6% margin of error, the “Survey System”³ website determined that a sample size of 269 valid responses was required for this study. Though, following the data collection process, a total of 274 responses were successfully gathered.

According to (Saunders, 2012), sampling techniques can be distributed into two main types which are probability and non-probability. In probability sampling, the chances of a particular unit in the sample being selected for the study can be determined or known while the chance of a unit being selected in a non-probability sampling is

² www.macrotrends.net

³ www.surveysystem.com

undefined. Non-probability sampling techniques can also be divided into three types which are convenience sampling, purposive sampling and quota sampling. Convenient sampling techniques are usually used based on the number of respondents who are ready and available to the researcher (Bell et al., 2022).

The current study employed a non-probability convenience sampling method, The questionnaires were designed in “google survey” and shared in social media groups such as LinkedIn, WhatsApp, telegram, Facebook groups, and emails for a period of 15 days in May 2023. As the participants were selected based on their availability and willingness to respond during the data collection period. This method was chosen due to practical constraints and the exploratory nature of the research. The sample was composed of individuals residing in Antalya, Türkiye, who are familiar with and have experience purchasing green cosmetic products. The sectoral distribution was deliberately focused on the cosmetics industry, a segment that has seen increased interest in sustainability and eco-friendly practices. Although this sampling method limits the generalizability of findings, it is suitable for identifying trends and relationships within a specific consumer segment. The population was not intended to represent all Turkish consumers, but rather to offer targeted insights into green purchasing behavior within an urban, environmentally aware market context.

3.4 Research Measurement

A structured questionnaire was adapted from previous research papers and prepared in English and Turkish versions to suit the targeted location Antalya, Türkiye. To avoid non-responses, the questionnaire was designed to accept answers only if all questions were completed, similarly the survey tool restricted respondents to submit only one response, this way repetitive answers were prevented. The questionnaires consist of two sections, the first section asked about demographic details of responder, and the second section was about three variables used in the study which are green word-of-mouth, brand image and purchase intentions. In determining GWOM, four items have been taken from two studies; (Zhang et al., 2018) and (Ahmad & Zhang, 2020) two items from each have been borrowed and modified for the current study. For GBI, five items from (Y.-S. Chen, 2010) have been taken and updated, lastly for GPI measurement, three items from (Zhang et al., 2018) borrowed and updated. In total (12) items have been used in current research from previous studies. The scale used in this study is a 5-point Likert scale (1= strongly disagree, 2= disagree, 3= neutral 4= agree, 5= strongly agree) (Joshi et al., 2015).

To ensure linguistic and conceptual consistency, the measurement scales were first translated from English to Turkish by a bilingual expert familiar with marketing research. A second expert then performed a back-translation from Turkish to English. The two English versions were compared and discussed to resolve discrepancies and ensure semantic equivalence. Additionally, a pilot test was conducted with 15 respondents from the target population to confirm item clarity and cultural relevance. Based on their feedback, minor wording adjustments were made to improve comprehension. The reliability of the final items was assessed using Cronbach’s alpha, with all constructs exceeding the 0.70 threshold, indicating strong internal consistency (see Table 4). Confirmatory Factor Analysis (CFA) was employed to evaluate the construct validity, with acceptable factor loadings (≥ 0.70 for most items), AVE scores above 0.50, and satisfactory model fit indices (see Section 4.2 and Table 2). These results confirm that the adapted scales maintained their psychometric integrity in the Turkish context.

3.5 Data Processing and Analysis

Data analysis involves various processes such as editing, cleaning, transforming, and modeling data with the aim of extracting valuable information, making suggestions, drawing conclusions, and supporting decision-making (Ader, 2008).

Descriptive methods used to analyze demographic data, which will be presented through charts and tables. Furthermore, an initial analysis of variables, and the relationships between these variables examined using Covariant Based Structural Equation Modeling (CB-SEM) with the assistance of IBM SPSS 27 and AMOS 24. SEM modeling allows for a more appropriate analysis of cause-and-effect relationships among the various constructs within a relatively complex model (Hair et al., 2012; Henseler et al., 2009).

3.6 Research Ethics

The research corresponded with the ethical guidelines proposed by (Creswell & Creswell, 2017), that included receiving informed consent from participants, guaranteeing their voluntary involvement, upholding confidentiality, and protecting their identity.

All participants' privacy has been maintained, and their consent was obtained in the current study. Participants' information is only utilized for the present study thesis project. Additionally, all sources of borrowed content have received the required acknowledgment in compliance with the regulations in existence.

4. FINDINGS

4.1 Demographic analysis

Analysis of the demographic data examined the respondents' five demographic traits: gender, age group, educational level, occupation, and monthly income. (Table 1)

The demographic analysis indicates a balanced representation of genders, with a slightly higher proportion of female respondents (58%). The age group 26 to 35 years establishes the largest category (48%), suggesting that younger adults are more engaged with eco-friendly cosmetic products. Most participants hold a bachelor's degree (55%) and are employed (48%), highlighting a relatively educated and awareness of their acquisitions.

Table 1: Demographic Breakdown

Demographics		Frequency	Relative Frequency%
Gender (N=274)	Male	115	42%
	Female	159	58%
Age (N=274)	18 to 25	69	25%
	26 to 35	131	48%
	36 to 45	50	18%
	above 45	24	9%
Education (N=274)	High school diploma	62	23%
	Bachelor's degree	152	55%

	Master's degree	48	18%
	Doctorate degree	12	4%
Occupation (N=274)	Student	95	35%
	Employee	131	48%
	Self-employed	32	12%
	Unemployed	16	6%
Income (N=274)	0 to 5,000 TRY	78	28%
	5,001 to 10,000 TRY	90	33%
	10,001 to 20,000 TRY	51	19%
	20,001 to 30,000 TRY	30	11%
	Above 30,000 TRY	25	9%

4.2 Confirmatory Factor Analysis

According to (Herrington et al., 2008), confirmatory factor analysis (CFA) is a statistical method that is used to validate the factor structure of a given set of observed variables, or it is used to assess the reliability and validity of constructs. Additionally, a multivariate approach called structural equation modeling estimate and verify connections between different sets of variables (Hair et al., 2012). In the current study covariance-based SEM was performed using AMOS software. Confirmatory factor analysis (CFA), a component of CB-SEM, is a statistical technique used to validate the factor structure of a collection of observed variables and to establish the construct's reliability and validity (i.e., convergent and discriminant validity).

Table 2: Goodness Fit of the Model

Model	X2	Df	X2/df	GFI	AGFI	RMR	NFI	CFI	TLI	RMSEA
Three Factor Model	63.61	24	2.65	0.95	0.9	0.023	0.8	0.86	0.79	0.078

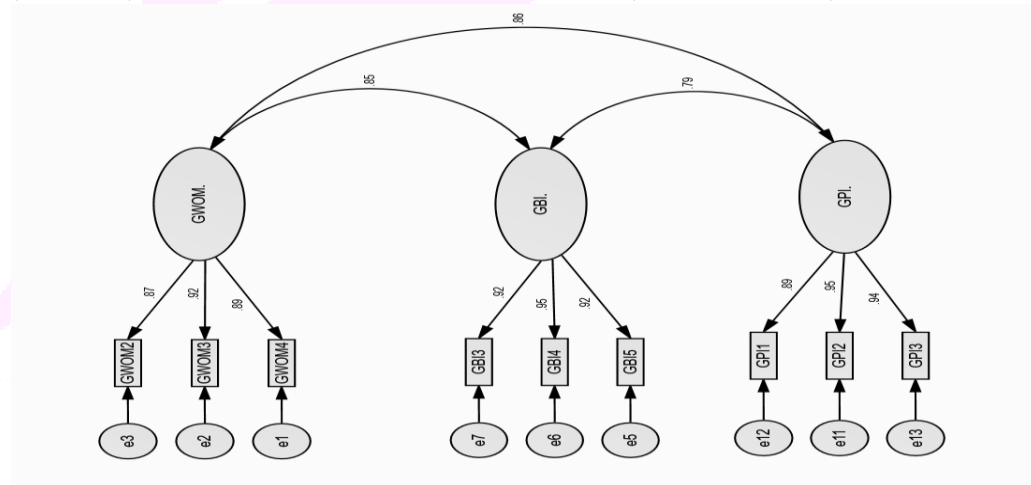
The reported fit indices indicate an acceptable model fit for the three-factor model. Specifically, the Chi-square/df ratio of 2.65 is below the commonly accepted threshold of 3.00, suggesting reasonable model parsimony. The Goodness-of-Fit Index (GFI = 0.95) and Adjusted GFI (AGFI = 0.90) both exceed the acceptable cutoff of 0.90, indicating a good fit between the hypothesized model and observed data. The Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA = 0.078) falls within the acceptable range of 0.05–0.08, denoting a reasonable approximation error. Although some indices such as CFI (0.86) and TLI (0.79) are slightly below the ideal threshold of 0.90, they are within acceptable limits for exploratory models with complex constructs (Hair et al., 2012). As a result, these indicators confirm that the proposed measurement model fits the data adequately and supports further structural analysis.

Table 3: Factor Loading, t-value, mean score, and standard deviation.

Variables	Factor Loadings	t-Value	Mean	SD
Green Word-of-Mouth				
GWOM1	(*)	(*)	(*)	(*)
GWOM2	0.63	16.6	3.82	0.76
GWOM3	0.77	19.3	3.56	0.84
GWOM4	0.76	18.3	3.47	0.86
Green Brand Image				
GBI1	(*)	(*)	(*)	(*)
GBI2	(*)	(*)	(*)	(*)
GBI3	0.8	19.5	3.32	0.87
GBI4	0.86	20.9	3.22	0.9
GBI5	0.83	19.7	3.18	0.91
Green Purchase Intentions				
GPI1	0.7	17.9	3.82	0.81
GPI2	0.81	21.2	3.7	0.85
GPI3	0.86	19.5	3.55	0.94

Notes: (*) = deleted due to cross loading

As per (Table 2), the Three-Factor Model demonstrates an acceptable model fit based on goodness-of-fit indices, with a Chi-Square/df value of 2.65, GFI of 0.95, AGFI of 0.90, and RMSEA of 0.078, indicating reasonable model adequacy. Other indices such as (NFI = 0.80, CFI = 0.86, and TLI = 0.79) indicate room for improvement. (Table 3) shows, Factor loadings for most items are strong, with values exceeding the acceptable threshold of 0.50 (Bagozzi & Heatherton, 1994; Bagozzi & Yi, 1988), such as GWOM (Item 3 = 0.77, Item 4 = 0.76), GBI (Items 3–5 = 0.80–0.86), and GPI (Items 1–3 = 0.70–0.86). Moreover, all associated t-values are significant (>15.00), reinforcing the validity of the constructs. Overall, the model demonstrates satisfactory reliability and construct validity with minor improvements needed for mentioned fit indices. Initially, the measurement model included 4 items for Green Word-of-Mouth (GWOM) and 5 items for Green Brand Image (GBI). However, one item from the GWOM construct (GWOM1) and two items from the GBI construct (GBI1 and GBI2) were removed.

These items exhibited high cross-loadings below the recommended threshold of 0.50, which can compromise construct validity and model clarity. The decision to remove these items was based on both statistical guidelines and model fit improvement. After the deletion of these items, the revised model showed acceptable goodness-of-fit indices

supporting the validity of the final structure. The remaining items sufficiently captured the latent constructs while improving the measurement model's parsimony and reliability. These results validate the hypothesized relationships between green WOM, green brand image, and purchase intentions.

Figure 2: Structural Equation Model (SEM)

The structural equation model illustrates in (Figure 2) that GWOM has strong direct effects on both GBI (0.85) and GPI (0.86), while GBI significantly influences GPI (0.79), indicating partial mediation. The measurement model shows high factor loadings for the observed variables, with GWOM indicators ranging from 0.86 to 0.89, GBI indicators from 0.82 to 0.92, and GPI indicators from 0.56 to 0.94, confirming the reliability of the constructs. Overall, the model demonstrates that GWOM positively impacts GPI both directly and indirectly through GBI, with strong measurement properties supporting the validity of the relationships.

4.3 Reliability Analysis

For reliability test, the study used Cronbach's alpha for the confirmation of variables. The benchmark for confirmation of reliability is $\alpha > 0.70$ (Cronbach, 1951).

Table 4: Reliability analysis

Constructs	α	AVE	CR
GWOM	0.9	0.55	0.79
GBI	0.95	0.69	0.87
GPI	0.93	0.64	0.84

According to (Table 4) **Table 4:** Reliability analysis, Cronbach's alpha (α) values indicate strong internal consistency, with GWOM at 0.9, GBI at 0.95, and GPI at 0.93. The Average Variance Extracted (AVE) values show acceptable convergent validity, with GWOM at 0.55, GBI at 0.69, and GPI at 0.64, as all exceeded the 0.50 cut-off value. The Composite Reliability (CR) values confirm construct reliability, with GWOM at 0.79, GBI at 0.87, and GPI at 0.84, all surpassing the 0.70 benchmark. These metrics collectively indicate the constructs are reliable and valid for analysis. (Fornell & Larcker, 1981)

4.4 Correlation Analysis

In below, (Table 5) present descriptive statistics and synchronized correlations coefficients of the constructs under test. As per the data, GWOM is correlated positively and significantly with GBI ($r = 0.81$, $\rho < 0.01$), GPI ($r = 0.81$, $\rho < 0.01$) and finally, GBI is correlated positively and significantly with GPI ($r = 0.76$, $\rho < 0.01$). This indicates a strong positive relationship between GWOM, GBI and GPI. Mean scores for GWOM and GPI are both 3.68, with standard deviations of 0.71 and 0.81 respectively, while GBI has a mean of 3.35 and a standard deviation of 0.77. The asterisk (*) symbolizes statistical significance, confirming the relationships among these variables.

Table 5: Correlations, mean and Standard deviation

Variables	Mean	SD	GWOM	GBI	GPI
GWOM	3.68	0.71	-		

GBI	3.35	0.77	0.81*	-	
GPI	3.68	0.81	0.81*	0.76*	-

*SD = standard deviation; *significance at 0.01*

4.5 Regression Analysis

Regression Analysis is employed to examine the degree of correlation between the predicted hypothesis concerning the dependent variables and independent variables. To delve deeper into the data analysis, linear regression has been utilized. According to (Z. Chen & Klahr, 1999), there are two kinds of variables; one is the dependent variable, and the other is the independent variable. The dependent variable is the main factor that one is trying to predict or understand whereas the independent variable is the factor that one hypothesizes and that has an impact on the dependent variable.

Table 6: Results of Hypothesis 1

Coefficients a									
Model	Unstanda rdized B	Coeffici ents Std. Error	Standard ized Coeffici ents Beta	t	Sig.	95.0% Confidence Interval for B			
						Lower Bound	Upper Bound		
(Constant)	0.159	0.142		1.115	0.266	-0.11	0.428		
GWOM_ MEAN	0.869	0.038	0.811	22.882	0.000	0.797	0.94		
a. Dependent Variable: GBI_MEAN									
Model Summary									
Model	R	R Square	Adjuste d R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics				
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig.
1	.811a	0.658	0.657	0.45153	0.658	523.588	1	272	0.000
a. Predictors: (Constant), GWOM_MEAN									

As per (Table 6), GWOM_MEAN significantly predicts GBI_MEAN, explaining 65.8% of its variance ($R^2 = 0.658$, adjusted $R^2 = 0.657$). The unstandardized coefficient ($B = 0.869$) and standardized beta (0.811) indicate a strong positive relationship, which is statistically significant ($t = 22.882$, $p < 0.001$). The model is significant ($F = 523.588$, $p < 0.001$) with a standard error of 0.45153, and the 95% confidence interval for B (0.797 to 0.940) suggests that the effect is consistently positive and strong. Hypothesis 1 was supported.

Table 7: Results of Hypothesis 2

Coefficients a							
Model	Unstandardized B	Coefficients Std. Error	Standardized Coefficients Beta	t	Sig.	95.0% Confidence Interval for B	
						Lower Bound	Upper Bound
(Constant)	0.309	0.151		2.051	0.041	0.024	0.594
GWOM_MEAN	0.918	0.04	0.811	22.839	0.000	0.842	0.994

a. Dependent Variable: GPI_MEAN

Model Summary									
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics				
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig.
1	.811 ^a	0.657	0.656	0.47796	0.657	521.627	1	272	0

a. Predictors: (Constant), GWOM_MEAN

Table 7, shows that GWOM_MEAN is a significant predictor of GPI_MEAN, explaining 65.7% of its variance ($R^2 = 0.657$, adjusted $R^2 = 0.656$). The unstandardized coefficient ($B = 0.918$) and standardized beta (0.811) highlight a strong positive relationship, which is statistically significant ($t = 22.839$, $p < 0.001$). The model's constant ($B = 0.309$, $p = 0.041$) is also significant, indicating a positive baseline effect. Overall, the model is significant ($F = 521.627$, $p < 0.001$) with a standard error of 0.47796, and the confidence interval for the unstandardized coefficient (0.842 to 0.994) reinforces the strength of the findings. Hypothesis 2 was supported.

Table 8: results of hypothesis 3

Coefficients a							
Model	Unstandardized B	Coefficients Std. Error	Standardized Coefficients Beta	t	Sig.	95.0% Confidence Interval for B	
						Lower Bound	Upper Bound
(Constant)	0.984	0.143		6.882	0.000	0.703	1.266
GBI_MEAN	0.806	0.042	0.762	19.403	0.000	0.724	0.887

a. Dependent Variable: GPI_MEAN

Model Summary									
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics				
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change

					Change				
1	.762 ^a	0.581	0.579	0.52874	0.581	376.488	1	272	0.000
a. Predictors: (Constant), GBI_MEAN									

Table 8, indicates that GBI_MEAN significantly predicts GPI_MEAN, accounting for 58.1% of the variance ($R^2 = 0.581$, adjusted $R^2 = 0.579$). The unstandardized coefficient ($B = 0.806$) and standardized beta (0.762) demonstrate a strong positive relationship, both of which are highly significant ($t = 19.403$, $p < 0.001$). The constant term ($B = 0.984$, $p < 0.001$) is also significant, highlighting a substantial baseline effect. The model is strong, with a standard error of 0.52874 and a highly significant overall fit ($F = 376.488$, $p < 0.001$). The 95% confidence interval for the unstandardized coefficient (0.724 to 0.887) further supports the reliability of findings. Hypothesis 3 was supported.

4.6 Mediation Analysis

The regression mediation analysis for the variables is tested and presented in (Table 9) below. In hypothesis 4, it is proposed that GBI will mediate the relationship between GWOM and GPI. Analysis using PROCESS Macro on SPSS describes that GBI partially mediates relationship between GWOM and GPI ($\beta = 0.28$, $p < 0.05$), this means that a 1 unit increase of GWOM occurs on GBI will lead to a 0.28 increase in consumer GPI. Hypothesis 4 was supported.

Table 9: Hypothesis 4 result (Mediation effect)

Model Summary							
R		R-sq	MSE	F	df1	df2	p
0.83		0.689	0.208	300.277	2	271	0.000
Model							
		Coeff	se	t	p	LLCI	ULCI
Constant		0.258	0.144	1.789	0.075	-0.026	0.542
GWOM_Mean		0.638	0.066	9.724	0	0.509	0.767
GBI_Mean		0.322	0.061	5.264	0	0.202	0.443
OUTCOME VARIABLE: GPI_Mean							
Direct effect of X on Y							
Effect	se	t	p	LLCI	ULCI	c'_cs	
0.638	0.066	9.724	0.000	0.509	0.767	0.563	
Indirect effect(s) of X on Y:							
	Effect	BootSE	BootLLCI	BootULCI			
GBI_Mean	0.28	0.065	0.16	0.414			

5. DISCUSSION AND INTERPRETATION OF THE RESULTS

5.1 Summary of the Findings

The study showed that most of the respondents were female by a percentage of 58%. The study also showed that most of the respondents had bachelor's degree, and majority of them were employees and students and their age were between 26 to 35 years old living and consuming cosmetic products that are more organic and natural in Antalya, Türkiye.

The first hypothesis initially claimed that green word-of-mouth has significant positive impacts on the brand image of companies. The relationship between GWOM and GBI of companies in the cosmetic sector was tested and a positive impact was established. The result shows that an increase in GWOM will cause an increase in the brand image of companies. And negative practices can damage this relationship, such as green washing as depicted by (Pacheco, 2019), the impact of consumers' perception of greenwashing on their intentions to purchase green products was investigated.

The second hypothesis suggested that green word-of-mouth has significant positive impacts on purchase intention of customers. The relationship between GWOM and GPI of companies in the cosmetic sector was tested and a positive impact was established. The result shows that an increase in GWOM will cause an increase in customers' buying intentions. According to (Juliana et al., 2020) positive customer feedback on environmentally friendly items, or "green WOM," dramatically influences people's intentions to buy green more products.

The third hypothesis initially argued that green brand image has significant positive impacts on purchase intention of customers. The relationship between GBI and GPI was tested in current study in cosmetic context and a positive impact was discovered. The result shows that an increase in GBI will cause an increase in the buying intention of customers. The more valuable an image a company has, the number of customers will increase. The value a brand gives to a product above and beyond its practical features is known as brand equity, which is a crucial marketing term (Keller, 1993). Brand equity is the intangible value a brand brings to a product by favorably influencing people's perceptions of it.

The fourth hypothesis argued that green brand image mediates the relationship between green word-of-mouth and green purchase intentions. The result shows that hypothesis 4 is statistically significant and green brand image does mediate this relationship. However, direct impacts of GWOM are much stronger than indirect effect through GBI as already shown in regression and mediation analysis of this study. The mediation role of GBI has also been depicted by many scholars previously as an example; in a study conducted by (Setiawan, 2018), the author found that the relationship between word-of-mouth (WOM) and the intention to buy affordable, environmentally friendly vehicles is partially mediated by the green brand image. In conclusion, GWOM helps companies to focus on their green practices, as it has a direct and significant impact on their company's image and customer purchase intentions, see summary of hypothesis in (Table 10).

The findings confirm the significant impact of green word-of-mouth (GWOM) on both green brand image (GBI) and green purchase intentions (GPI), with partial mediation observed through brand image. Interestingly, the direct influence of GWOM on purchase intention was stronger than the indirect path via brand image, highlighting the growing importance of peer influence. These results provide a foundation for further interpretation in relation to prior studies and theory. While the overall model fit was found to be acceptable, it is important to note that two fit indices—TLI (0.79) and NFI (0.80)—were marginally below the commonly accepted threshold of 0.90. This suggests that the model has room for improvement and should be considered an improvable aspect. Although these values are still within an acceptable range for exploratory SEM

research (Hair et al., 2012), future studies may refine the model by re-examining construct indicators or exploring alternative model specifications to enhance fit.

Table 10: Summary of Hypotheses

Hypotheses	Result
H1: Green Word-of-mouth → Green Brand Image	Supported
H2: Green Word-of-mouth → Green Purchase Intentions	Supported
H3: Green Brand Image → Green Purchase Intentions	Supported
H4: Green Word-of-mouth → Green Brand Image → Green Purchase Intentions	Supported

5.2 Theoretical Implications and Contribution to the Literature

This study contributes to the growing body of literature on green marketing by integrating green word-of-mouth (GWOM), green brand image (GBI), and green purchase intentions (GPI) into a single mediated model—specifically in the context of eco-friendly cosmetics in Türkiye. While previous research (Setiawan, 2018; Kala & Chaubey, 2018) has examined parts of this relationship, few studies have addressed the combined effect of GWOM on both GBI and GPI in a developing market setting.

From a theoretical perspective, the strong direct effect of green word-of-mouth (GWOM) on green purchase intentions (GPI) provides empirical support for the Theory of Planned Behavior (TPB). According to TPB (Ajzen, 1991), subjective norms—such as peer influence—significantly shape behavioral intentions. The findings confirm that positive environmental messages shared through WOM act as powerful social norms, reinforcing green purchasing intentions. Moreover, the partial mediating role of green brand image (GBI) suggests that attitudes (another TPB component) are shaped through perceived brand credibility and environmental responsibility. Similarly, the findings are consistent with Attribution Theory (Heider, 1958), which suggests that consumers assess the underlying motives of a brand’s green actions. When peer WOM confirms that a brand’s environmental initiatives are authentic (i.e., internally driven), the brand gains a stronger image and influences purchase intent. This supports the view that perceived authenticity—validated through social proof—can influence consumer attribution and trust formation.

A key contribution is the empirical validation that GWOM has both direct and indirect effects on GPI, with partial mediation by GBI. This supports and extends past work such as (Liao et al., 2020), which emphasized the psychological benefits of green messaging, and (Panda et al., 2020), who found that eWOM significantly shapes purchase behavior in green consumption. However, the current study finds an even stronger direct effect of GWOM on purchase intentions ($\beta = 0.86$), suggesting that peer influence may be even more dominant in urban Turkish markets where consumers rely on personal networks to verify brand authenticity. No highly unexpected findings were observed, but the relatively weaker mediation role of brand image indicates that interpersonal communication (GWOM) may outweigh corporate image in driving eco-conscious purchasing. This insight is particularly relevant for marketers aiming to cultivate brand trust through community and influencer engagement.

Lastly, Green Brand Image (GBI) functions as more than just a mediator; it acts as a central pillar of eco-brand positioning. A strong GBI helps companies distinguish themselves in a crowded market by signaling authenticity, ethical production, and

environmental commitment. In doing so, it reduces consumers' perceived risk when selecting green products and enhances trust, which is particularly crucial in markets vulnerable to greenwashing concerns. Moreover, GBI reinforces customer loyalty and advocacy, especially when integrated with consistent messaging across digital platforms, packaging, and product experience. These attributes make GBI not just a reactive outcome of green word-of-mouth, but a proactive tool for sustainable branding and long-term customer engagement. Therefore, companies should invest in building and maintaining GBI through transparent communication, third-party certifications, and visible sustainability practices to influence both direct purchase intentions and long-term brand equity.

5.3 Recommendations

This study highlights the importance of leveraging green word-of-mouth (GWOM) as a marketing tool that not only increases direct purchase intentions but also enhances brand image over time. Managers should actively promote platforms for peer-sharing and customer advocacy, such as referral programs, customer reviews, and eco-focused social media campaigns. These efforts help build organic social norms that influence consumer behavior far more persuasively than traditional advertisements. As the data showed that GWOM significantly improves brand image and purchase intentions, it is recommended that businesses should strongly encourage customer feedback and widely discuss their environmentally friendly programs and products. This can be accomplished through a variety of strategies, including social media advertisements, collaborations with eco-conscious influencers, and participation in eco-friendly events. By fostering a community around sustainability, companies can build trust, increase engagement, and strengthen long-term customer loyalty.

Moreover, the findings caution managers against greenwashing—any inconsistencies between brand claims and customer experiences may weaken the brand image and disrupt the positive WOM cycle. Managers must focus on building genuine, transparent sustainability practices, then amplify those efforts through community engagement and influencer marketing to reinforce authenticity.

And finally, educating customers about environmental benefits will be beneficial for both sides, businesses can guide customers about health benefits of using natural and organic products, in the present study case for example, cosmetics products for ecological reasons. Companies may affect customer perceptions and boost purchase intentions by emphasizing the advantages of these items, such as reduction degree of chemical level, decomposition and most importantly ethical production. They can do this through social media, blog posts, product packaging, and other methods available.

5.4 Limitations and future studies

Beside the recommendations being made, there are some limitations for the current study. The first limitation is related to the representativeness of the sample. The data were collected solely from consumers residing in Antalya, Türkiye, using a non-probability convenience sampling technique. While Antalya represents an urban region with an environmentally aware population, the findings cannot be generalized to the broader Turkish population or to consumers in other regions or countries. Therefore, the external validity of the study is limited. Future research should consider collecting data from multiple geographic regions or employing stratified or probability sampling methods to improve the representativeness and generalizability of the findings. Similarly, this study focused on a specific industry which is cosmetics. There are many areas that can be researched in green context such as home appliances, vehicles, organic food, organic cleaning products, reusable packaging, green fashion products or clothing, solar systems etc.

Another limitation that can be noticed is the variables used for this study, as illustrated before. This study examined the relationship of GWOM, GBI and GPI, other variables such as brand awareness, brand association, brand trust, brand washing, brand performance etc., which has not been depicted in this study. Future studies can look at various brand related variables that lead to an increase and/or decrease of customer behavior for their green practices.

REFERENCES

- Ader, H. J. (2008). Phases and initial steps in data analysis. *Chapter, 14*, 333–356.
- Ahmad, W., & Zhang, Q. (2020). Green purchase intention: Effects of electronic service quality and customer green psychology. *Journal of Cleaner Production*, 267, 122053. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.122053>
- Ajzen, 50 Organizational Behavior and Human Decision Processes 179 (1991). <https://repository.tcu.edu/bitstreams/702462ab-1ebb-4c54-85df-d45d31e23b1d/download>
- Amberg, N., & Fogarassy, C. (2019). Green Consumer Behavior in the Cosmetics Market. *Resources*, 8(3), 137. <https://doi.org/10.3390/resources8030137>
- Bagozzi, R. P., & Heatherton, T. F. (1994). A general approach to representing multifaceted personality constructs: Application to state self-esteem. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 1(1), 35–67. <https://doi.org/10.1080/10705519409539961>
- Bagozzi, R. P., & Yi, Y. (1988). On the evaluation of structural equation models. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 16(1), 74–94. <https://doi.org/10.1007/BF02723327>
- Bell, E., Bryman, A., & Harley, B. (2022). Business research methods. *Oxford university press*. [https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=hptjEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=Bryman+%26+Bell+\(2015\)+&ots=Ddmj4cv_-v&sig=kJN4QbYNbd-RpFnBp-YPjv1f8UA](https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=hptjEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=Bryman+%26+Bell+(2015)+&ots=Ddmj4cv_-v&sig=kJN4QbYNbd-RpFnBp-YPjv1f8UA)

- Chen, Y.-S. (2010). The Drivers of Green Brand Equity: Green Brand Image, Green Satisfaction, and Green Trust. *Journal of Business Ethics*, 93(2), 307–319. <https://doi.org/10.1007/s10551-009-0223-9>
- Chen, Z., & Klahr, D. (1999). All Other Things Being Equal: Acquisition and Transfer of the Control of Variables Strategy. *Child Development*, 70(5), 1098–1120. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00081>
- Comrey, A. L., & Lee, H. B. (2013). A first course in factor analysis. *Psychology press*. <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315827506/first-course-factor-analysis-andrew-comrey-howard-lee>
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2017). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Sage publications.
- Cronbach, L. J. (1951). Coefficient Alpha and the Internal Structure of Tests. *Psychometrika*, 16(3), 297–334. <https://doi.org/10.1007/BF02310555>
- D’Souza, C., Taghian, M., Lamb, P., & Peretiatko, R. (2007). Green decisions: Demographics and consumer understanding of environmental labels. *International Journal of Consumer Studies*, 31(4), 371–376. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2006.00567.x>
- Fonseca-Santos, B., Corrêa, M. A., & Chorilli, M. (2015). Sustainability, natural and organic cosmetics: Consumer, products, efficacy, toxicological and regulatory considerations. *Brazilian Journal of Pharmaceutical Sciences*, 51(1), 17–26.
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error: Algebra and Statistics. *Journal of Marketing Research*, 18(3), 382–388. <https://doi.org/10.1177/002224378101800313>
- Hair, J. F., Sarstedt, M., Ringle, C. M., & Mena, J. A. (2012). An assessment of the use of partial least squares structural equation modeling in marketing research. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 40(3), 414–433. <https://doi.org/10.1007/s11747-011-0261-6>

- Heider, F. (1958). The psychology of interpersonal relations. *Psychology Press*.
<https://api.taylorfrancis.com/content/books/mono/download?identifierName=doi&identifierValue=10.4324/9780203781159&type=googlepdf>
- Henseler, J., Ringle, C. M., & Sinkovics, R. R. (2009). The use of partial least squares path modeling in international marketing. In *New challenges to international marketing* (pp. 277–319). Emerald Group Publishing Limited.
[https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/S1474-7979\(2009\)0000020014/full/html](https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/S1474-7979(2009)0000020014/full/html)
- Herrington, R. L., Mitchell, A. E., Castellani, A. M., Joseph, J. I., Snyder, D. K., & Gleaves, D. H. (2008). Assessing disharmony and disaffection in intimate relationships: Revision of the Marital Satisfaction Inventory factor scales. *Psychological Assessment*, 20(4), 341.
- Joshi, A., Kale, S., Chandel, S., & Pal, D. K. (2015). Likert scale: Explored and explained. *British Journal of Applied Science & Technology*, 7(4), 396–403.
- Kala, D., & Chaubey, D. S. (2018). The effect of eWOM communication on brand image and purchase intention towards lifestyle products in India. *International Journal of Services, Economics and Management*, 9(2), 143.
<https://doi.org/10.1504/IJSEM.2018.096077>
- Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, Measuring, and Managing Customer-Based Brand Equity. *Journal of Marketing*, 57(1), 1–22.
<https://doi.org/10.1177/002224299305700101>
- Kotler, P. (2012). *Kotler on marketing*. Simon and Schuster.
<https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=iHWxeT7X5YYC&oi=fnd&pg=PT7&dq=brand+equity+p+Kotler+&ots=ej7Qz-2ASQ&sig=ZO0adsAtlM7iLR0jIyPbJn1Ibe8>
- Liao, Y.-K., Wu, W.-Y., & Pham, T.-T. (2020). Examining the Moderating Effects of Green Marketing and Green Psychological Benefits on Customers' Green Attitude, Value

and Purchase Intention. *Sustainability*, 12(18), 7461.
<https://doi.org/10.3390/su12187461>

- Luck, E. M., & Ginanti, A. (2009). mapping consumer's attitudes for future sustainable marketing. In: ANZMAC, 30 November-2 December, 2009., Melbourne, Australia.
https://www.researchgate.net/profile/Edwina-Luck/publication/38183968_Green_Marketing_Communities_and_blogs_mapping_consumer's_attitudes_for_future_sustainable_marketing/links/0c9605252abb89fa8000000/Green-Marketing-Communities-and-blogs-mapping-consumers-attitudes-for-future-sustainable-marketing.pdf
- Majeed, M. U., Aslam, S., Murtaza, S. A., Attila, S., & Molnár, E. (2022). Green Marketing Approaches and Their Impact on Green Purchase Intentions: Mediating Role of Green Brand Image and Consumer Beliefs towards the Environment. *Sustainability*, 14(18), 11703. <https://doi.org/10.3390/su141811703>
- Nahar, Z. N., & Silintowe, Y. B. R. (2021). The Effect of Green Marketing Function on Purchase Intention Through Corporate Image. *Jurnal Organisasi Dan Manajemen*, 17(2), 151–163. <https://doi.org/10.33830/jom.v17i2.1493.2021>
- Pacheco, M. G. (2019). The Impact of Greenwashing Perception on Green Purchasing Intentions: The Mediating Role of Green Trust, Consumer Brand Engagement and Green Word-of-Mouth and the Moderating Role of Product Involvement [Master's Thesis, ISCTE-Instituto Universitario de Lisboa (Portugal)].
<https://search.proquest.com/openview/30df022d1d973dea4bad23bd5168f607/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2026366&diss=y>
- Panda, T. K., Kumar, A., Jakhar, S., Luthra, S., Garza-Reyes, J. A., Kazancoglu, I., & Nayak, S. S. (2020). Social and environmental sustainability model on consumers' altruism, green purchase intention, green brand loyalty and evangelism. *Journal of Cleaner Production*, 243, 118575.
- Parker, C., Scott, S., & Geddes, A. (2019). Snowball sampling. *SAGE Research Methods Foundations*. <https://eprints.glos.ac.uk/6781>

- Peffers, K., Tuunanen, T., & Niehaves, B. (2018). Design science research genres: Introduction to the special issue on exemplars and criteria for applicable design science research. *European Journal of Information Systems*, 27(2), 129–139. <https://doi.org/10.1080/0960085X.2018.1458066>
- Saunders, M. N. (2012). Choosing research participants. *Qualitative Organizational Research: Core Methods and Current Challenges*, 35–52.
- Setiawan, E. B. (2018). The role of word of mouth in increasing purchase intention of low cost green car. *Advances in Transportation and Logistics Research*, 1, 88–96.
- Vincent, U. (2015). JRC Guidelines for 1. Selecting and/or validating analytical methods for cosmetics 2. Recommending standardization steps for analytical methods for cosmetics. *Luxembourg: Publications Office of the European Union*. https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC96082/15.06.18_eur27284_jrc-report-cosmetics%20final.pdf
- Zhang, L., Li, D., Cao, C., & Huang, S. (2018). The influence of greenwashing perception on green purchasing intentions: The mediating role of green word-of-mouth and moderating role of green concern. *Journal of Cleaner Production*, 187, 740–750. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.03.201>

EXTENDED ABSTRACT

The idea for protecting the environment has resulted in a shift in demand for eco-friendly products, and the cosmetic industry is one of the sectors that receives more attention to incline towards natural ingredients and supply organic products in the market. The history of cosmetics has evolved alongside human civilization, beginning with early practices rooted in fishing, hunting, and superstitions. As society progressed, the focus shifted toward medicine and pharmacies, with cosmetics adapting to these changes. The origins of cosmetics can be traced back to ancient Egypt, where they were primarily used for hygiene and health benefits. In contrast, the use of cosmetics for healthcare and anti-aging purposes is a more recent development. In 1984, Albert Kligman coined the term "cosmeceuticals," combining "cosmetics" and "pharmaceuticals," to describe products offering both cosmetic and therapeutic value. In ancient times, people relied on natural elements such as water, salts, metals, and plant and animal extracts for their healthcare and cosmetic needs (Amberg & Fogarassy, 2019).

The current study investigates the relationships between green word-of-mouth (WOM), green brand image, and green purchase intentions within cosmetic sector in Antalya, Türkiye. The role of green WOM in influencing green purchasing behavior is an area

of growing interest among marketers and researchers. Studies such as (Román-Augusto et al., 2022) and (Andrian, 2022) have shed light on the potential of green WOM to impact consumer behavior positively and purchasing intentions. Green WOM can enhance consumer satisfaction, trust, and perceived value, all important factors influencing purchasing intentions (Román-Augusto et al., 2022). By facilitating interpersonal communication about environmentally friendly products, green WOM can increase consumer awareness and generate interest in these products. Furthermore, positive messages about green companies and their products can enhance trust and satisfaction, encouraging consumers to purchase. The effect of digital marketing on purchase intention was examined by (Alwan & Alshurideh, 2022), and they found that brand equity plays a mediating role. The study concluded that digital marketing, including e-WOM, positively impacts the intention to buy green products, and this impact is mediated by brand equity. This suggests that digital marketing can positively impact consumers' intentions to purchase environmentally friendly products, particularly when the company has a strong reputation and a good brand image.

According to (Chahal et al., 2022) study, electronic word-of-mouth (e-WOM) has a significant positive impact on brand equity, which refers to the non-functional value that a brand adds to a product. Factors influencing brand equity include the company's environmental reputation, product quality, and perceived social and environmental benefits of using the product. In addition, positive e-WOM can help enhance brand equity by increasing consumer trust and loyalty toward the brand. This is because consumers tend to trust a brand more when they see positive recommendations from other consumers, perceiving it as dependable and trustworthy.

In this study, convenience sampling method through an online survey had chosen, and resulted a 274 participant who used green cosmetic products and the analysis conducted using SPSS 27 and AMOS 24. The study reveals a strong correlation between green brand image and green purchase intentions, with consumers more likely to purchase from brands that have a positive environmental image. Moreover, green brand image partially mediated the relationship between green WOM and purchase intentions, indicating that a positive green brand image serves as an intermediary factor, converting promising word-of-mouth into increased purchase intentions. The mediation role of GBI has also been depicted by many scholars previously as an example; in a study conducted by (Setiawan, 2018), the author found that the relationship between word-of-mouth (WOM) and the intention to buy affordable, environmentally friendly vehicles is partially mediated by the green brand image. GBI describes how customers see a company's environmental policies. Consumers that care about the environment are more inclined to patronize businesses with a solid green brand image. According to numerous research, a green brand's perception influences consumers' inclinations to make green purchases. The result implies that companies should prioritize green practices and build a strong, authentic brand image through sustainable initiatives. Positive word-of-mouth can significantly enhance consumer satisfaction and boost purchase intentions. However, companies must be cautious of negative practices, as both direct and indirect relationships exist between GWOM, GBI, and GPI.

ULUSLARARASI VERGİLENDİRME VE KAVRAMLARININ ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

A THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TAXATION AND ITS CONCEPTS

Birol UBAY

Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-8855-3897, birol.ubay@inonu.edu.tr.

Kabul Tarihi /
Accepted: 10 Haziran
2025

İletişim /
Correspondence: Birol
UBAY

Benzerlik Oranı/
Plagiasim: %15

Makale Türü/Article
Type: Araştırma
Makalesi/ Research
Article

ÖZET

Uluslararası vergilendirmenin tarihi insan uygarlığının en eski dönemlerine kadar uzanmaktadır. Ancak, uluslararası kural ve kavramların oluşturulması 20. yüzyıla kadar belirgin bir şekilde gerçekleşmemiştir. Uluslararası vergilendirme, egemenliğin bir işareti olarak görülse de ülkelerin kendi vergileme haklarını üstün görmesi küresel bir kaosa yol açabilir. Bu nedenle, uluslararası bir vergi sistemi oluşturmak önemlidir. Birden fazla ülkede faaliyet gösteren kişilerin veya işletmelerin elde ettikleri gelirleri vergilendirme yetkisinin kimde olduğunun belirlenmesi önemlidir. 1920'lerde oluşturulan uluslararası vergilendirme ilkeleri, başlangıçta çifte vergilendirmeyi önlemek için tasarlanmıştır. Ancak, küreselleşme ile uluslararası ticaretin genişlemesi ve sonrasında dijitalleşme uluslararası vergilendirmenin kapsamının genişlemesine yol açmıştır. Bu nedenle uluslararası vergilendirmenin, daimi işyeri, çifte vergilendirme, vergi cennetleri, vergi kaçakçılığı ve vergiden kaçınma gibi mevcut kavramlarının dijital ekonominin olgusuna göre yeniden tanımlanması önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Vergileme, Vergi Cennetleri, Vergiden Kaçınma, Bilgi Değişimi.

JEL Kodları: H20, H21, H26

ABSTRACT

The history of international taxation can be traced back to the earliest periods of human civilisation. However, it was not until the 20th century that international rules and concepts were clearly established. Although international taxation is regarded as a sign of sovereignty, the superiority of countries' own taxation rights may lead to global chaos. Therefore, the establishment of an international tax system is imperative, in order to determine who is authorised to tax the income earned by individuals or businesses operating in more than one country. The principles of international taxation established in the 1920s were originally designed to avoid double taxation; however, the expansion of international trade, accelerated by globalisation and subsequent digitalisation, has led to the expansion of the scope of international taxation. Therefore, it is important to redefine the existing concepts of international taxation, such as permanent establishment, double taxation, tax havens, tax evasion and tax avoidance, according to the phenomenon of the digital economy.

Keywords: International Taxation, Tax Havens, Tax Avoidance, Information Exchange.

JEL Codes: H20, H21, H26

1. GİRİŞ

Vergilendirme hakkı, ülkelerin egemenlik yetkisinin bir göstergesidir. Ancak bunun uluslararası alanda sınırsız kullanılması küresel çapta bir vergilendirme kaosuna yol açacaktır. Çünkü, uluslararası ticarete taraf olan her ülkenin kendi vergilendirme hakkını üstün görmesi, aynı gelir üzerinde farklı ülkelerin hak iddia etmesine neden olacaktır. Bu nedenle, bu vergilendirme karmaşasını ortadan kaldıracak uluslararası bir vergilendirme sisteminin oluşturulmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Her ne kadar geçmişi çok eskilere kadar uzansa da uluslararası vergilendirmenin temel ilke ve çerçevesi ancak 20'nci yüzyılın ilk çeyreğinde oluşturulmuştur. Bununla birlikte, uluslararası vergilendirme günümüze kadar oluşturulan temel kavramlar etrafında birçok gelişmeye de sahne olmuştur. Son ve en büyük değişim ise dijital ekonominin ortaya çıkardığı kavramsal belirsizliklere bir tepki olarak yaşanmıştır.

Uluslararası vergilendirme kendi dinamikleri içinde binanın temellerine dokunmadan sürekli bir restorasyon içindedir. Aslında bu değişim ulusal vergi sistemlerinin yaşadığı değişimlere paralel ancak yavaş bir süreci işaret etmektedir.

Bu açıdan çalışma, uluslararası vergilendirme olgusunu tarihsel, kuramsal ve uygulamalı yönleriyle ele alarak, özellikle dijital ekonominin bu alandaki kavramsal ve yapısal etkilerini analiz etmeyi ve günümüz uluslararası vergilendirme sistemine de bir ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Buna göre, çalışmanın ikinci bölümünde vergileme hakkının içeriği ve uluslararası vergilendirmenin ve temel kavramların ortaya çıkışı ve gelişimi değerlendirilecektir. Sonraki bölüm ve alt bölümlerde ise uluslararası vergilendirmede kullanılan bazı kavramların içerikleri ve dijital ekonominin bu kavramlar üzerindeki etkileri üzerinde durulacaktır.

2. VERGİLENDİRME HAKKI

Egemenlik hakkı, bir ülkenin kendi kaderini tayin etme yetkisini ifade eder. Bu nedenle, egemenlik hakkı devletlere kendi amaçlarını gerçekleştirebilmek için vatandaşları üzerinde anayasal yetkiler tanır (Dagan, 2022, s. 318-328). Egemenliğin tek bir tanımı olmamakla birlikte, egemen bir devletin üç temel unsurdan oluşması gerektiği kabul edilir: toprak, halk ve hükümet (Ring, 2009, s. 555).

Vergilendirme hakkı, bu üç temel unsur arasındaki ilişki açısından önemli bir bağlayıcı unsur olup, aynı zamanda devletin ekonomik bağımsızlığının anahtarıdır. Vergi egemenliği bağlamında, devletin yetki alanı içerisinde yaşayan tüm bireyler ve gruplar, iradelerinden bağımsız olarak, devletin vergi ve harç koyma ve bunları tahsil etme yetkisine tabidir. Bu doğrultuda, vergilendirme alanında devletin bağımsız hareket etme kabiliyeti, hem tüm nüfusun çıkarları doğrultusunda politika belirleyebilme hem de bu süreci yabancı devletlerin veya belirli vergi mükellefi gruplarının etkisinden uzak şekilde yürütebilme becerisini ifade eder (Kostyukov ve Maslov, 2018, s. 449-460).

Dahası vergi egemenliği; bir devletin kendi vergi yasalarını oluşturma ve bu yasaları ulusal sınırlar içerisinde uygulama yetkisidir. Bu yetki, devlet egemenliğinin temel bir unsurudur. Dolayısıyla, devletin kendi vergi politikasını belirleyebilmesi ve sınırları içinde faaliyet gösteren kişi ve işletmelerden vergi toplayabilmesi, bu egemenliğin doğal bir sonucudur. Ayrıca, vergi politikalarını denetleme yetkisi, devletin kamu hizmetlerini yerine getirmesini sağlarken, demokratik hesap verebilirlik ve meşruiyet ilkelerini de destekler (Yanez, 2024, s. 285-297).

Ulusal vergi egemenliği üç temel egemenlik hakkını bünyesinde barındırır: Meclisin vergi yasası yapma yetkisini ifade eden yasal egemenlik, vergi yasalarının uygulanmasını kapsayan idari egemenlik ve vergi gelirlerini bütçe geliri olarak talep etme hakkını içeren gelir egemenliği. Ancak, vergi egemenliği hükümetlere, sınır ötesi gelirlerin hangi kısmının yerel

vergilere tabi olacağına ilişkin bağımsız karar alma yetkisi verdiği için uluslararası çifte vergilendirme sorununu doğurur (Genschel ve Rixen, 2015, s. 154-184).

Bu durum, bir vergi mükellefinin aynı gelirine birden fazla ülkenin vergi idaresinin vergi koyma hakkı iddia etmesine ve sonuç olarak yurtdışı gelirlerin yurtiçi gelirlere kıyasla daha yüksek bir vergi yüküne maruz kalmasına yol açar. Aynı zamanda, vergileme taleplerinin örtüşmesi ülkeler arasında ticareti olumsuz etkileyen vergi engellerine, aracı kuruluşların zorluk yaşamasına ve uluslararası ekonomik entegrasyonun sektöre uğramasına neden olabilir (Genschel ve Rixen, 2015, s. 154-184). Özellikle ulusal piyasaların hâkim olduğu bir sistemde, devletler arasında ortaya çıkan vergi koyma ve tahsil etme hakları, uluslararası vergi rekabetini tetiklemektedir (Ring, 2009, s. 555).

Birçok ülkede vergilendirme yetkisi, ulusal egemenliğin bir göstergesi olan iç yasama süreçlerine dayanır ve bu süreçlerin temelini anayasa ve yasal düzenlemeler oluşturur. Bu nedenle, vergi koyma ve tahsil etme yetkisine ilişkin olarak uluslararası hukukta genellikle bir kısıtlama öngörülmemektedir. Prensip olarak, uluslararası vergi anlaşmaları vergi kurallarının uygulanmasını etkileyebilir ancak sözleşme taraflarının yasama yetkisini sınırlayamaz (UNCTAD, 2000, s. 7).

Uluslararası anlaşmaların yasama yetkisi üzerinde doğrudan etkisi nadiren görülür. Ancak, bir devletin kendi ulusal sınırlarının ötesinde yasama yetkisini kullanması açık sınırlamalara tabidir. Diğer bir deyişle, bir devletin vergileme yetkisinin sınırı, diğer devletlerin ulusal sınırlarıyla çizilmiştir. Bu sebeple devletler, vergileme yetkileri kapsamına girdiğini düşündükleri yabancı kaynaklı gelirlerle bağlantı kurabilmek adına "bağlantı ilkeleri" kullanmaktadır (UNCTAD, 2000, s. 7).

Vergi politikası, piyasa, vatandaş ve devlet arasında çift yönlü bir etkileşim ortaya koyar. Bu durum, klasik vergilendirme ilkelerinin dış etkenlerden bağımsız olarak ülke içi dinamiklere göre şekillendirildiğini göstermektedir (Christians, 2009). Ancak günümüzde yaşanan hızlı küreselleşme ve dijitalleşme, piyasa ile düzenleyici otoriteler arasındaki ilişkiyi dönüştürmekte ve geleneksel vergileme anlayışını yeniden ele alma ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır.

Bu bağlamda, uluslararası vergileme yetkisinin sınırlandırılması, devletler arasındaki vergi rekabetinin kontrol altına alınması açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü uluslararası vergilemede, vergi gelirlerinin küresel düzeyde adil bir şekilde dağıtılması amacı, sadece uluslararası şirketlerin veya gelişmiş ülkelerin çıkarlarına değil, daha geniş kapsamlı ulusal çıkarlara dayanmalıdır (Sadchikov ve diğerleri, 2020, s. 319-326).

Öte yandan, egemen devletlerin vergi sistemleri karmaşık ve birbirinden farklı yapılar içerdiği için uyumsuzluklar kaçınılmazdır. Her devlet, özellikle kendi egemenlik alanı içinde gerçekleşen uluslararası ekonomik faaliyetleri, vergi gelirleri açısından bir kaynak olarak görür. Bu durum, faaliyetin gerçekleştiği ülke ile faaliyeti gerçekleştiren yabancıların mukim olduğu ülke arasında vergi çatışmalarına yol açar. Dolayısıyla, uluslararası vergileme sistemleri, ulusal vergilendirme yetkilerini dengeleyecek çözüm mekanizmaları geliştirmeye çalışmakta ve yetki paylaşımı açısından bir denge kurma çabası göstermektedir (Sadchikov ve diğerleri, 2020, s. 319-326).

2.1. Uluslararası Vergilemenin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Tarihte vergileme hakkının kullanımına ilişkin ilk kayıtlı örnek, yaklaşık 5000 yıl önce Eski Mısır'da Firavun'un tahıl hasadının yüzde 20'sine eşdeğer bir vergi topladığına dair belgelere dayanmaktadır (Samson, 2002, s. 22). O dönemde tahıl hem kolaylıkla toplanabilen hem de ticareti yapılabilen somut bir değer taşıyor ve toplum genelinde yeniden dağıtılabilecek bir kaynak olarak kabul ediliyordu.

Mısırlardan sonra, kendi bölgelerini genişleten ve medeniyetlerini geliştiren Yunanlılar, vergilendirme fikrini benimseyerek bu anlayışı gelişmiş dünyaya yaymışlardır (Willis, 2021). Hatta, Mısır-Yunan ortak kültürünü yansıtan ve günümüzde hiyerogliflerin çözülmesinde

anahtar rol oynayan Rosetta Taşı, büyük ölçüde M.Ö. 196'da yürürlüğe giren vergi yasalarını açıklayan bir belge niteliğindedir (The British Museum, 2017).

Antik çağda bile egemen otoriteler ile vergi toplama hakkı arasında ilişki kuran anlaşma örneklerine rastlanmaktadır. Bu durum, uluslararası vergi hukukunun sanıldığı gibi yalnızca 1920'lerde doğmuş yeni bir alan olmadığını; aksine, tarih boyunca devletlerin varlıklarını sürdürebilmeleri için vergilendirilebilir değerlere ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Ayrıca, günümüzde kullanılan uluslararası vergi hukukuna ait kavramlar, tarihsel süreçte ülkeler arası ekonomik, politik, sosyal, kültürel ve felsefi ilişkiler doğrultusunda kademeli olarak gelişmiştir (Sadowsky, 2021, s. 2).

Bu bağlamda, sınır ötesi ticari faaliyetlere ilişkin vergilemeyi etkileyen kurallar dizisi; yerel vergi mevzuatı, ikili vergi anlaşmaları ve çok taraflı hukuki araçlar gibi çeşitli uluslararası belgelerden oluşmaktadır (OECD, 2018, s. 167). Modern uluslararası vergilendirme kurallarının temelleri ise 1920'lerde atılmıştır. Bu dönemde geliştirilen ilkeler, daha çok fiziksel üretim faktörlerinin ön planda olduğu ve emeğin yoğun olarak kullanıldığı bir ekonomik yapıya dayanmaktadır. Özellikle, bu süreçte sınır ötesi ticari kazançların vergilendirilmesine ilişkin iki temel kural belirginleşmiştir: kaynak ilkesi ve şahsılık ilkesi (OECD, 2018, s. 169).

Bu iki temel kural, bir ticari faaliyet ulusal sınırları aştığında o faaliyetten doğan kârların hangi ülkede vergilendirileceği sorusunu cevaplandırmak amacını taşır. Prensip olarak, vergilendirme hakkını farklı egemenlik alanlarına tahsis etmek için üç olasılık söz konusudur: üretimin gerçekleştiği kaynak ülke, geliri elde eden şirketin mukim olduğu ikamet ülkesi ve satışların fiilen yapıldığı varış yeri ülkesi. Milletler Cemiyeti tarafından 1920'lerde sağlanan bu uzlaş, bugünkü uluslararası vergilendirme sistemine felsefi bir temel kazandırmıştır (Kurian, 2022, s. 61-71).

Bu uzlaşya göre, üretimden elde edilen aktif gelirler açısından birincil vergilendirme hakkı kaynak ülkeye tanınırken, temettü, faiz ve telif gibi pasif gelirler üzerinde birincil vergilendirme hakkı ise geliri elde edenin mukim olduğu ikamet ülkesine verilmiştir (Kurian, 2022, s. 61-71).

1920'lerdeki bu yaklaşım, fiziksel varlıkların ve üretim faktörlerinin varlığına büyük önem vermekteydi. Dijital ekonominin gelişiminden önce, ticaret genellikle bir ülkenin sınırları içindeki mağaza, fabrika veya ofis gibi fiziksel sabit üsler aracılığıyla yürütülüyordu. Bu tür fiziksel varlıkların bulunduğu yere daimî işyeri (Permanent Establishment – PE) adı verilmiştir. Ancak daimî işyeri kavramı, tüketicinin yapıldığı pazarları dikkate almadığı için genellikle gelişmiş ülkelerin lehine bir sonuç doğurmuştur (Kurian, 2022, s. 61-71).

Uluslararası vergilendirmenin ve bu kapsamda vergi anlaşmalarının önem kazanmasının tarihsel zeminine bakıldığında, 19. yüzyıldaki çifte vergilendirme endişelerinin belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir (Genschel ve Rixen, 2015, s. 154-184). Bu dönemde uluslararası ticaretin büyümesiyle birlikte, birden fazla ülkenin aynı gelir üzerinde vergi hakkı iddia etmesi sorunu ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler karşısında, uluslararası ticari çıkarları korumak amacıyla Uluslararası Ticaret Odaları (ICOC) öncülüğünde çeşitli koordinasyon çabaları başlatılmıştır (ICC, 2024).

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, uluslararası iş çevrelerini temsil eden ICOC, 1920'li yıllarda çifte vergilendirmenin önüne geçilmesi için Milletler Cemiyeti'ni harekete geçmeye çağırmıştır (Jogarajan, 2018, s. 85-97). Bu çabaların sonucunda, 1921 yılında Avusturya, Macaristan, İtalya, Polonya, Romanya ile Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı, çifte vergilendirmeyi önlemeye yönelik ilk çok taraflı anlaşma için uzlaşmaya varmıştır (Jogarajan, 2020, s. 929-933). 1923 yılında ise Milletler Cemiyeti tarafından hazırlanan raporla uluslararası vergilemenin üç temel ilkesi ortaya konmuştur. Bunlar: (a) Gelir türlerinin sınıflandırılması ve ekonomik bağılılığın objektif testlerle ölçülerek vergilendirme hakkının kaynak veya ikamet ülkesine tahsisi, (b) Vergi uygulamalarında ikamet ilkesinin ağırlığının göz ardı edilmesi ve kaynak ülke vergilendirmesinin tek doğru yöntem olduğu yönündeki hatalı varsayıma karşı eleştiri ve (c) Gelir vergilerinde artan oranlı vergileme ilkesinin ikamet ülkesine ait olması

gerektiği yönünde bir görüş birliğidir. Bu rapor, genel olarak kaynak ilkesine göre vergilemeyi sınırlayan, buna karşılık şahsılık ilkesine göre ikamet ülkesine öncelik tanıyan bir yaklaşımı benimsemiştir (Genschel ve Rixen, 2015, s. 154-184).

2.2. Uluslararası Vergilemede Temel Vergileme İlkeleri

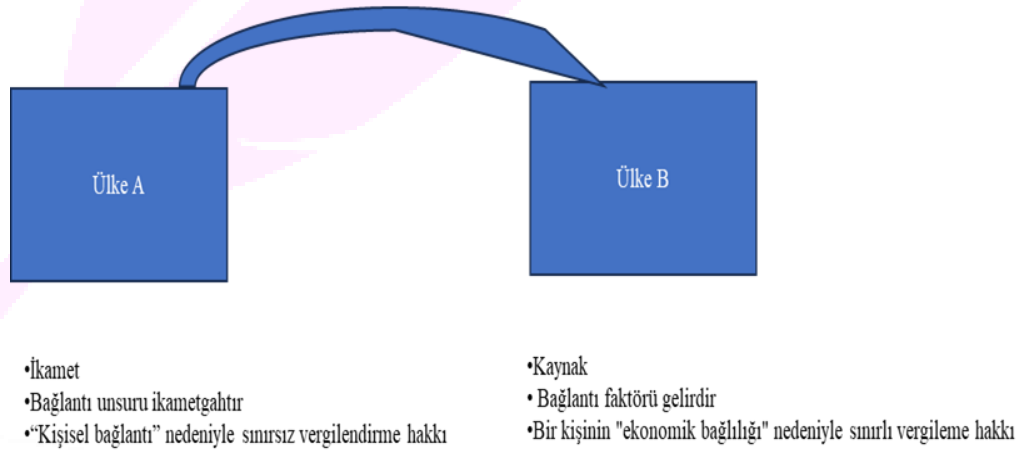
Vergilendirme, modern bir devletin temel işlevlerinden biridir. Genel anlamda uluslararası vergilendirme ise ulusal vergi politikalarının uluslararası unsurlarını ifade eder. Bu bağlamda uluslararası vergilendirme; çok uluslu şirketlerden (ÇUŞ) gelen doğrudan yabancı yatırımlar ile ulusal hükümetlerin gerçekleştirdiği portföy yatırımları gibi sınır aşan ekonomik faaliyetlerin vergilendirilmesini kapsar. Vergilendirme hakkı, her ne kadar ulusal hükümetlerin egemen bir yetkisi olsa da farklı ülke vergi sistemleri arasında yeterli koordinasyon sağlanamadığında, uluslararası yatırımların sınır aşan doğası vergi sistemleri arasında çatışmaya neden olabilir (Cadzow, 2023).

Bu çatışmalar, özellikle yabancı gelirin elde edildiği ülke ile yatırımı yapanın mukim olduğu ülke arasında, aynı gelir üzerinde ortaya çıkan çakışan vergilendirme talepleriyle çifte vergilendirme riskini doğurur. Bu durum, yabancı yatırımcıların yatırım kararlarını olumsuz etkileyebilir ve sermaye çıkışına yol açabilir. Öte yandan, çok uluslu şirketler, ülkeler arasındaki vergi mevzuatındaki boşluklardan faydalanarak vergi yükümlülüklerini asgari düzeye indirmek amacıyla vergiden kaçınma tekniklerine başvurabilirler (Cadzow, 2023).

Daha önceki bölümde belirtildiği üzere, uluslararası vergilendirme sistemleri esasen iki temel prensip üzerinden sınır aşan gelirleri vergilendirmeyi amaçlar. Bunlardan ilki, vergi mükellefi ile ülke arasında yeterli bağlantının kurulmasına dayanan ikamet esaslı vergilendirme yani şahsılık ilkesidir. Bu ilkeyi benimseyen ülkeler, kendi ülkesinde yerleşik olan gerçek ve tüzel kişilerin dünya genelinde elde ettikleri tüm gelirleri vergilendirme hakkına sahiptir (UNCTAD, 2000, s. 8).

İkamet esaslı vergilendirmeye karşı olarak bazı vergi sistemleri, gelir ile ülke arasındaki doğrudan bağlantıyı esas alan kaynak ilkesini benimser. Bu sistemde, gelir sahibinin mukim olup olmamasına bakılmaksızın, ülke topraklarında elde edilen tüm gelirler vergilendirilir. Günümüzde pek çok ülke, bu iki ilkeyi birlikte uygulamaktadır. Böylece, ülkede yerleşik olanlar —ve bazı durumlarda vatandaşlar— dünya genelinde elde ettikleri gelirler üzerinden tam mükellef sıfatıyla vergilendirilirler (UNCTAD, 2000, s. 8).

Şekil 1. İkamet ve Kaynak İlkesine Göre Vergileme

(Kaynak: Tarafımızca üretilmiştir.)

Şekil 1’de uluslararası vergilendirmede kullanılan iki temel prensibi —ikamet esaslı ve kaynak esaslı vergileme— karşılaştırmalı olarak göstermektedir. İkamet esasına (şahsılık ilkesi) göre, kişinin mukim olduğu ülke, dünya genelindeki tüm gelirleri üzerinden vergilendirme hakkına sahipken; kaynak ilkesine göre, gelirin elde edildiği ülke, kişinin ikamet durumuna bakmaksızın vergileme yapabilir.

Uluslararası vergilendirme sistemi, iki ana gelir kategorisinin vergilendirilmesine yönelik kurallar geliştirmiştir. Birincisi, ülke dışından gelip o ülkede çalışan, ticari işlem gerçekleştiren ya da mülk veya gelir elde eden kişilerin vergilendirilmesidir. İkincisi ise, bir ülkeye bağlı olup yurt dışında çalışan, ticaret yapan ya da gelir/mülk sahibi olan kişilerin vergilendirilmesidir (Vann, 1998).

Bu kapsamda, uluslararası vergilendirmede mükelleflerin ülke ile olan bağlantısını açıklamak için genellikle şahsılık ilkesi; gelirin ülke ile bağlantısını belirtmek için ise kaynak ilkesi kullanılır. Bu iki ilke, neredeyse tüm gelir türleri ve vergilendirme alanlarında merkezi rol oynamaktadır (Vann, 1998).

Örneğin, gelir vergisinde mukim olmayanların yurt içi gelirlerinin vergilendirilmesi ve mukimlerin yurt dışı gelirlerinin vergilendirilmesi konuları bulunmaktadır. Türk gelir vergisi sistemi, 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunun (GVK) 3'üncü maddesi "*aşağıda yazılı gerçek kişiler Türkiye içinde ve dışında elde ettikleri kazanç ve iratların tamamı üzerinden vergilendirilirler: 1. Türkiye'de yerleşmiş olanlar; 2. Resmi daire ve müesseselere veya merkezi Türkiye'de bulunan teşekkül ve teşebbüslere bağlı olup adı geçen daire, müessese, teşekkül ve teşebbüslerin işleri dolayısıyla yabancı memleketlerde oturan Türk vatandaşları*" hükmü ile şahsılık ilkesini, 6'ncı maddesi "*Türkiye'de yerleşmiş olmayan gerçek kişiler sadece Türkiye'de elde ettikleri kazanç ve iratlar üzerinden vergilendirilirler*" hükmü ile de kaynak ilkesini benimsemiştir.

Her iki durumda da temel sorun, gelirin çifte vergilendirilmesi veya hiç vergilendirilememesi olasılığıdır. Yani, birden fazla ülkenin aynı gelir üzerinde hak iddia etmesiyle çifte vergilendirme sorunu ortaya çıkabileceği gibi, herhangi bir ülkenin bu geliri vergilendirmemesi durumunda da çifte vergilendirmeme oluşabilir. Bu tür durumlar, ülkelerin vergi matrahlarının aşınmasına ve uluslararası ticaretin önünde yapısal bir engel oluşmasına neden olarak ekonomik refah kayıplarına yol açar.

3. ULUSLARARASI VERGİLEMEDE KULLANILAN TEMEL KAVRAMLARIN TANIMLARI

Uluslararası vergileme bakımından son yüzyıllık dönemde vergileme hakkının dağıtımı ve uluslararası vergileme sorunlarının tespiti ve çözümlenmesi bakımından oluşturulmuş temel kavramları tanımlamak, dijital ekonomi sonrası dönemde ortaya çıkan uluslararası vergilendirme sorunlarını ve çözüm önerilerini anlamak için önemlidir. Çünkü, dijital ekonomi uluslararası vergilendirme bakımından yeni kavramlar ortaya çıkarmamış sadece bu kavramların güncellenmesini sağlamıştır. Bu nedenle, bu alt bölümde uluslararası vergilendirme bakımından önemli olan çifte vergilendirme ve çifte vergilendirmeme, daimî işyeri ve vergi ikametgahı, ikili vergi anlaşmaları, vergi cennetleri ve ikili vergi anlaşmalarından kaynaklanan uluslararası bilgi değişimi kavramları genel hatları ile açıklanacaktır.

3.1. Çifte Vergilendirme ve Çifte Vergilendirmeme

Daha önceki bölümlerde belirtildiği üzere, vergilendirme hakkı devletlerin egemenlik göstergelerinden biridir; ancak bu, sınırsız bir hak değildir. İki egemen devletin vergilendirme hakkının çatıştığı durumlarda, hangi ülkenin vergilendirme hakkına sahip olduğunu belirlemede, gelir veya geliri elde eden kişi ile vergilendirme hakkını kullanacak devlet arasında güçlü bir bağlantının bulunması gereklidir.

Gerçek kişiler için bu bağlantı faktörleri; sürekli ikametgâh, mukimlik veya vatandaşlık iken; şirketler için daimî işyeri veya kanuni merkezidir. Bu bakımdan bağlantı faktörüyle vergilendirme hakkının hangi ülkede olacağı belirlenirken vergiyi doğuran olayın ya da faaliyetin vergilendirme hakkını kullanacak ülkede gerçekleşip gerçekleşmediğine veya faaliyetin amacının bir şekilde bu ülkeyle bağlantısının olup olmadığına dikkat etmek gereklidir. Her ne kadar uluslararası vergi uygulamaları bakımından devletlerin vergi egemenliğinin belirgin bir sınırı olmasa da gelir üzerinden alınan vergiler bakımından yasa

koyucu yalnızca kendi egemenlik bölgesi ile gerçek bağlantısı olan uluslararası gelirleri vergilendirme yoluna gitmektedir (Lang, 2021, s.1).

Bu açıdan bakıldığında, dar anlamıyla uluslararası çifte vergilendirme, iki devletin aynı vergiye tabi kişiye, aynı gelir kalemi için benzer bir gelir vergisi uygulaması durumunda ortaya çıkar (Vogel, 1986, s.4). Diğer yandan, ikili vergi anlaşmaları yoluyla önlenmeye çalışılan uluslararası çifte vergilendirme ise daha geniş bir içeriğe sahiptir. İkili anlaşmalar, genellikle aynı tür gelir kalemi üzerinden, iki farklı ülkede birden fazla vergi mükellefinin vergilendirilmesi, yani ekonomik çifte vergilendirme durumlarını engellemeye çalışır (Vogel, 1986, s.4). Örneğin, bir ülke o ülkede faaliyet gösteren bir grup şirketinin elde ettiği geliri vergilendirirken aynı gelir, ana şirketin bulunduğu ülkede tekrar vergilendirilir. Bu ikinci vergilendirme genellikle, bağlı şirketin elde ettiği kârın ana şirkete temettü (kâr payı) olarak aktarılması durumunda olmaktadır.

Bazı durumlarda, dar mükellefiyetten kaynaklanan çifte vergilendirme sorunları da ortaya çıkmaktadır. Normal şartlar altında, bir kişi her iki devlette de dar mükellef konumunda olduğunda çifte vergilendirme durumu ortaya çıkmaz, çünkü devletler bu durumda yalnızca kendi egemenlik alanları içinde elde edilen gelirleri vergilendirme yoluna gitmektedir. Ancak, her devletin dar mükellef tanımı aynı olmayabilir ve bu durum dar mükellefiyete dayalı çifte vergilendirme sorununu doğurabilir (Lang, 2021, s.2).

Nihayetinde, ikili vergi anlaşmaları ister dar anlamda ister geniş anlamda olsun, çifte vergilendirmeyi ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Çünkü çifte vergilendirmenin önlenmemesi, uluslararası ticaret ve yatırım üzerinde yıkıcı etkiler gösterebilir (United Nations, 2015, s.3). Kuşkusuz, arzu edilmeyen bu çifte vergilendirme; uluslararası ekonomik ilişkilerin ve uluslararası işletmelerin normal gelişimini olumsuz etkilediği gibi, vergi sistemlerinin sermaye dolaşımı konusunda sağlaması gereken tarafsızlığı da zedelemektedir (Echegaray, 2015, s.25).

Son dönemlerde çifte vergilendirmenin yanı sıra, "çifte vergilendirmeme" adı verilen yeni bir uluslararası vergi sorunu da ortaya çıkmıştır. Çifte vergilendirmemenin varlığı yalnızca bir vergi politikası sorunu değil, aynı zamanda yasal bir sorun anlamına da gelmektedir. Ancak, bir şeyin vergilendirilmediği her durumun yasa dışı sonuç doğurmadığını da unutmamak gerekir (Erdős ve Kiss, 2019, s.1). Çifte vergilendirmeme durumu, çifte vergilendirme kadar açık değildir. Çifte vergilendirmeme, sınır ötesi bir gelir unsurunun, iki ya da daha fazla ülkenin vergi sistemlerinin etkileşimi sonucu hiçbir ülkede vergilendirilmemesi durumudur. Yani, uluslararası faaliyetlerden veya yatırımlardan elde edilen bir gelir ya tamamen vergiden muaf kalır ya da çok düşük oranlarla vergilendirilir. (Erdős ve Kiss, 2019, s.2).

Çifte vergilendirmeme ile ilgili olarak özellikle Avrupa Birliği örnekleri dikkat çekicidir. AB Komisyonu, Birlik içinde çifte vergilendirmemeyi önlemeye yönelik önemli çalışmalar yürütmektedir. AB içinde ortaya çıkan çifte vergilendirmeme durumlarına bir örnek, finansal araçların uyumsuzluğudur. Bu durum hem borcun hem de özsermayenin özelliklerini taşıyan finansal araçların varlığı halinde ortaya çıkabilir. Bu tür finansal araçlar genellikle "hibrit finansal araçlar" olarak adlandırılır ve imtiyazlı hisse senetleri, kâr katılımı içeren krediler gibi örnekleri içerir. Üye devletler, bu hibrit araçları mutlaka aynı şekilde nitelendirmeyecektir. Eğer üye devletler arasında bu tür finansal araçların niteliği konusunda bir uyumsuzluk varsa —örneğin, bir ülkede borç olarak kabul edilirken diğerinde özsermaye olarak değerlendirilmesi gibi— çifte vergilendirmeme durumu ortaya çıkabilir (TAXUD, 2012, s.6).

3.2. Daimî İşyeri ve Vergi İkametgahı

İkili vergi anlaşmalarında yer alan önemli kavramlardan bir olan daimî işyeri kavramı başka bir ülke mukimi olan şirketin gelir elde ettiği diğer ülkede vergi ödeyip ödemeyeceğini tespit etme bakımından kritik öneme sahiptir.

Uluslararası vergi kurallarına göre, mukim olmayan bir şirket genellikle daimî işyerinin bulunduğu ülkede vergiye tabi olacaktır. Bunun nedeni, OECD modelini temel alan çifte vergilendirme anlaşmalarının genellikle bir 'daimî işyeri eşiği' içermesidir. Bir şirketin, daimî işyeri anlamına gelecek kadar bir egemenlik yetki bölgesinde yeterli varlığı yoksa, bu ülkenin ya da bölgenin vergileme hakkı reddedilir. Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları kapsamındaki 'daimî işyeri' tanımı OECD Model Vergi Anlaşmasının 5'inci maddesine dayanılarak oluşturulmuştur. OECD Model Vergi Anlaşmasının 5'inci maddesine göre (OECD, 2003);

“Sözleşmenin amaçları bakımından "daimî işyeri" terimi, bir teşebbüsün işinin tamamen veya kısmen yürütüldüğü işe ilişkin sabit bir yer anlamına gelir. İşyeri" terimi özellikle: a. yönetim yeri; b. şube; c. ofis; d. fabrika; e. atölye ve f. maden, bir petrol veya gaz kuyusu, taş ocağı veya doğal kaynakların çıkarıldığı herhangi bir yeri kapsar. Bir şantiye veya inşaat ya da kurulum projesi, ancak on iki aydan fazla sürmesi halinde daimî işyeri teşkil eder.

Diğer yandan, 5'inci maddenin önceki hükümlerine bakılmaksızın, "daimî işyeri" terimi; a. Tesislerin yalnızca teşebbüse ait mal veya ticari eşyanın depolanması, teşhiri veya teslimi amacıyla kullanılması; b. Teşebbüse ait mal veya ticari eşya stokunun yalnızca depolama, teşhir veya teslim amacıyla bulundurulması; c. Teşebbüse ait mal veya ticari eşya stokunun yalnızca başka bir teşebbüs tarafından işlenmesi amacıyla bulundurulması; d. Teşebbüs için yalnızca mal veya ticari eşya satın almak veya bilgi toplamak amacıyla işe ilişkin sabit bir yerin muhafaza edilmesi; e. İşe ilişkin sabit bir yerin yalnızca teşebbüs için hazırlayıcı veya yardımcı nitelikteki diğer herhangi bir faaliyetin yürütülmesi amacıyla muhafaza edilmesini de kapsar.

Burada işe ilişkin sabit bir yerin yalnızca a'dan e'ye kadar olan bentlerde belirtilen faaliyetlerin herhangi bir birleşimi için muhafaza edilmesi, ancak bu birleşmeden kaynaklanan iş için sabit yerin genel faaliyetinin hazırlayıcı veya yardımcı nitelikte olması gerekir.”

Buna göre, BM Model Anlaşmasının 7(1)'inci maddesi, yabancı bir teşebbüsün ticari kazançlarının, bir devlette yalnızca teşebbüsün o devlette kârın atfedilebileceği bir daimî işyerine sahip olması halinde vergilendirilebileceğini öngörmektedir. BM Model Anlaşmasının Yorumlarına göre, bu madde, bir akit devlet teşebbüsünün ticari kazançlarına ilişkin vergileme haklarını, bu kazançların Sözleşmenin diğer maddeleri kapsamındaki farklı kurallara tabi olmadığı ölçüde tahsis etmektedir. Bir akit devlet teşebbüsünün, diğer devlette yerleşik bir daimî işyeri olmadığı ve bu teşebbüsün ticari kazançları Sözleşmenin diğer maddelerinde belirtilen özel gelir kategorilerine girmediği sürece, bu karların diğer devlet tarafından vergilendirilemeyeceği temel ilkesini içermektedir (UN, 2021, m.7).

Vergi anlaşmalarındaki daimî işyeri kavramı, uluslararası vergilendirmenin temel unsurlarından biridir ve öncelikli işlevi bir devletin mukimi teşebbüsün başka bir devlet topraklarında ticari kazanç elde etmesi durumunda vergilendirme hakkının nasıl dağıtılacağını tespit etmektir. Bu bağlamda, ülkeler her ne kadar fiziksel mevcudiyet gibi eşik gereksinimleri kullansalar da genel olarak tanımlanan bir daimî işyerinin mevcut olmadığı veya bunun varlığı kabul edilmediği sürece, mukim olmayanlarca elde edilen yerel kaynaklı ticari kazançları karşılıklı olarak vergilendirmemeye karar vermiştir (UN, 2016, s.3).

Daimî işyeri kavramı uzun bir geçmişe sahip olmasına rağmen, pratikte halen akademisyenler, yargı, vergi mükellefleri ile vergi makamları arasında daimî işyerinin ne olduğuna dair anlaşmazlıklar süre gelmektedir. Bu anlaşmazlıklar ya da sorunlar vergi anlaşmaları modelleri ve bunlarının yorumlarında yer verilen daimî işyeri hükümlerinin kaynak ülke ile ikamet ülkesi arasındaki vergileme hakkının uygun bir şekilde dağıtımı için yeterli olup olmadığı konusundadır. Kanımızca, bu konudaki endişeler dijital ekonominin gelişimi ile daimî işyeri kavramının bulanıklaşması üzerine daha önemli hale gelmiştir.

Genellikle bazı devletlerin vergi kanunları, vergi mükelleflerinin ikamet edilen devlet ile olan kişisel bağlılığına dayalı olarak tam vergi yükümlülüğü öngörmektedir. Bu vergi yükümlülüğü, vergi kanunları dikkate alınırca sadece yalnızca bir devlette “ikametgahı”

bulunan kişilere getirilmemektedir. Tam mükellefiyet durumları, örneğin ülkenin topraklarında sürekli olarak veya belki yalnızca belirli bir süre kalan kişileri de kapsayacak şekilde genişletilebilir. Bazı vergi sistemleri, örneğin, ülkede ana limanı bulunan gemilerde hizmet veren kişilere de tam vergi yükümlülüğü getirmektedir (OECD, 2010, s.83). Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları, normalde, bir kişinin vergisel açıdan "mukim" olarak kabul edileceği ve dolayısıyla o akit devlette tam mükellef olarak vergiye tabi tutulacağı durumları belirleyen iç mevzuatla ilgilenmez. Diğer bir ifadeyle, çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları tam mükellefiyete ilişkin taleplerin akit devletler arasında kabul edilebilmesi için, "ikamet"e ilişkin iç mevzuat hükümlerinin standartlarını belirlememektedir. Bu bakımdan devletler tutumlarını tamamen iç hukuka göre alırlar. Diğer yandan çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları ülke vergi kanunlarında yer verilen dar mükellefiyet tanımları ile ilgilenir (OECD, 2010, s.83).

Konuyu anlamlandırmak açısından, örnek olarak, Türkiye, Almanya, Fransa, İngiltere vergi kanunlarında yer alan dar mükellef, işyeri ve ikametgâh tanımları şu şekilde özetlenerek karşılaştırılabilir:

Tablo 1. Uluslararası Vergi Anlaşmalarında Temel Tanımların Karşılaştırmalı Tablosu

Ülke	İkametgâh (Tax Residence)	Dar Mükellefiyet (Non-Resident)	İşyeri (Permanent Establishment)
Almanya	Bir kişinin Almanya'da sürekli ikametgâhı, olağan ikameti veya iş merkezi bulunuyorsa mukim olarak kabul edilir. Şirketler açısından ise, kanuni merkezinin Almanya'da bulunması durumunda mukim sayılmaktadır.	Almanya'da ikamet etmeyen, ancak Almanya kaynaklı gelir elde eden şahıslar, sadece bu gelirler üzerinden vergilendirilmektedir.	Sabit iş yeri, aşağıdaki unsurları içerebilir: yönetim merkezi, ofis, şube, atölye, maden sahası ve belirli bir süreden uzun süreli inşaat alanı.
İngiltere	Birey için: Belirli bir gün sayısını aşan ikamet, kalıcı ev olarak kabul edilir. Şirket için: İngiltere'de kurulmuşsa veya kanuni merkezi İngiltere'deyse mukim olarak kabul edilir.	İngiltere'de yaşamayan, fakat İngiltere'den gelir elde eden yabancılar dar mükellef olarak kabul edilir.	Sabit iş yeri, ofis, şube, atölye, inşaat sahası veya ajan aracılığıyla sürdürülen sürekli işleri kapsar.
Fransa	Bireylerin asli ikamet yeri Fransa'da olduğunda, ekonomik ve kişisel bağların merkezi dikkate alınarak mukim sayılır. Şirketler için ise etkin yönetim yeri veya yasal merkez kriteri geçerlidir.	Fransa'da yaşamayıp Fransa'dan gelir elde eden kişiler dar mükelleftir.	Ofis, şube, atölye, sabit yerleşim; ayrıca temsilci aracılığıyla düzenli iş yürütülmesi durumları da iş yeri olarak kabul edilir.
Türkiye	Bireyler için: Türkiye'de ikamet etmek veya bir takvim yılında 6 aydan fazla kalmak. Şirketler için: Türkiye'de kurulmuş olmak veya kanuni merkezi Türkiye'de bulunmak.	Türkiye'de gelir elde eden, ancak yerleşik olmayan kişiler dar mükelleftir ve sadece Türkiye kaynaklı gelirleri vergilendirilir.	Yönetim merkezi, şube, ofis, atölye, maden sahası, petrol kuyusu veya belirli bir süre boyunca devam eden inşaat/montaj faaliyetleri işyeri olarak kabul edilir.

(Kaynak: Tarafımızca üretilmiştir.)

Tablo 1’de Almanya, İngiltere, Fransa ve Türkiye’nin ikametgâh, dar mükellefiyet ve işyeri tanımları karşılaştırılmıştır. Dört ülke, ikametgâhı kişisel ve ekonomik bağlarla belirlerken, dar mükellefiyette ülke kaynaklı gelirleri vergilendirir. İşyeri tanımları genellikle OECD Model Anlaşması’na uygundur ve sabit yer, şube, ofis gibi kriterler ortaktır. Bu uyum, ikili vergi anlaşmalarıyla çifte vergilendirme riskini azaltmayı amaçlar.

Gelir vergisi açısından, bugün çoğu devlet ikametgâhı ya sürekli oturulan yer (geleneksel tanım) ya da yasal ikamet yeri olarak tanımlamaktadır; burada dar mükellefler için genellikle yabancı bireyin ülkede geçirdiği 183 gün (altı aydan fazla) gibi objektif bir eşik getirilmiştir (Zelinsky, 2017, 2.271).

3.3. İkili Vergi Anlaşmaları

Uluslararası vergilendirme alanında, geleneksel uygulamalara ya da Birleşmiş Milletler (BM) ve OECD gibi uluslararası kuruluşların düzenlemelerine dayanan bağlayıcı ve yeknesak bir uluslararası vergi hukuku sistemi bulunmamaktadır. Ancak bu eksikliğe rağmen, devletler arasında akdedilen çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları, taraf devletlerin vergilendirme yetkileri üzerinde önemli sınırlamalar getirerek uluslararası vergilendirme düzeninin oluşumunda merkezi bir rol oynamaktadır (UNCTAD, 2024, s.4). Vergi anlaşmaları çoğu ülkenin uluslararası vergi kurallarının önemli bir yönünü temsil etmektedir. Halihazırda 2.500’den fazla ikili gelir vergisi anlaşması yürürlükte¹ ve sayı giderek artmaktadır (UNCTAD, 2024, s.4).

Viyana Sözleşmesinin 2. Maddesine göre; Antlaşma, devletler arasında imzalanan ve uluslararası hukuka tabi olan uluslararası bir antlaşmadır (Vienna Convention, 1969)². Buna göre; vergi anlaşmaları taraf devletlere haklar verir ve yükümlülükler getirir ancak vergi getirmez. Aksine, bir devlet tarafından konulan vergileri sınırlandırır. Anlaşmalar imzalandıktan sonra devletler için bağlayıcıdır, ancak vergi mükellefleri üzerinde etkili olabilmeleri için bunların yerel bir mevzuata dahil edilmesi gerekmektedir.

Vergi anlaşmaları ile yerel vergi mevzuatı arasındaki ilişki ve çatışma riski çoğu zaman vergi anlaşmalarının üstünlüğüne göre çözümlenmektedir. Temel prensip: İç hukuk hükümleri ile bir antlaşma arasında çelişki olması durumunda antlaşmanın geçerli olmasıdır (“anlaşmanın geçersiz kılınması”)³. Vergi anlaşmalarının amacı, sınır ötesi faaliyetlerde vergi engellerini

¹ Halihazırda Türkiye 93 ülke ile çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması imzalamıştır. Son imzalanan anlaşma Arjantin ile 13/9/2024 tarihinde imzalanmış ve 1/1/2025 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir.

² Türk mevzuatına göre, Türkiye’nin herhangi bir uluslararası anlaşmayla hukuken bağlı hale gelebilmesi için, söz konusu anlaşmanın ilgili iç hukuk prosedürlerine uygun olarak onaylanması gerekir. Bu bağlamda, anlaşmanın sadece imzalanmış olması yeterli değildir. Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve iç hukukunda, uluslararası anlaşmaların geçici olarak uygulanmasını açıkça düzenleyen veya buna izin veren herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Türkiye 1969 tarihli Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’ne taraf değildir.

³ Eğer bir ülkenin iç vergi kanunları ile o ülkenin imzaladığı bir uluslararası anlaşma (örneğin bir çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması- ÇVÖA) arasında çelişki varsa, uluslararası anlaşma hükümleri esas alınır, iç hukuk hükümleri uygulanmaz.

ortadan kaldırarak sınır ötesi ticareti ve yatırımı kolaylaştırmaktır. Bu amaca ulaşmak için, bir vergi anlaşmasının en önemli hükümleri çifte vergilendirmeyi ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır (operasyonel amaç) (UNCTAD, 2024, s.4).

Örneğin, vergi anlaşmaları çifte ikametten kaçınmak için eşitliği bozan kurallar getirir, belirli gelir türleri üzerindeki kaynak vergi yetkisini sınırlandırır veya ortadan kaldırır. İkamet edilen ülkenin, kaynak ülke vergisine yönelik muafiyet veya yabancı vergi mahsubu sağlamasını zorunlu kılar.

Çoğu vergi anlaşması temel olarak belirli yatırım gelirleri (temettüler, faizler, telif hakları) üzerinden indirimli stopaj oranları sağlayarak kaynak ve ikamet ülkesi arasında vergi gelirinin bir miktar paylaşımını sağlamaktır. Bir vergi anlaşmasının diğer amacı ise vergi kaçakçılığını önlemektir; ancak bunu başarmak için anlaşmalarda çok az hüküm bulunur. Diğer yandan, vergi anlaşmalarının ikincil amaçları; yabancı uyruklulara ve yerleşik olmayanlara karşı ayrımcılığın ortadan kaldırılması ve akit devletler arasında bilgi alışverişinin sağlanmasıdır. Bilgi değişimi mali kaçakçılıkla mücadelede önemli bir araçtır ve uyumsuzluk çözüm mekanizmaları sağlar.

OECD'nin misyonu, dünya çapında insanların ekonomik ve sosyal refahını artıracak politikaları teşvik etmektir. OECD Gelir ve Sermayeye İlişkin Model Vergi Sözleşmesi ile vergilendirme, finans, çevre, ticaret, sosyal ve refah, rekabet, dijitalleşme gibi çok çeşitli konularda uluslararası standartlar belirler. Gelir ve Sermayeye İlişkin OECD Model Vergi Sözleşmesi ilk kez taslak halinde 1963'te yayımlanmıştır ve 1977, 1992... 2017'de yenilenmiştir (OECD, 2017).

OECD Model Anlaşması'nın yanında, madde bazında düzenlenmiş ayrıntılı bir yorum bulunmaktadır. Bu, vergi anlaşmalarının yorumlanması ve uygulanması açısından oldukça önemlidir. OECD Modeli, kaynak ülkenin, diğer anlaşma ülkesinin mukimlerinin kazandığı belirli gelir kategorileri üzerinden aldığı verginin bir kısmından veya tamamından vazgeçmesini zorunlu kılarak çifte vergilendirmeyi ortadan kaldırır veya azaltır (OECD, 2017, s.25).

OECD Model Anlaşması; 4'üncü maddesiyle “mukim” tanımı; 10'uncu maddesiyle “temettülerin vergilendirilmesi”; 11'inci maddesiyle “faizlerin vergilendirilmesi”; 12'nci maddesiyle “telif haklarının vergilendirilmesi”; 21'inci maddesiyle “diğer gelirlerin” vergilendirilmesi; 26'ncı maddesiyle “bilgi alışverişi” ile ilgili hükümleri düzenlemiştir. Bununla birlikte çifte vergilendirme kavramı OECD Modelinin kendisinde veya Antlaşmanın Yorumunda tanımlanmamıştır (OECD, 2017, s.25);

Çifte vergilendirme, uluslararası vergi hukukunda, bir kişinin ya da bir şirketin aynı gelir üzerinde birden fazla devlet tarafından vergiye tabi tutulması durumunu ifade eder. Bu durum, genellikle aynı vergilendirme dönemi içerisinde, aynı vergiye tabi gelir kalemi üzerinden birden fazla vergi yükümlülüğü doğurur (Ismer, ve Rub, 2020, s. 555-564). Çifte vergilendirme hem hukuki hem de ekonomik anlamda iki şekilde ortaya çıkabilir. Hukuki çifte vergilendirme, aynı gelir kalemi üzerinde, farklı ülkeler tarafından yapılan doğrudan vergilendirme işlemleri ile ilgilidir ve genellikle devletler arası anlaşmalarla düzenlenir. Ekonomik çifte vergilendirme ise, birden fazla vergi yükümlülüğünün farklı vergilendirme sistemlerinden kaynaklanması ve bu sistemlerin birbirinden bağımsız olarak aynı ekonomik değeri vergilendirmesi durumunu tanımlar (Lang, 2021, s.3).

Çifte vergilendirme, çeşitli risklerin ve çatışmaların sonucunda ortaya çıkabilir. Bu riskler, genellikle birden fazla devletin aynı gelir üzerinde vergi uygulamaya çalışmasıyla bağlantılıdır. Hukuki ve ekonomik çifte vergilendirmeye neden olabilen bu risklerin başında ikamet -kaynak ilkesine göre gerçekleşen çatışmalar gelmektedir.

Şekil 2. Çifte Vergilendirme Riski

İkamet-kaynak çatışması (1)

İkamet-ikamet çatışması (2)

(Kaynak: Daha önceki bölümlerde anlatılan konulardan faydalanılarak tarafımızca türetilmiştir.)

Şekil 2’de yer alan çifte vergilendirme risklerinden biri olan ikamet-kaynak çatışmasında, bir ülke, vergi mükellefinin kendi ülkesinde mukim olmasına dayanarak, onun yabancı kaynaklı geliri üzerinde vergilendirme hakkı iddia ederken; diğer ülke ise, gelirin kendi ülkesinden elde edilmesini gerekçe göstererek aynı gelir üzerinde vergilendirme yetkisini ileri sürer. Bu durumda, bir kişinin yurt dışından gelir elde etmesi halinde, hem gelir elde edilen (kaynak) ülke hem de kişinin yaşadığı (ikamet) ülke bu gelir üzerinde vergi talebinde bulunabilir. Eğer çifte vergilendirmeyi önlemeye yönelik bir vergi anlaşması ya da iç hukuk düzenlemesi kapsamında gelir üzerinden indirim ya da mahsup hükümleri bulunmuyorsa, aynı gelir hem kaynak hem de ikamet edilen ülke tarafından vergilendirilerek çifte vergilendirme riski doğabilir (OECD, 2017, m.4).

Şekil 2’de yer verilen bir diğer çifte vergilendirme riski ise ikamet-ikamet çatışmasıdır. Bu durumda, iki veya daha fazla ülke, aynı vergi mükellefinin kendi ülkelerinde mukim olduğunu iddia ederek, onun aynı gelirini vergilendirme hakkı talep eder. Bu durum, "çifte mukim vergi mükellefi" olarak tanımlanır. Bir ülkenin ikamet esasına dayalı vergilendirme yetkisini kullanabilmesi için, bireyleri ve tüzel kişileri mukim veya mukim olmayan şeklinde sınıflandıran açık kurallara sahip olması gerekir. Aksi takdirde, bir mükellef aynı dönemde birden fazla ülkede mukim sayılarak çifte vergilendirmeye maruz kalabilir (OECD, 2017, m.4).

İkamet-ikamet çatışmalarında, vergilendirme hakkının hangi ülkeye ait olduğunu belirlemede hem bireyler hem de tüzel kişiler açısından eşitliği zedeleyen bazı kurallar bulunmaktadır. Bireyler bakımından eşitliği bozan kurallar şunlardır:

- a) Bireyin kalıcı olarak ikamet ettiği yer,
- b) Hayati çıkarlarının merkezinin bulunduğu ülke,
- c) Mutat meskeninin bulunduğu yer ve
- d) Vatandaşı olduğu ülke.

Bu kurallar, çifte vergilendirmeyi önlemeye yönelik anlaşmalar kapsamında bireyin yalnızca bir devlette mukim sayılmasını sağlamak amacıyla uygulanır. Ancak, bu kriterlerin yeterli olmaması durumunda, anlaşmaya taraf ülkelerin yetkili vergi makamları, karşılıklı anlaşma prosedürü çerçevesinde bireyin mukim olduğu ülkeyi belirleyebilir (OECD, 2017, m.4).

Tüzel kişiler açısından eşitliği bozan kural ise, OECD Model Vergi Anlaşması’nda “etkin yönetim yerinin bulunduğu ülke” olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte, bazı çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarında şirketin kurulduğu ülke esas alınarak mukimlik belirlenir. Birçok anlaşma ise, şirketlerin mukimliği konusunda ortaya çıkabilecek uyuşmazlıkları çözmek amacıyla konuyu ilgili ülkelerin yetkili makamlarına havale etmektedir. Bu tür durumlarda, gelir vergisi oranlarının düşük seviyelerde olması halinde çifte vergilendirmeden kaynaklanan ekonomik verimsizlikler ve adalet sorunları görece olarak tolere edilebilir düzeyde kalmaktadır. Ancak, vergi oranlarının yüksek seviyelere ulaşması

durumunda, mükellef üzerinde oluşan çifte vergi yükü ağırlaşmakta; bu da uluslararası ticaretin etkin, dengeli ve sürdürülebilir şekilde işlemlerini ciddi biçimde sekteye uğratmaktadır. (OECD, 2017, m.4).

OECD Model Vergi Anlaşması çerçevesinde, bu tür durumlarda uluslararası çifte vergilendirmenin ortadan kaldırılmasına yönelik olarak hangi yöntemin uygulanması gerektiği konusunda devletler arasında tam bir fikir birliği sağlanamamıştır. Bununla birlikte, uygulamada en yaygın şekilde başvuru yapılan yöntemler muafiyet yöntemi ile mahsup (indirime tabi tutma) yöntemidir.

Şekil 3. Muafiyet ve İndirim Yöntemi Karşılaştırması

Muafiyet yöntemi	İndirim yöntemi
►Basitlik ►Düşük idari yük	►Düşük düzeyde vergi planlama faaliyeti ►Dış kayıpların yurt içi gelirden indirilebilmesi
►Gider tahsis kurallarına duyulan ihtiyaç ►Dış zararların yurt içi gelirden düşülmemesi ►Vergi planlama faaliyetine yüksek hassasiyet	►Kuralların karmaşıklığı: ► (i) yabancı vergi indirimi sınırlaması; ► ve (ii) dolaylı vergi indirimi ►Yüksek idari yük

(Kaynak: Anlatılan konulardan faydalanılarak tarafımızca türetilmiştir.)

Şekil 3'te yer verilen uluslararası çifte vergilendirmeyi önlemeye yönelik araçlardan biri olan muafiyet yöntemi, ikamet edilen devletin, mukim vergi mükelleflerinin yabancı kaynaklı gelirlerini vergiden muaf tutması esasına dayanır. Bu yöntemde, ikamet devleti yalnızca yerel kaynaklı gelirler üzerinden vergileme yetkisini kullanırken, yabancı kaynaklı gelirler vergilendirme dışında bırakılmaktadır. Bu yaklaşım, "bölgesel vergilendirme esası" olarak da adlandırılmakta olup, vergilendirme hakkını yalnızca gelirin elde edildiği ülkeye tanır. Bu bağlamda, muafiyet yöntemi, ikamet esasına dayalı uluslararası çifte vergilendirmeyi tamamen ortadan kaldırmakta; uygulama kolaylığı ve vergisel belirlilik sağlaması nedeniyle vergi idareleri açısından da tercih edilebilir bir yöntem olarak öne çıkmaktadır (Rust ve Ndubai, 2022- s.7).

Buna karşılık, mahsup yöntemi (ya da diğer adıyla "indirim yöntemi") çerçevesinde, ikamet devleti, mükellefin yabancı bir ülkede ödediği gelir vergilerini, kendi ülkesinde ödemesi gereken vergiden mahsup etmesine imkân tanır. Bu yöntem kapsamında, yabancı kaynaklı gelirler hem kaynak ülkesinde hem de ikamet ülkesinde vergilendirilmekle birlikte, çifte vergilendirme, yabancı ülkede ödenen verginin yerli vergiden düşülmesi yoluyla hafifletilmektedir. Böylelikle, mükellefin toplam vergi yükü kısmen azalmakta; ancak muafiyet yöntemine kıyasla çifte vergilendirme tamamen ortadan kalkmamaktadır (Rust ve Ndubai, 2022- s.7).

OECD Model Vergi Anlaşması'nın 25. maddesi, Akit Devletler arasında uluslararası vergi anlaşmazlıklarını çözmek amacıyla Karşılıklı Anlaşma Prosedürü (KAP) uygulanmasını öngörmektedir. KAP, çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarından kaynaklanan ihtilafların çözülmesinde, taraf devletlerin yetkili vergi makamlarının doğrudan etkileşimde bulunmalarını sağlayan bir yöntem olarak öne çıkmaktadır. Bu prosedür, taraf devletlerin yetkili vergi makamlarının, sorunları ortak bir platformda yüz yüze tartışarak çözüm arayışında bulunmalarını hedeflemektedir. Söz konusu süreçte, diplomatik yazışma kurallarına bağlı kalmaksızın, vergi makamları doğrudan iletişim kurarak ihtilafları çözme yönünde girişimlerde bulunmaktadır. Bu yaklaşım, sürecin daha hızlı işlemlerini sağlamayı ve uluslararası vergi anlaşmazlıklarının çözümünü hızlandırmayı amaçlamaktadır. KAP kapsamında, devletler yazılı veya sözlü irtibat kurarak vergi idareleri arasında bilgi paylaşımını mümkün kılabilir. Bu durum, çözüm arayışını bağımsız ve etkin bir ortamda yürütmeyi teşvik etmektedir.

KAP'ın işleyişinin daha etkin hale getirilmesi ve mükelleflerin mağduriyetlerinin önlenmesi amacıyla, OECD model vergi anlaşmasında 2008 yılında yapılan bir güncelleme ile tahkim mekanizması sürece dahil edilmiştir. Bu güncellemeyle, mükellefler, yetkili vergi makamlarının iki yıl içinde karşılıklı anlaşmaya varamaması durumunda, çözüme ulaşamayan konularda tahkim talep etme hakkına sahip olmuşlardır. Bu düzenleme, vergi idareleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için alternatif bir yol sunmakta olup, taraf ülkeler arasındaki tahkim sürecinde yaşanabilecek sorunları en aza indirmek için iç hukuk ve tahkim prosedürlerine ilişkin benimsedikleri yaklaşım genellikle ortak bir temele dayanmaktadır (OECD, 2017, m.25).

Buna göre;

- Bir kişi, aynı anda hem Karşılıklı Anlaşma Prosedürü (KAP)'ne hem de iç hukuk çarelerine başvuruda bulunamaz. Eğer iç hukuk çareleri hâlâ geçerli ve kullanılabilir durumdaysa, yetkili vergi makamları genellikle mükelleflerden iç hukuk çarelerini askıya almayı kabul etmelerini talep eder. Mükellef bu talebi kabul etmezse, KAP süreci, iç hukuk çarelerinin tükenmesini bekleyene kadar ertelenmektedir.
- KAP'a başvurulduktan ve taraflar arasında karşılıklı anlaşmaya varıldıktan sonra, mükellef ve durumdan doğrudan etkilenen diğer taraflara, anlaşmayı reddetme ve askıya alınmış olan iç hukuk çarelerine başvurma hakkı tanınır. Ancak, eğer mükellef ve ilgili diğer taraflar anlaşmayı kabul etmeyi tercih ederlerse, bu kişiler, anlaşmanın ele aldığı meselelerle ilgili iç hukuk çarelerinin uygulanmasından feragat etmek zorunda kalacaklardır.
- Bir devletin iç hukuk çarelerine başvurulduktan ve bu çareler tükenene kadar, diğer devlette çifte vergilendirmeyi önlemek amacıyla muafiyet talep eden bir mükellef yalnızca KAP'tan yararlanabilecektir. İç hukuk çarelerinin tükenmesi, mükellef için KAP'a başvurunun tek seçenek haline gelmesini sağlamaktadır.

3.4. Vergi Cennetleri

Bir ülkenin kalkınması, özellikle gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun azaltılması için hayati önem taşıyan ulaştırma altyapısı, sağlık hizmetleri ve eğitim gibi kamu malları ve hizmetlerinin sağlanmasına yönelik vergi gelirleriyle yakından bağlantılıdır. Ancak, ülkeler kamusal mal ve hizmetleri finanse etmek için gereken geliri toplama konusunda büyüyen bir sorunla karşı karşıyadır. Bunun bir nedeni; vergi rekabetinin zenginlere vergi yükümlülüklerinden kaçmaları için giderek daha fazla fırsat sunmasıdır. Bu durum, kalbur üstü zenginlerin ve ÇUŞ'ların düşük vergi avantajları sunan vergi cennetlerinden faydalanarak vergi yüklerini düşürürken, sıradan vatandaşların ve küçük işletmelerin daha fazla vergi yüküne katlanmasına neden olur (Oxfam, 2000, s.2).

2008 küresel finansal krizine kadar, Karayip Adaları gibi bazı ülkeler veya bağımlı bölgeler, yüksek gelir gruplarına mensup bireyler, organize suç faaliyetlerinden elde edilen gelir sahipleri ve varlıklı elitler tarafından finansal gizlilik ve düşük vergilendirme avantajları nedeniyle tercih edilen mali sığınaklar olarak öne çıkmaktaydı. Bu bölgeler, küresel ekonomik sistemin çevresel ve marjinal aktörleri olarak değerlendiriliyordu. Ancak 2008 kriziyle birlikte iki temel gerçek gün yüzüne çıkmıştır: Birincisi, küresel ekonominin sanılandan çok daha entegre ve merkezî bir yapıya sahip olduğu; ikincisi ise, en büyük vergi cennetlerinin düşünüldüğünün aksine genellikle gelişmiş ve merkezî ekonomilerle güçlü bağlantıları bulunan, sistemik öneme sahip ülkeler olduğudur. (Shaxson, 2019, s.7).

Vergi cenneti teriminin standart bir tanımı olmamakla birlikte OECD 1998 tarihli Zararlı Vergi Rekabeti Raporunda vergi cennetlerini tanımlayan temel özelliklere yer vermiştir. OECD'nin belirlediği temel kriterler çerçevesinde vergi cennetleri; belirli yerlerde mali veya diğer ekonomik faaliyetleri destekleyen nihayetinde ticareti ve yatırımı bozan veya genel olarak vergi sistemlerine olan güveni zayıflatan vergi rejimleridir (OECD,1998). Vergi cenneti, yabancı yatırımcılara düşük vergi oranları sunan, hatta vergilemeyen bir ülke veya ülkenin bir parçasıdır. Burada belirtilmesi gereken vergi cennetleri yalnızca bir ülkeyi değil, aynı zamanda ülkelere bağlı daha küçük birimleri de ifade ettiğinden, İngilizce'de "jurisdiction" olarak ifade edilen genellikle yasal sorumluluk veya yetki alanını tanımlayan

"egemenlik yetki bölgelerini" ifade eder. Vergi cennetleri uluslararası piyasada hareket halinde olan finansal sermaye için rekabet halindedir (Otto vd., 2015, s.2).

Vergi cenneti olarak hareket eden ülkeler ya da egemenlik yetki bölgeleri, daha fazla yatırım ve ekonomik faaliyet çekebilecekleri inancıyla düşük vergi oranları sunarlar. Ülkeler düşük vergi oranları sunarak, yatırımcıların yerel olarak kazandıkları vergi öncesi gelirlerinin çoğunu elinde tutmalarına olanak tanır. Diğer rekabet koşulları eşit olduğunda, daha düşük vergi oranlarına sahip ülkelerin daha yüksek vergi oranlarına sahip ülkelere kıyasla, daha cazip fırsatlar sunması ve dolayısıyla daha fazla miktarda yabancı yatırımı kendine çekmesi olasıdır (Hines Jr, 2007, s.1). Vergi cennetleri sundukları çekici yatırım fırsatlarına ek olarak, kendi ülkelerinde daha düşük vergi ödemek isteyen bireyler ve ÇUŞ'lar için vergiden kaçınma olanakları sunmaktadır.

Şöyle ki, vergi cennetlerinde kazandıkları gelirler üzerinden kendi mukim oldukları ülkede tarafından vergilendirilen bireyler için, vergiden kaçınma genellikle gelirin kasıtlı olarak yanlış beyan edilmesi yoluyla olurken (Naoki, 2021, s.10) ÇUŞ'lar matrah aşınması yöntemlerini kullanmaktadır (Hines Jr, 2007, s.1).

Vergi cennetleri ile yoksulluk sorunu arasında da sıkı bir bağlantı vardır. Özellikle offshore vergi cennetlerinin yoksul ülkelerin çıkarlarını baltalamasının üç ana yolu vardır. Bunlar (Oxfam, 2000, s.2):

- **Vergi rekabeti ve vergiden kaçış:** Vergi cennetleri ve zararlı vergi uygulamaları, büyük işletmelere ve varlıklı bireylere vergi yükümlülüklerinden kaçma fırsatları sunmaktadır. Bu durum, ülkelerin hem kendi vatandaşları hem de yabancı sermaye üzerinden vergilendirme yoluyla gelir elde etme kapasitesini sınırlamaktadır. Bu, yoksul ülke hükümetlerinin, kendi vatandaşının refahının ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın bağlı olduğu sosyal hizmetlere ve ekonomik altyapıya yönelik hayati yatırımlar yapma becerisini ciddi şekilde zayıflatabilir.
- **Kara para aklama.** Offshore vergi cennetleri, siyasi yolsuzluk, yasa dışı silah ticareti, yasa dışı elmas ticareti ve küresel uyuşturucu ticaretinden elde edilen gelirler için güvenli bir sığınak sağlamaktadır.
- **Finansal istikrarsızlık.** Offshore sistemi, yoksul ülkelerde geçim kaynaklarını yok eden finansal krizlerin sayısının artmasına katkıda bulunur.

Vergi cennetleri yoluyla gerçekleşen vergiden kaçınmanın ya da vergi kaçakçılığının büyüklüğüne ilişkin tam ve güvenilir bir tahmin yapmak imkânsız gibi görünmektedir (Kutera, 2018, s.11-121). 2024 yılında yayımlanan Küresel Vergi Kaçakçılığı Raporuna göre; 2022 yılında küresel çapta elde edilen kurum kazancı 16 trilyon dolar olup, bunun yaklaşık 2,8 trilyon doları yabancı kaynaklı gelirdir. Söz konusu Rapora göre; bu yabancı kaynaklı gelir ÇUŞ'ların ana merkezleri dışındaki yabancı ülkelere elde ettiği kazançlardır ve bu gelirin yaklaşık 1 trilyon doları düşük vergili ya da vergisiz vergi cennetlerine aktarılmıştır (EUTAXObservatory, 2024, s.40). 2021 yılında en büyük yurt içi ve yurt dışı doğrudan yabancı yatırım stokuna sahip 25 ülke arasında 12 vergi cenneti yer alırken bunlardan 7'si Avrupa'da yer almaktadır. Bu ülkeler aynı zamanda dünyadaki en büyük doğrudan yabancı yatırım stoku/GSYİH oranlarına da sahiptir. Karayip adaları en büyük oranlara sahip olmakla birlikte, birçok Avrupa vergi cenneti de bu listede üst sıralarda yer almaktadır. Neredeyse hepsinin doğrudan yabancı yatırım (DYY)/GSYH oranları %150'nin üzerindedir ve bu özelliklerinden dolayı OECD tarafından yatırım merkezleri olarak adlandırılmaktadır (Lejour, 2023, s.13).

Avrupa vergi cennetleri, Avrupa kıtasında yer alan ve şirketler ile bireylerin vergi yükünü azaltmalarına imkân tanıyan belirli ülke veya bölgelerdir. Bu ülkeler, neredeyse tüm vergi cennetleri gibi yüksek doğrudan yabancı yatırım stoku/GSYİH oranlarına sahiptir. Ancak, genellikle küçük ada ekonomilerinden oluşan geleneksel vergi cennetlerinden önemli ölçüde farklılık gösterirler. Avrupa ülkeleri, doğrudan yabancı yatırımlardan kaynaklanan mali akışların bir yöne, bu yatırımlardan elde edilen vergilendirilebilir gelirlerin ise başka bir yöne yönlendirilmesini kolaylaştırmaktadır. Çok uluslu şirketler (ÇUŞ'lar), bu geçişler sırasında sağladıkları vergi tasarrufları sayesinde bu yapıları tercih etmektedir. Bu tür sermaye

geçişlerine aracılık eden ülkelere genellikle "kanal ülkeler" denir (Lejour, 2023, s.18). Küresel ölçekte kanal ülkelere örnek olarak Hollanda, Birleşik Krallık, Singapur, İrlanda ve İsviçre gösterilebilir. Örneğin, Hollanda uzun yıllardır hem gelen hem de giden doğrudan yabancı yatırımlar açısından önemli bir kanal ülke konumundadır. Temettü, faiz ve imtiyaz hakları gibi ikincil gelirler de çoğunlukla Hollanda üzerinden yönlendirilmektedir (Lejour, Möhlmann ve van 't Riet, 2019, s.4).

Ülkeler, ekonomilerini çeşitlendirmek ve yabancı yatırımları çekmek için kasıtlı olarak 'geleneksel' bir vergi cenneti olarak hareket edebilirken, kanal ülke⁴ haline gelme konusundaki iradeleri daha örtülüdür. Ülkelerin uluslararası yatırım ortamını geliştirme yönündeki tercihleri aynı zamanda bir kanal rolünü üstlenmelerini de teşvik edebilir. Kanal ülkeleri geleneksel vergi cennetleri gibi sıfır vergi oranı yerine yatırım ortamı ve kar aktarımı konularında düşük vergi politikası uygulama yoluna giderler (Lejour, 2023, s.19).

Bir ülkeyi vergi cenneti olarak sınıflandırmak veya vergi cenneti olmamak için geçerli uluslararası kriterler mevcuttur. Birincisi, ülke ya da egemenlik yetki bölgesi (kurumsal) gelir üzerinden hiç vergi almamalı ya da fiilen düşük vergi almalıdır. Bu arada vergi kanunlarının geniş vergi istisnaları ile donatılmış olması yasal bir vergi oranı uygulanmasını önemsiz hale getirecektir. İkincisi, vergi cennetlerinde geçerli vergi kanunları şeffaflıktan yoksundur. Üçüncüsü, vergi cenneti olarak hareket eden ülke veya egemenlik yetki bölgeleri yabancı vergi mükellefleri hakkında diğer vergi idarelerine bilgi sağlamada işbirlikçi davranmazlar. Sonuç olarak, vergi cennetleri aracılığıyla bireyler ve firmalar kasıtlı olarak gelir ve servetlerini gizli tutabilirler ve dolayısıyla kendi mukim oldukları ülke vergilendirmesinden kaçınılabilir, hatta vergi kaçırabilirler (OECD 1998).

3.5. İkili Anlaşmalara Dayanan Uluslararası Bilgi Değişimi

Vergilendirme alanında uluslararası bilgi değişimi, günümüzde uluslararası vergi hukukunun en önemli araçlarından bir tanesidir. Vergilendirme alanından gerçekleştirilecek uluslararası bilgi değişimi, dar anlamda uluslararası vergi kanunlarıyla ilgili iken geniş anlamda uluslararası finansal hukukun bir parçasıdır.

Vergilendirme devlet bütçesi bakımından kamu harcamalarını finanse etmenin en önemli araçlarından birisi iken vergilendirme yetkisi de devletler bakımından ulusal egemenliğin en önemli unsurlarından biridir. Bununla birlikte vergilendirmede devlet ve birey arasında ters bir çıkar ilişkisi mevcuttur. Öyle ki devlet en önemli bütçe gelir kalemi olan vergi gelirlerini arttırmayı ve vergi matrahlarını genişletmeyi amaçlarken, vergi mükellefleri ise kendi bütçelerinden karşılıksız olarak devlete aktardıkları vergi dolayısıyla katlandıkları yükü en aza indirmeyi hedefler. Bu nedenle vergilendirme sürecinin sağlıklı bir şekilde işlemesi ve vergi mükelleflerinin vergi düzenlemelerine gönüllü uyumunun sağlanması; vergi mükellefleri ve vergi idaresi arasındaki karşılıklı güvenin sağlanmasına bağlıdır. Vergi idareleri tarafından vergi mükelleflerin haklarının açıkça ortaya konması ve korunması

⁴ Kanal ülke (conduit country), uluslararası vergi planlamasında şirketlerin karlarını düşük vergili veya vergisiz ülkelere (vergi cennetlerine) aktarmadan önce geçici olarak yönlendirdikleri bir ara ülkedir. Bu ülkeler genellikle:

Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları ağına sahiptir (çok sayıda ülkeyle vergi anlaşması yapmışlardır), Finansal ve hukuki altyapısı gelişmiştir (örneğin güçlü bankacılık ve hukuk sistemi), Amaçları şirketlere vergi avantajı sağlamaktır, doğrudan "vergi cenneti" gibi davranmasalar da vergi yükünü azaltmaya hizmet ederler.

sayesinde, vergi kanunlarına gönüllü uyumun artacağı OECD'nin raporlarında açıkça dile getirilmektedir.

Vergilendirme alanında uluslararası bilgi değişimi, ikili veya çok taraflı uluslararası anlaşmalar bazında yürütülmektedir. Burada iki temel ikili anlaşma türü kullanılmaktadır. İlki, çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarıdır (ÇVÖ). İkincisi ise vergilendirme alanında bilgi değişimi anlaşmalarıdır Peter, 2016, s. 7).

Uluslararası vergilendirmede işbirliğinin en önemli aracı konumundaki bu yaygın ikili anlaşma modelleri aslında dezavantajlarını da içinde taşımaktadır. Özellikle bunlar ikili anlaşmalar üzerine kuruldukları için dünyanın diğer kesiminin bu anlaşma dışında kalmasına sebebiyet vermektedirler. Ayrıca bu ikili anlaşma modelleri büyük oranda "talep üzerine" yapılacak bilgi değişimlerine dayanmaktadır. Bu nedenle "kendiliğinden (spontane) bilgi değişimi" modelinin aksine bilgiyi talep etmeden önce neyin talep edileceğinin tam olarak belirlenmesi gerekmektedir. Bununla ötesinde ülkeler arasında gerçekleşecek bilgi değişimi ikili bir anlaşmaya dayanmış olsa da talep edilen bilgiler, her zaman mevcut olmayabilir veya toplanması zor olabilir (OECD, 1990, s.7).

Bu ikili anlaşma türlerinin ilki olan Çifte Vergilendirme (yi Önleme) Anlaşmaları (ÇVÖ); anlaşmaya tarafa iki ülke arasında gerçekleşen uluslararası ekonomik faaliyetten kaynaklanan gelir veya kazançların her iki ülke tarafından aynı anda vergilendirilmesini önlemeye yönelik kapsamlı bir anlaşmadır. Ülkelerin bu tür anlaşmalara girmelerinin en önemli nedeni, yabancı yatırımları teşvik etmektir.

Uluslararası ticaretin en önemli aktörü konumundaki şirketler ve diğer aktörler, çifte vergilendirmeyi önlemeyi amaçlayan anlaşmaları, "anlaşma alışverişi"⁵ yoluyla kötüye kullanarak, sınır ötesi gelirlerinin daha düşük bir oranda vergilendirilmesini ya da hiç vergilendirilmemesini sağlayabilir. Ülkeler arasında çifte vergilendirmeyi önleme amaçlı yapılan anlaşmaların büyük çoğunluğu, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) tarafından oluşturulan Model Anlaşmaya dayanmaktadır⁶.

Bununla birlikte OECD tarafından sık sık güncellenen ve birçok ikili anlaşmanın temeli olarak kullanılan Model Anlaşma ile ilgili olarak gelişmekte olan ülkeler tarafından, vergilendirmede çoğunlukla uluslararası yatırımcının mukim olduğu gelişmiş ülkenin vergileme hakkını koruduğu yönünde eleştirilmektedir. Bunun yanında BM Vergi Uzmanları Komitesi tarafından ekonomik faaliyetin gerçekleştiği ülkenin, genellikle gelişmekte olan ülkeler, vergilendirme hakkını ön planda tutan Model Sözleşme'nin türevi de oluşturulmuştur (Rixen, 2008, s. 101- 104).

İkinci anlaşma türü, vergilendirme alanında bilgi değişimi sözleşmesidir. Bu ikili anlaşmalar, ÇVÖ'leri tamamlayıcı olarak veya gelir ve kazançlar üzerinden alınan vergilerin düşük oranlı olduğu ya da hiç vergilendirme yapılmayan ülkelerle ÇVÖ yapılmasının uygun olmadığı durumlarda kullanılmak üzere tasarlanmıştır.

⁵ Çokuluslu bir işletmeyi, belirli vergi yetki bölgelerinde mevcut daha avantajlı vergi muamelelerinden yararlanmak için yeniden yapılandırma uygulamasıdır. Gelir elde ettiği kaynak ülkeyle vergi anlaşması bulunmayan bir ülkede merkezi olan bir işletme, vergi yükümlülüğünü en aza indirmek için merkezin bulunduğu ülke ile uygun bir vergi anlaşmasına sahip olan ikinci bir kaynak ülkede gelir elde etmek için faaliyet gösterir. Çoğu ülke, bu uygulamayı engellemek için "anlaşma alışverişi karşıtı" yasaları uygulamaya koymuştur.

⁶ Türkiye halihazırda 93 ülke ile ÇVÖ Anlaşması imzalamıştır.

Günümüzde Vergi Bilgi Değişimi Anlaşmalarının büyük çoğunluğu 2001 yılında OECD'nin Zararlı Vergi Uygulamaları Projesinin bir sonucu olarak kurulan Vergilendirme Küresel Forumu tarafından 2002 yılında yayınlanan OECD Model Anlaşmasına dayanmaktadır. Bu Forum, Bermuda, Kayman Adaları, Kıbrıs, Man Adası, Malta, Mauritius ve Hollanda Antilleri gibi birçok vergi cennetini içermektedir⁷.

Vergi Bilgi Değişimi Anlaşmasının kapsamı ÇVÖ'lere göre daha dar olmasına karşın, bilgi alışverişi konusunda daha ayrıntılı hususları içermektedir. Örneğin Türkiye'nin Bermuda ile imzaladığı Vergi Konularında Bilgi Değişimi Anlaşmasının ilk maddesine bakıldığında hangi konularda bilgi değişimi yapılmasının öngörüldüğü diğer maddelerinde ise bunun yöntemleri ve kuralları açıklanmıştır.

Madde hükmü aynen şu şekilde düzenlenmiştir:

*“Tarafların yetkili makamları, Anlaşma ile uyumsuzluk göstermediği sürece, Taraflar, politik alt bölümleri veya mahalli idareleri adına alınan her tür ve tanımdaki dolaysız vergilere ilişkin iç mevzuat hükümlerinin uygulanması ve idaresi ile ilgili olduğu düşünülen bilgileri sağlama konusunda bilgi değişimi suretiyle yardımlaşacaklardır. Söz konusu bilgiler, vergilerin tarhi, tahakkuku ve tahsilatı, vergi alacaklarının cebri icrası ve tahsilatı veya vergiyle ilgili sorunların incelenmesi veya takibatına ilişkin olduğu öngörülen bilgileri kapsayacaktır. Bilgiler, bu Anlaşma hükümlerine uygun olarak değişime tabi tutulacak ve 8 inci maddede öngörüldüğü şekilde gizlilik hükümlerine tabi olacaktır. Talepte bulunulan Tarafın mevzuatı veya idari uygulamalarıyla kişilere sağlanmış olan haklar ve koruyucu hükümler, etkin bilgi değişimini gereksiz bir şekilde önlemediği veya geciktirmediği ölçüde uygulanmaya devam eder.”*⁸

OECD, BM ve Amerika Kıtası Vergi İdareleri Merkezi (CIAT), ÇVÖ'ler ve vergi bilgi değişimi anlaşmaları ile ilgili olarak sadece şablon ikili anlaşmalar oluşturmaktadırlar. İki devlet bu türden bir şablonu temel alarak ikili anlaşma imzalamadığı sürece bunların herhangi bir yaptırım gücü yoktur. Bu iki taraflılık iki zorluk ortaya çıkarmaktadır. Birincisi, bu sistem birçok uluslararası aktör arasında sadece birkaç bağlantıya neden olmaktadır ve ikincisi ise gelişmekte olan ülkeler sistemden tamamen uzak kalmaktadır. Her bir durumda da çok taraflı bir sistem çok daha kapsamlı ve etkili olacaktır.

Bu türden bilgi değişimi anlaşmalarında çok taraflılığı sağlamak, vergi yetki alanları arasında idari iş birliğinin artırılmasının zorluğuna dayalı olduğundan kolay bir iş değildir. 2009'un başlarında vergi cennetlerine karşı uygulamaya konulan yaptırımlar ve kara listeye alma tehditleri neticesinde, şu taahhütler sağlanmıştır:

(a) OECD'nin yeni ÇVÖ'sinde yer alan bilgi değişimine yönelik 26 ıncı madde hükmünü kabul ederek, mevcut anlaşmalarını bu yeni versiyonu içerecek şekilde yeniden görüşmeyi taahhüt ettiler (ör, İsviçre, Lüksemburg, Avusturya, Singapur bunu taahhüt etmiştir),

(b) En azından uluslararası topluluğu kara listeye alma tehditleri ile ilgili beklentilerini tatmin edecek birkaç yeni bilgi değişimi anlaşmasının müzakeresini sonuçlandırmalıdır. (örn., Jersey, Guernsey ve Man Adası bunu taahhüt etmiştir).

Vergi cenneti ülkelerin karar listeye girmemek için vermiş oldukları bu taahhütleri gerçekleştirebilmeleri için öncelikle kendi yasal mevzuatlarını teorik olarak vergisel amaçlar bakımından bilgi değişimine olanak sağlayacak şekilde değiştirmeleri gereklidir. OECD'nin mevcut ÇVÖ'su anlaşma taraflarının bilgi toplamak için bir mekanizma geliştirmelerini şart

⁷ Türkiye'nin bugüne kadar yürürlüğe girmiş beş adet vergi bilgi değişimi anlaşması Bermuda, Jersey, Guernsey, Man Adası ve Cebelitarık ile imzalanmıştır.

⁸ Gelir İdaresi Başkanlığı, 2012, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Bermuda Hükümeti Arasında Vergi Konularında Bilgi Değişimi Anlaşması, madde.1

koşmamaktadır bu nedenle bilgi değişimi anlaşmaları bakımından iç hukuk değişiklikleri oldukça önemlidir. Bununla birlikte bu ülkeler ayrıca mevcut ikili anlaşmalar ya yeniden müzakere etmeli ya da yeni anlaşmalar yapmalıdırlar ki bu da zaman kaybına neden olacaktır.

Dahası, ülkeler bilgiyi edinme veya sunma prosedürleri ile ilgili başka kısıtlamalar da uygulayabilir. Örneğin, bazı ülkeler herhangi bir bilgi verilmeden önce ilgili kişiye talebin bildirilmesi ve itiraz etme fırsatı verilmesi gerektiğini düşünebilir. Bu şekilde vergi kaçakçılığının izini sürmek kolaylaşabilir.

Vergi bilgi değişimi anlaşmaları genel olarak gelişmiş ülkeler lehine sonuçlar doğurmaktadır. Şili, Hindistan ya da Güney Amerika gibi orta düzey gelişmişliğe sahip ülkeler bile vergi cenneti sayılan ülke ya da ekonomik bölgelere ile vergilendirme alanında ikili bilgi değişimi anlaşması imzalarken ABD, İsviçre veya Almanya gibi gelişmiş olan ülkeler ile aynı şartlar altında bu ikili anlaşmaları imzalamaları oldukça zordur. Güçlü ekonomilere sahip gelişmiş ülkelerin vergi cennetiyle vergilendirme alanında ikili bilgi değişimi anlaşmaları peşinde koşmaları, gelişmekte olan ülkelerin vergi cennetlerine karşı toplu müzakere pozisyonu zayıflayacaktır.

Hem ÇVÖ hem de vergilendirme alanında bilgi değişimi anlaşmalarının her ikisi birden talep üzerine bilgi değişimini öngörmektedirler. Özellikle ÇVÖ'ler otomatik bilgi değişimine izin vermekle beraber bunu gerekli kılmazlar bu yüzden otomatik bilgi değişimi için ayrı bir ek anlaşma yapılması gereği doğmaktadır. Diğer yandan vergilendirme alanında bilgi değişimi anlaşmaları ise bilgi değişimi ile ilgili katı koşulları içinde taşımaktadır. Bu tür ikili anlaşmalar bilgi değişimi için “zarf atma” çabalarını ortadan kaldırmak üzere tasarlanmıştır. Dolayısıyla talep edilecek bilginin içeriği detaylı ve yasal kriterlere göre hazırlanmalı yani bilgi istenilmeden önce bilgi isteyen tarafın gerçekten elinin güçlü olması gereklidir. Bu kapsamda bilgi talebinde bulunan ülke OECD Vergisel Bilgilerin Değişimi Anlaşmalarındaki Bilgi Değişimine İlişkin Model Bilgi Değişimi Formunun açıklama bölümünde özellikle istenen kriterlere dikkat etmelidir.

OECD tarafından hazırlanan Model ÇVÖ Anlaşmasının 26/3 maddesi bilgi talebinde bulunulan devlet lehine temel kurala dair belirli sınırlamaları içermektedir. Madde hükmüne göre *“öncelikle, fıkra bilginin diğer akit devletin kullanımına sunumunda, bir akit devletin kendi iç mevzuatı ve idari uygulamasının ötesine geçmek durumunda olmadığına açıklık getirmektedir. Bununla birlikte, vergi mahremiyetine ilişkin iç hükümler, mevcut madde altında bilgi değişimine bir engel oluşturuyor olarak yorumlanmamalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi talepte bulunan devletin makamları bu madde uyarınca alınan bilgiye ilişkin olarak gizliliği gözetmekle yükümlüdür”* (OECD, 2014).

Açık bir şekilde belirtmek gerekirse: CVÖ Madde 26 yalnızca bilgi alışverişi hakkında olup, bilgi edinme yükümlülüğü yaratmamaktadır. Bu maddeye göre ulusal vergi makamlarının, bilgi edinmek için kendi vergisel amaçları için sahip oldukları mevcut yetkileri kullanması gerekmektedir. Buna karşılık, Vergilendirme alanında bilgi değişimi anlaşmalarının banka bilgileri gibi bilgilere erişebilmek için (sınırlı bir) yükümlülüğü vardır (OECD, 2014).

Vergi konularında bilgi değişiminin ana uluslararası yasal kaynağı 1988 yılında Strazburg'da imzalanan Avrupa Konseyi / OECD Vergi Konularında Karşılıklı İdari İşbirliği Mutabakatıdır (Council of Europe, 2011, s.1-15) (Ortak Mutabakat). Ortak Mutabakatın amacı her bir taraf için uluslararası vergi kaçığına karşı çıkmak ve ulusal kanunları güçlendirmenin yanında aynı zamanda vergi mükelleflerinin haklarına saygı gösterilmesini sağlamaktır.

Vergilendirme alanında uluslararası işbirliği için üç farklı türde bilgi değişimi aracı kullanılmaktadır. Bunlar; talep üzerine bilgi değişimi, spontane (kendiliğinden) bilgi değişimi ve otomatik bilgi değişimidir.

Bilgi değişiminin bu üç aracı Avrupa Konseyi / OECD ortak mutabakatının 5-7'nci maddelerinde yer almaktadır. Bununla birlikte OECD'nin ÇVÖ model anlaşmasının 26'ncı maddesi bu üç bilgi değişimi aracı arasında bir ayırım yapmamıştır. OECD'nin vergi

konularında bilgi değişimi modelinin 5'inci maddesi açık bir şekilde talep üzerine bilgi değişimine vurgu yapmaktadır (OECD, 2022). Bununla birlikte sözleşme tarafları bu işbirliğini otomatik ve kendiliğinden (spontane) bilgi değişimi yoluyla genişletebilirler (OECD, 2015).

3.6. Uluslararası Vergi Kaçakçılığı ve Vergiden Kaçınma Eylemleri

Teorik açıdan incelendiğinde, marjinal maliyet ve faydaların karşılıklı etkileşimi sebebiyle vergi kaçırma ile vergiden kaçınmanın birbirini ikame etmesi mümkün görünmektedir. Örneğin, vergi kaçırma azaltmak amacıyla mükellef açısından vergiden kaçınmayı daha cazip hale getirecek önlemler alınabilir. Ancak, teorik olarak mümkün olsa da pratikte vergi kaçırma ile vergiden kaçınmanın birbirinin yerine geçmesi mümkün değildir. Bunun nedeni, vergi kaçırma ve vergiden kaçınmanın farklı temellere dayanıyor olmasıdır (Alstadsæter vd.). 2022, s.1).

Vergi kaçakçılığının vergiden kaçınmadan temel farkı yasadışı bir eylem olmasıdır. Vergi kaçakçılığı, vergi mükelleflerinin hile veya diğer yasadışı yollar kullanarak yasal yükümlülüklerinden kaçmaya çalışması eylemidir. Diğer bir ifadeyle, gelir üzerinden gerçekleşen vergi kaçakçılığı; kaçakçılık, uyuşturucu ticareti ve kara para aklama gibi kanundışı bir eylemin sonucudur. Kasıtlı olarak yanlış beyanların verildiği, sahte belgelerin üretildiği vergi kaçakçılığı vergi kanunlarının yanı sıra birçok ülkede ceza kanunları kapsamında da yaptırıma tabidir (Tookitaki, 2023). Vergi kaçakçılığı daha geniş anlamıyla; gelir veya gelirle ilgili bilgilerin kasıtlı olarak gizlenmemesine rağmen, yasal olarak ödenmesi gereken vergilerin dikkatsiz veya ihmalkâr bir şekilde ödenmemesini de kapsayabilir. Kasıtsız olarak gerçekleşen vergi kaçakçılığı eylemleri vergi aslının faiz ve vergi cezası ile ödenmesine yol açar (UN, 2011,s.2).

Türk vergi sisteminde kaçakçılık suçları ve cezası Vergi Usul Kanunun 359'uncu maddesinde düzenlenmiştir. Madde hükmüne göre; "*Vergi kanunlarına göre tutulan veya düzenlenen ve saklanma ve ibraz mecburiyeti bulunan; defter ve kayıtlarda hesap ve muhasebe hileleri yapanlar, gerçek olmayan veya kayda konu işlemlerle ilgisi bulunmayan kişiler adına hesap açanlar veya defterlere kaydı gereken hesap ve işlemleri vergi matrahının azalması sonucunu doğuracak şekilde tamamen veya kısmen başka defter, belge veya diğer kayıt ortamlarına kaydedenler ile defter, kayıt ve belgeleri tahrif edenler veya gizleyenler veya muhteviyatı itibarıyla yanıltıcı belge düzenleyenler veya bu belgeleri kullananlar*", hakkında on sekiz aydan beş yıla kadar hapis cezası uygulanması söz konusudur. Aynı madde metninde ayrıca, kaçakçılık suçu olarak öngörülen farklı durumlarda düzenlenmiştir.

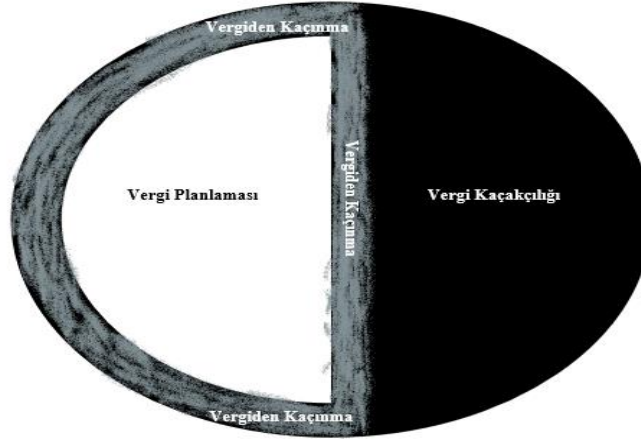
Vergi kaçakçılığı genellikle vergi yükümlülüğünün gizlendiği veya göz ardı edildiği yasa dışı düzenlemeleri içerir; yani vergi mükellefi, gelirini veya bilgilerini vergi idaresinden saklayarak yasaya göre ödemesi gerekenden daha az vergi öder. Vergi kaçakçılığı, toplumu kolektif malları ve refah programlarını finanse etmek için gereken kaynaklardan mahrum bırakırken, verimlilik maliyeti yaratır. Ayrıca, vergisini dürüstçe ödeyen vergi mükellefleri üzerindeki vergi yükünü arttıracığından vergi sistemine olan güveni azaltıcı bir etki gösterir (European Commission, 2019, s.25).

Vergiden kaçınma eylemi ise bir vergi mükellefinin yasal olarak ödemesi gereken vergiyi en aza indirmek veya ortadan kaldırmak için mevcut yasalar çerçevesinde, ancak bazı durumlarda yasallığın sınırında hareket etmesi olarak tanımlanabilir. Bu eylem, genellikle, vergi mevzuatının başlangıçta amaçlamadığı bir vergi avantajını elde etmek için kanunun katı kurallarından, boşluklardan ve uyumsuzluklardan faydalanmayı içerir (Plechanovová, 2010, s.1-28).

Vergiden kaçınmak, vergi planlaması yoluyla ödenecek vergiden tasarruf yapmayı sağlayacak bir reçeteyi takip etmeye benzer. Ancak vergi planlamasından farklı olarak vergiden kaçınmak daha az vergi ödeyebilmek için yasanın izin verdiği tüm "içeriklerin" kullanılması anlamına gelir. Aslında agresif bir vergi planlaması tekniğidir ve görünüşte vergiden kaçınmak için başvuru yöntemler her ne kadar yasal sınırın çizgisi içindeyse de

vergi kaçakçılığının sınırındadır. Vergisiz araçlara yatırım yapmak, bağışlar, işletmenin yeniden yapılandırılması gibi görünüşte yasal ancak amaçları dışında kullanılabilecek ve vergi matrahını azaltacak birçok farklı yöntem vardır (Ubay, 2024, s.133).

Şekil 4. Vergi Kaçakçılığı – Vergiden Kaçınma – Vergi Planlaması

(Kaynak: Tarafımızca türetilmiştir.)

Şekil 4'te görüldüğü üzere; vergiden kaçınma karanlık taraf olan vergi kaçakçılığı ile aydınlık taraf olan vergi planlaması arasındaki gri bölgede yer almaktadır. Yasal sınırların içinde kalmakla birlikte vergiden kaçınma eylemleri vergi kanunlarındaki boşluklardan, vergi sistemleri arasındaki uyumsuzluklardan faydalanan vergi matrahını azaltmayı amaçladığı için etik değildir. Diğer yandan, vergiden kaçınma teknikleri etik olmasa da genellikle şeffaftır ve meşru vergi indirimlerinin kullanılmasını içerir. Buna karşılık, vergi kaçakçılığı şeffaf değildir ve gelirin eksik bildirilmesi veya kayıtların tahrif edilmesi gibi dürüst olmayan taktikleri içerir. Vergi kaçakçılığı, yasa dışı niteliği göz önüne alındığında, hapis cezaları ve ağır para cezaları da dahil olmak üzere ciddi cezalara yol açabilecek türden eylemler içerir. Tersine, vergiden kaçınma eylemleri ceza gerektirmez, ancak aşırı agresif vergiden kaçınma planlarına karşı vergi idareleri önlemler alırlar. Ayrıca, vergiden kaçınma taktiklerinin agresif bir şekilde kullanımı aynı vergi kaçakçılığında olduğu gibi vergi gelirlerinde azalışa neden olacaktır.

4. DİJİTAL EKONOMİNİN ULUSLARARASI VERGİLENDİRME KAVRAMLARINA ETKİLERİ

Özellikle içinde bulunduğumuz yüzyılda hem ekonominin ve toplumun giderek dijitalleşmesi, toplumu oluşturan bireylerin hareket etme ve etkileşim kurma şekillerini hızla değiştirmiştir. Gerçekleşen dijital dönüşümlerin en önemli ayırt edici özelliklerinden biri; internet üzerinden makineler tarafından okunabilen bilgilerin ya da dijital verilerin katlanarak büyümesi olmuştur (UNCTAD, 2021, s.3). Bu dijital veriler günümüzde veri analitiği, yapay zekâ, blockchain, bulut bilişim ve tüm internet tabanlı hizmetler gibi gelişim gösteren dijital teknolojilerin temelini oluştururken, dijital ekonomi içinde temel bir ekonomik kaynak haline gelmiştir. 2020 başlarından itibaren küresel bir kapanmaya neden olan COVID-19 salgını dijitalleşme süreçlerinin hızlanmasına neden olurken, gittikçe daha fazla insan çalışmak, ders çalışmak, iletişim kurmak, satmak ve satın almak veya eğlence için yürüttüğü faaliyetleri mümkün olduğu ölçüde çevrimiçi kanallar aracılığıyla yerine getirmiştir (UNCTAD, 2021, s.3).

Dijital ekonomi ilk ortaya çıktığında internet ekonomisi, yeni ekonomi veya web ekonomisi olarak adlandırılmıştır. Bunun temelinde yatan neden; bu ekonomide gerçekleşen işlemlerin sürdürülebilirliğinin büyük ölçüde internete bağımlı olmasıdır. Bununla birlikte, dijital ekonominin internet ekonomisine göre daha gelişmiş ve daha karmaşık olduğu yadsınamaz bir gerçektir (Nguyen, 2023, s.2). Dijital ekonomi, dijital veriyi ve bilgiyi temel üretim faktörleri olarak kullanan bir ekonomik faaliyet türüdür. Bu nedenle, verimliliğin

artırılması ve ekonomik yapının optimize edilmesi için bilgi ve iletişim teknolojileri önemli bir itici güçtür. Buna göre, dijital ekonominin iki temel özelliğe sahip olduğu görülebilir; birincisi dijital bilgi ve enformasyon üretimin temel faktörleridir; ikincisi ise modern bilgi ağları, bilgi ve iletişim teknolojileri üretim biçimini ve ekonomik yapıyı değiştirmiştir (Mottaeva, Khussainova ve Gordeyeva, 2023, s.2).

Diğer yandan, günümüzde hızla büyüyen ve gelişen dijital ekonominin uluslararası vergilendirme bakımından önemli zorluklar ortaya çıkardığı gerçeği yadsınamaz. Bu küresel ticari uygulamalara mevcut uluslararası vergi hukuku ve prensipleri ayak uydurmakta zorlanmakta hatta çoğu zaman başarısız olmaktadır. Fiziksel ticareti vergilendirmeye yönelik olarak tasarlanmış vergi sistemleri dijital ekonomi içinde yükselen dijitalleşmiş şirketleri vergilendirmekte zorluk yaşamaktadır. Bunun en önemli nedeni ise dijital ekonominin uluslararası vergilendirmenin temel dayanaklarından biri olan kaynak ülkede fiziksel mevcudiyet gerekliliğini modern iş modelleri için artık gereksiz hale getirmesidir. Dijital ekonomi içinde yer alan dijitalleşmiş şirketler bir başka ülkedeki faaliyetlerini o ülkede bir daimî işyerine ya da temsilciye ihtiyaç duymadan çevrimiçi şekilde kolayca gerçekleştirmektedir.

Daimî işyeri kavramının yokluğunda, şirketlerin pazar ülkede dijital hizmetler dolayısıyla elde ettiği gelirler sadece şirketin mukim olduğu ülkede vergilendirilme durumunda kalmaktadır. Ancak, oldukça yüksek oranda dijitalleşen ÇUŞ'lar kendi merkezlerini düşük vergi ödeyecekleri ya da hiç vergi ödemeyecekleri düşük vergili ülkelere veya vergi cennetlerine taşıyarak vergi yüklerini asgari düzeye indirgemektedir. Bu şekilde, dijital ekonomi içindeki faaliyetler üzerinden vergi alınması olanağı hem ikamet hem de kaynak ülke bakımından zorlaşmaktadır (Harpaz, 2021, s.57-101).

Dijital ekonomi aslına bakılırsa işletmelerin kar elde etmeye yönelik yürüttüğü faaliyetlerin temel doğasını değiştirmedir çünkü işletmeler halen kar elde etmek için bir girdi kaynağına, bu girdiyi elde etmeye, bir değer yaratmaya ya da katmaya ve bunları müşterilerine satmaya ihtiyacı vardır. Bu faaliyetleri desteklemek için işletmeler ayrıca halen piyasa araştırması, reklam ve müşteri desteğine ihtiyaç duyarlar. Dijital ekonomi bu ihtiyaçları ortan kaldırmamış ancak işletmelerin bu faaliyetleri daha hızlı ve daha geniş bir ölçekte üstelik Pazar ülkede daimî işyerine ihtiyaç duymayacak şekilde gerçekleştirirken Pazar ülkede vergi ödemeden kaçınmasının da önünü açmıştır. Bu durum, vergi anlaşmalarında temel dayanak noktası olan ve fiziksel mevcudiyete göre oluşturulan daimî işyeri kavramının dijital ekonomi için yetersiz kalmasının bir sonucudur (Committee of Experts on International Cooperation in Tax Matters, 2019).

Şekil 5. Dijitalleşmiş Ekonomide Vergisel Sorunlar

KÜTLESİZ ÖLÇEK	MADDİ OLMAYAN VARLIKLARA DAYANMA	BÜYÜK VERİ ve KULLANICI KATILIMI	AKICILIK ve HAREKETLİLİK
Vergiye tabi fiziksel varlığı olmayan ya da kısıtlı vergilendirilebilir varlığı olan dijitalleştirilmiş işletmelerin, (altyapı yok, çalışan yok) daha geniş pazarlara ulaşma kapasitesi, ülkeler arasında vergilendirme haklarının dağıtımını bozmaktadır.	Fikri mülkiyet teknolojisi, ticari markalar, markalar gibi maddi olmayan varlıkları geliştirme ve bunları dünya çapında kullanma kapasitesi. Bu durum, bu varlıklardan elde edilen gelirin vergilendirme yetkisini ülkeler arasında tahsisini zorlaştırmakta ve matrah aşınması fırsatları yaratmaktadır.	Son derece dijitalleştirilmiş işletmeler; hedeflenen reklamlar ve dijital ağlar aracılığıyla önemli karlar elde etmek için verilerden ve kullanıcı tarafından oluşturulan içerikten yararlanı; ancak kullanıcıların bulunduğu ülkelerde vergiye tabi varlığı ya çok azdır veya hiç yoktur.	Dijitalleşme, maddi olmayan varlıkların, kullanıcıların veya müşterilerin ve iş fonksiyonlarının hareketliliğini artırdı.

(Kaynak: Tarafımızca türetilmiştir.)

Uluslararası vergilendirmenin temel sorunu; yaklaşık yüzyıl önce oluşturulması ve günümüz modern iş modellerini içerecek şekilde güncellenmede yavaş kalmasıdır. Dijitalleşmenin ortaya çıkardığı bu modern iş modelleri uluslararası ekonomik hayatın içinde var olan dijitalleşmiş şirketlerin gelirlerinin vergilendirilmemesine neden olmaktadır. Şekil

5'te görüleceği üzere bunun nedeni dijital ekonominin kütesiz ölçekli işletmeler yaratması, büyük oranda maddi olmayan varlıkların ticaretine dayanması ve dijital ekonomi içinde büyük veri ve kullanıcı verilerinin kullanılmasıdır. Ayrıca, dijitalleşmenin maddi olmayan varlıkların, kullanıcıların veya müşterilerin ve iş fonksiyonlarının hareketliliğini arttırması da bu üç nedeni destekleyen bir diğer vergisel sorun olarak şekil 5'te yer almaktadır.

• **Kütesiz ölçek.** Dijital şirketler internetin sağladığı avantajlar sayesinde küresel çapta müşteri potansiyeline ulaşma imkanına sahiptir. Üstelik tüketicinin ülkesinde herhangi bir daimi işyerine ihtiyaç duymadan bu faaliyetleri gerçekleştirir. Ancak bu durum, daimi işyeri kuralını benimseyen çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları bakımından önemli bir sorun teşkil eder. Çünkü, tüketicinin ülkesinde elde edilen gelirin vergilendirilmesine dayanak oluşturacak bağlantı oluşmamıştır. Şöyle ki, bir dijital şirketin bir ülkede daimi işyerine sahip olduğu varsayılrsa bile bu şirketin elde ettiği gelirler ile küresel çaptaki işlemlerine yönelik faaliyetlerine ilişkin bağlantının kurulamaması önemli bir vergisel sorundur. Bu tür şirketler dijital ekonominin küresel pazarlara rahatça erişim sağlama özelliğini kullanarak müşteri kitlesini daimi işyerine ihtiyaç duymadan katlayacaktır. Başka bir ifadeyle dijital şirketler kütlelerinde herhangi bir değişiklik olmadan kıtalararası ölçekte büyüme imkanına sahip olacaktır. Bu duruma “kütesiz ölçek” denilmektedir (OECD, 2018b).

Yüksek düzeyde dijitalleştirilmiş iş modelleri, önemli bir ekonomik faaliyet gerçekleştirdikleri herhangi bir ülkede dış kaynak kullanmayı veya fiziksel özelliklerini ortadan kaldırmayı başarır, bu durumda söz konusu ülke vergi idaresi için daimi işyeri kavramını aynı ekonomik faaliyet üzerinde uygulamak oldukça zorlaşacaktır (Ocampo, 2019, s.13-23).

• **Kullanıcı değeri yaratma** Dijital bir şirket tanımlanabilir bir daimi işyerine sahip olsa bile, bu şirketin pazar ülkelerde üreteceği yeni değer türlerini tanımlama konusunda kar dağıtım kuralları yetersiz kalmaktadır. Bir dijital şirket, kullanıcılarının aktif katılımından, kullanıcılar tarafından oluşturulan verilerden ve ağ etkilerinden önemli değer elde edebilir. Bu değerlerin hiçbirisi geçerli kar dağıtım kuralları tarafından tanımlanmıştır. Burada kullanıcılar iki şekilde değer yaratırlar; birincisi kullanıcıların kendi verilerini şirketlerin toplamasına ve işlemesine izin vermesidir. Bu şekilde dijital şirketler müşteriye özel mal ve hizmetler üretmektedir. Kullanıcılardan toplanan veriler hem çok geniş hem de oldukça dijitalleşmiş şirketlerin modellerinin ayrılmaz bir parçasıdır. İkincisi, kullanıcılar dijital iş modellerinin işlemesinde önemli bir unsur olan iletişim ağının kurulmasında kullanıcıların rolüdür (Aslam ve Shah, 2021, s.191).

• **Gayri maddi varlıklar.** Dijital şirketlerin varlıklarının büyük bir kısmı, ticari markalar ve diğer fikri mülkiyet hakları gibi maddi olmayan varlıklardan oluşmaktadır. Bu maddi olmayan varlıkların değerini belirlemek zordur. Aynı zamanda mobil olan bu varlıklara atfedilen gelir kolaylıkla düşük vergili ülkelere ya da vergi cennetlerine aktarılabilir (OECD, 2018b).

Matrah aşınması ve kar aktarımı stratejilerinde maddi olmayan varlıkların ve özellikle fikri mülkiyetin konumu önemlidir. Özellikle, fikri mülkiyetin değerini belirlemek zordur ve çoğu zaman emsallere uygun bir fiyatın belirlenmesine yönelik bir emsal yoktur. Bu, transfer fiyatlandırması yöntemiyle dijital şirketlerin karlarını düşük vergili ya da vergi cenneti ülkelere kaydırmasını kolaylaştırır (OECD, 2018b).

Dahası, kurumlar vergisi uygulamasında, özellikle de fikri mülkiyete ilişkin tercihli vergi uygulaması bulunması, araştırma faaliyetlerinin konumunu, yasal patent mülkiyetini ve patent başvurularının sayısını etkileyecektir. Ülkelerin kurumlar vergisi kanunları bakımından OECD tarafından yapılan ayrıntılı değerlendirmeler; büyük miktarda maddi olmayan varlıklara sahip ÇUŞ'ların kar aktarma bakımından çok fazla imkânı olduğunu göstermektedir (Hak ve Andrić, 2021, s.110).

• **Büyük veri kullanımı ve hareketlilik.** Dijital şirketlerin ve ÇUŞ'ların dijital ekonomi içindeki yeni iş modellerinin dayandığı yazılım ve algoritmalara gibi gayri maddi

varlıklara daha fazla bünyelerinde barındırması vergilendirme bakımından önemli bir zorluk ortaya çıkarmaktadır. Şöyle ki, bu gayri maddi varlıkların dünya çapında hareketli olması, şirketlerin vergi yüklerini asgari düzeye indirgeyecek şekilde yeniden yapılanmalarına kolaylık sağlamaktadır. Özellikle grup şirketler arasında bu gayri maddi varlıkların transfer edilmesinde emsale uygunluk prensibini sağlayacak örneklemenin olmaması durumunda vergi idaresi bakımından bu varlıkların vergisel değerlemesi zorlaşmaktadır. Kısacası, şirketler gelirlerinin büyük bir kısmını veri tabanları, yazılımlar ve algoritmalar ile marka ve ticari markalar gibi özgün gayri maddi varlıklardan elde ediyorsa bunların emsale uygunluk prensibine göre değerlemesinin yapılması çok zordur (Szczepeński, 2020, s.2).

Bunula birlikte, bu faktörler sadece dijital şirketlere mahsus bir durum değildir. Birçok dijital olmayan şirkette gayri maddi varlıklara sahiptir. Ancak, bahsi geçen vergisel olumsuzluk dijitalleşme ile körüklenmiş ve uluslararası vergi çerçevesi dijital şirketler için dar kapsamlı hale gelmiştir (OECD, 2018b).

5. SONUÇ

Dijital ekonomi, uluslararası vergilendirme sisteminin temel taşlarından biri olan daimî işyeri kavramını soyut hale getirmiştir. Bu değişim, vergi cennetleri, vergi kaçakçılığı ve vergiden kaçınma gibi olguların dijital ekonomi bağlamında dönüşümünü anlamayı zorunlu kılmaktadır. Geleneksel dönemde, ÇUŞ'lar ve varlıklı bireyler, mukim oldukları ülkelerdeki vergi yükünü azaltmak amacıyla vergi cennetlerini kullanırken, dijitalleşme süreciyle birlikte bu uygulamalar internet ağları üzerinden herkese hizmet sunacak şekilde evrilmiştir. Benzer şekilde, uluslararası vergi kaçakçılığı ve vergiden kaçınma eylemleri de dijitalleşerek ulusal vergi idarelerinin bu tür faaliyetleri tespit etmelerini daha da zorlaştırmıştır.

Ancak, uluslararası vergi sisteminin temel ilkeleri hâlâ aynı kalmaktadır. Bu ilkeler, uluslararası düzeyde elde edilen gelirlerin çifte vergilendirilmesini veya hiç vergilendirilmemesini önlemeyi ve kısacası vergilendirme hakkının taraf ülkeler arasında adil ve doğru bir şekilde dağıtılmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Bu ilke doğrultusunda, uluslararası vergilendirme sisteminde küresel işbirliğini hedefleyen bazı önemli dönüşümler de yaşanmıştır. Çifte vergilendirilmenin ya da vergilememenin önlenmesinde temel araçlardan biri olan ikili vergi anlaşmaları, dijital ekonomi etkisiyle daha kapsamlı ve çok taraflı vergi anlaşmalarına doğru evrilmeye başlamıştır. OECD'nin küresel çapta, AB'nin ise bölgesel ölçekte gerçekleştirdiği çalışmalarla, vergilendirme alanında taraf ülkeler arasında otomatik bilgi değişimini sağlayan çok taraflı vergi bilgi değişim anlaşmaları hayata geçirilmiştir. Bu gelişmeler, ulusal vergilendirme haklarının üzerine inşa eden ve farklı vergilendirme hakları kullanımını düzenlemeye yönelik çok katmanlı bir uluslararası vergilendirme sisteminin dinamik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu dinamik yapı, her gelişmeye hızlıca uyum sağlayamayabilir ya da uluslararası uzlaşa ve işbirliği gerektirdiği için zaman zaman zorluklarla karşılaşılabilir. Ancak, genel itibarıyla uluslararası vergilendirme sistemi, zamanın gereksinimlerine uyum sağlayacak şekilde istikrarlı bir biçimde evrilmektedir.

Bundan dolayı çalışma, uluslararası vergilendirme olgusunu tarihsel, kuramsal ve uygulamalı yönleriyle ele alarak, özellikle dijital ekonominin bu alandaki kavramsal ve yapısal etkilerini analiz etmeyi amaçlamıştır. Çalışmanın temel argümanı, uluslararası vergilendirme sisteminin tarihsel olarak fiziksel varlık ve üretim faktörlerine dayalı yapısının, dijitalleşen küresel ekonomi karşısında yetersiz kaldığı yönündedir. Bu çerçevede, vergileme hakkının egemenlik ilkesiyle olan ilişkisi sorgulanmış ve ikili vergi anlaşmaları, çifte vergilendirme, daimî işyeri ve vergi cennetleri gibi temel kavramların geçirdiği dönüşüm değerlendirilmiştir.

Elde edilen bulgular, dijital ekonominin fiziksel varlık zorunluluğunu ortadan kaldırarak daimî işyeri ve ikametgâh gibi kavramların tanımlarını belirsizleştirdiğini ve bu durumun mevcut vergi uygulamaları üzerinde önemli sonuçlar doğurduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda çalışma, klasik uluslararası vergilendirme kurallarının dijital çağın gerekliliklerine cevap vermekte yetersiz kaldığını ve uluslararası iş birliğine dayalı yeni yaklaşımlara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. OECD ve AB tarafından geliştirilen çok

tarafı bilgi değişimi anlaşmaları ve dijital şirketlerin vergilendirilmesine y6nelik çabalar, bu d6n6ř6m6n bir sonucu olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın literat6re katkısı 6 temel boyutta değerlendirilebilir. İlk olarak, uluslararası vergilendirmenin tarihsel evrimini ve temel kavramlarını sistematik biçimde ele alarak, kavramsal bir ereve sunmaktadır. İkinci olarak, dijital ekonominin mevcut kavramlar 6zerindeki etkisini analiz ederek, bu alandaki g6ncel tartişmalara teorik ve pratik d6zeyde katkı sağlamaktadır. 66nc6 olarak ise, uluslararası vergi sisteminin yeniden yapılandırılmasına y6nelik 6neriler geliştirerek, politika yapıcılara ve araştırmacılara yol g6sterici bir perspektif sunmaktadır. Sonuç olarak, bu çalışma, dijitalleşme s6recinin uluslararası vergilendirme sistemi 6zerindeki etkilerini b6t6nc6l bir yaklaşımla inceleyerek, alan yazında hem kavramsal derinlik hem de g6ncel bağlam açısından 6zg6n bir katkı sunmaktadır. Gelişen iş modelleri karşısında uluslararası vergi normlarının yeniden tanımlanması gerekliliği, bu çalışmanın ortaya koyduğu temel sonuçlardan biri olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, uluslararası vergi hukukunun geleceğine ilişkin yapılacak tartişmalarda, dijital ekonomi eksenli yeni paradigmalara duyulan ihtiyaç daha da belirginleşmektedir.

KAYNAKÇA

- Alstadsætera, A., Johannesenb, N., Herry, S., Le G. ve Zucman, G. (2022). Tax evasion and tax avoidance, *Journal of Public Economics* 206 104587, <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2021.104587>.
- Aslam, A. ve Shah, A. (2021). Taxing the Digital Economy, 10'uncu b6l6m, *Corporate Income Taxes under Pressure: Why Reform Is Needed and How It Could Be Designed*, edit6rler: Ruud A. de Mooij; Alexander D Klemm; Victoria J Perry, International Monetary Fund (IMF).
- Cadzow, L. (2023). Literature Review International Tax, ICTD, Erişim adresi: https://www.ictd.ac/wp-content/uploads/2023/03/ICTD-International-Tax-Literature-review_V2.pdf , Erişim tarihi: 22.04.2024
- Christians, A. (2009). Sovereignty, Taxation and Social Contract, *Minnesota Journal of International Law*. 245. <https://scholarship.law.umn.edu/mjil/245>.
- Committee of Experts on International Cooperation in Tax Matters (2019). Tax Issues related to the Digitalization of the Economy: Report, E/C.18/2019/CRP.12, Eighteenth session New York, 23-26 April 2019.
- Council of Europe, (2011). Convention on Mutual Administrative Assistance in Tax Matters - Council of Europe Treaty Series No. 127, ISBN 978-92-871-7182-5.
- Dagan, T. (2022). Klaus Vogel Lecture 2021: Unbundled Tax Sovereignty – Refining the Challenges, *IBFD Bulletin For International Taxation* July 2022, s:318-328.
- Echegaray, R. (2015). Current Notes on the Phenomenon of International Double Taxation: Argentina's Experience, *CIAT/AEAT/IEF Tax Administration Review* No. 39.
- Erd6s, E. ve Kiss, L.N. (2019). Double taxation and double non-taxation as the New tendencies of EU e-tax law, *MultiScience - XXXIII. microCAD International Multidisciplinary Scientific Conference* University of Miskolc, 23-24 May, 2019. ISBN 978-963-358-177-3.
- European Commission (TAXUD) (2012). Staff working paper The internal market: factual examples of double non-taxation cases, Consultation document, Brussels, TAXUD D1.
- European Commission (2019). Estimating International Tax Evasion by Individuals, *Taxation Papers Working Paper* No 76 – 2019, PDF: ISBN 978-92-79-11213-6.

- EUTAXObservatory (2024), Global Tax Evasion Report 2024, Cofunded by the European Union, NORAD, or the Research Council of Norway.
- Genschel P. ve Rixen T. (2015). Settling and Unsettling the Transnational Legal Order of International Taxation. In: Halliday TC, Shaffer G, eds. Transnational Legal Orders. Cambridge Studies in Law and Society. Cambridge University Press; s:154-184
- ICC (2024). Our mission, history and values, Erişim adresi: <https://iccwbo.org/about-icc-2/our-mission-history-and-values/>, Erişim tarihi: 24.04.2024).
- Ismer, R. ve Rub, J. (2020). What Is International Double Taxation?, 48, Intertax, Issue 6, s. 555-564, <https://kluwerlawonline.com/journalarticle/Intertax/48.6/TAXI2020052>.
- Hak, M. ve Andrić, B. (2021). Challenges Of Transfer Of Intangible Assets in Digital Companies: Case Study Of European Union Market, 64th International Scientific Conference on Economic and Social Development – Online Conference Proceeding Book, 22 January, 2021.
- Harpaz, A. (2021). Taxation of the Digital Economy: Adapting a Twentieth-Century Tax System to a Twenty-First-Century Economy, The Yale Journal Of International Law, Vol. 46, ss.57-101.
- Hines Jr, J.R. (2007). Tax Havens, The New Palgrave Dictionary of Economics, 2nd ed., edited by Lawrence E. Blume ve Steven N. Durlauf.
- Jogarajan S. (2018). The ICC and the Development of the 1928 Models. In: Double Taxation and the League of Nations. Cambridge Tax Law Series. Cambridge University Press.
- Jogarajan, S. (2020). The 100th Anniversary of International Institutions and International Taxation. Intertax: international tax review, 48 (10)..
- Kostyukov, A ve Maslov, K. (2018). The Role Of National Fiscal Security And Tax Sovereignty in Collection of Taxes, Optimization of Organization and Legal Solutions concerning Public Revenues and Expenditures in Public Interest (Conference Proceedings), ed. Ewa Lotko, Urszula K. Zawadzka-Pak, Michal Radvan, Białystok-Vilnius 2018, s. 449-460.
- Kurian, A. (2022). The evolution of international tax regime and the OECD Two-Pillar solution: Analysis from a developing country perspective. Journal of Economic Issues, 1(1), s.61-71, <https://doi.org/10.56388/ei220808>.
- Kutera, M. (2018). The Role of Tax Havens in Tax Avoidance by Multinationals, T. Choudhry and J. Mizerka (eds.), Contemporary Trends in Accounting, Finance and Financial Institutions, Springer Proceedings in Business and Economics, https://doi.org/10.1007/978-3-319-72862-9_9.
- Lang, M., (2021). Introduction to the Law of Double Taxation Conventions 3rd edition, IBFD Online books – accessible online through the IBFD Tax Research Platform, ISBN: 978-90-8722-686-2 (PDF).
- Lejour, A. (2023). Good tax practices in the fight against tax avoidance- The signalling role of FDI data, publication for the Committee on tax matters, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, European Parliament, Luxembourg.
- Lejour, A., Möhlmann, J. ve van 't Riet, M. (2019). Conduit country the Netherlands in the spotlight, CPB Policy Brief.
- Mottaeva, A., Khussainova, Z. ve Gordeyeva, Y. (2023). Impact of the digital economy on the development of economic systems, E3S Web of Conferences 381, 02011 (2023), <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202338102011>.

- Naoki, O. (2021). Fight against Tax Havens and International Tax Law —New Taxing Right and a Global Minimum Tax— Policy Research Institute, Ministry of Finance, Japan, Public Policy Review, Vol.17, No.1, April 2021.
- Nguyen, O. (2023). Digital Economy and Its Components: A Brief Overview and Recommendations, MPRA Paper No. 116110, posted 25 Jan 2023, Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/116110/>.
- Ocampo, A.F.R. (2019). Scale Without Mass: Permanent Establishments in The Digital Economy, *Revista de Direito Tributário Internacional Atual* • January 2019, DOI: 10.46801/2595-7155-rdtia-n5-1, s.13-23.
- OECD (2018). Tax Challenges Arising From Digitalisation – Interim Report 2018, OECD Publishing.
- OECD (2018b). Tax and Digitalisation, OECD Going Digital Policy Note, OECD, Paris, www.oecd.org/going-digital/topics/tax.
- OECD (2003). Articles Of The Model Convention With Respect To Taxes On Income And On Capital, OECD publishing, Paris.
- OECD (2010). Model Tax Convention (Condensed Version), ISBN 978-92-64-08948-8.
- OECD (2017). Articles Of The Model Convention With Respect To Taxes On Income And On Capital, OECD publishing.
- OECD (1998). Harmful Tax Competition – An Emerging Global Issue, OECD publishing, Paris.
- OECD, (2014). Model Tax Convention on Income and on Capital condensed version, OECD Publishing, http://dx.doi.org/10.1787/mtc_cond-2014-en.
- OECD (2002). Agreement On Exchange Of Information On Tax Matters, Article 5. <http://www.oecd.org/tax/exchange-of-tax-information/taxinformationexchangeagreementstieas.htm>
- OECD (2015). The Model Protocol For The Purpose Of Allowing The Automatic And Spontaneous Exchange Of Information Under A TIEA, Madde 5A ve 5B.
- Otto, F., Michael, F., Philipp, G. Gertraud, L., Martina, N. ve Martin, S. (2015). Tax Avoidance, Tax Evasion and Tax Havens, AK Wien.
- OECD, 1990, Taxpayers' Rights and Obligations Paris, OECD Publications Service.
- Oxfam GB Policy Paper (2000). "Tax Havens: Releasing the hidden billions for poverty eradication", Erişim adresi: <https://policy-practice.oxfam.org/resources/tax-havens-releasing-the-hidden-billions-for-poverty-eradication-114611/>, erişim tarihi 28.04.2024).
- Peter., P., (2016). The Development Of International Tax Information Exchange In International Law, EU Law And Hungarian Law New opportunities for tax authorities, limitations to protect taxpayers, THESIS OF PHD DISSERTATION, Catholic University Faculty of Law and Political Science Doctorate School, Budapest.
- Plechanovová, B., (2010). The Lisbon Treaty and the Decision-Making in the EU Council Should We Expect a Policy Shift (?), To be presented at research workshop Voting, Power and Manipulation Institute of Economic Studies, Charles University Prague.
- Ring, D., (2009). Democracy, sovereignty and tax competition: the role of tax sovereignty in shaping tax cooperation, *Florida Tax Review*, Vol. 9, s. 555, Boston College Law School Legal Studies Research Paper No. 171.

- Rixen, T. (2008). *The Political Economy of International Tax Governance*, Palgrave/McMillan: Basingstoke, 2008, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2734796>
- Rust, A. ve Ndubai, J.W. (2022). Chapter 1 Method Article and Unilateral Measures to Avoid Double Taxation, Ed. Michael Lang, *Exemption Method and Credit Method The Application of Article 23 of the OECD Model*, WU Institute for Austrian and International Tax Law, European and International Tax Law and Policy Series, IBFD.
- Sadowsky, M. (2021), *The History of International Tax Law* (March 16, 2021), OUP Handbook of International Tax Law (F. Haase, G. Kofler eds., Oxford University Press 2021 Forthcoming), Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3853172>.
- Sadchikov, M.N., Pokachalova, E.V., Bakaeva, O.Y. ve Razgildieva, M.B. (2020), *Legal Support of State Tax Sovereignty: Paradigm Change, Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 498 Proceedings of the XIV European-Asian Law Congress "The Value of Law" (EAC-LAW 2020).
- Samson, W.D. (2002). *History of Taxation*. In: Lymer, A., Hasseldine, J. (eds) *The International Taxation System*. Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-1071-0_2.
- Szczepański, M. (2020). *Digital taxation State of play and way forward*, European Parliamentary Research Service.
- Shaxson, N. (2019). *Tackling tax heavens, The billions attracted by tax havens do harm to sending and receiving nations alike*, IMF, Finance & Development, September 2019.
- Tax justice Network (2024). What is unitary tax, Erişim adresi: <https://taxjustice.net/faq/what-is-unitary-tax/> , Erişim tarihi: 05.05.2024.
- The British Museum (2017). *Everything you ever wanted to know about the Rosetta Stone*, Erişim adresi: <https://www.britishmuseum.org/blog/everything-you-ever-wanted-know-about-rosetta-stone>, Erişim tarihi: 21.04.2024.
- Tookitaki (2023). *Understanding Tax Avoidance vs Tax Evasion- Key Differences*, Erişim adresi: <https://www.tookitaki.com/compliance-hub/understanding-tax-avoidance-vs-tax-evasion-key-differences>, erişim tarihi: 30.04.2024.
- Ubay, B. (2024). *Vergi Planlamasının Karanlık Yüzü: Agresif Vergi Planlaması*, Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi ISSN: 2146-3417 | E-ISSN: 2587-2052 Cilt 13, Sayı 02.
- United Nations Conference On Trade And Development (UNCTAD) (2000). *Taxation*, UNCTAD/ITE/IIT/16, United Nations New York and Geneva.
- United Nations Conference On Trade And Development (UNCTAD) (2021). *Digital Economy Report 2021-Cross-border data flows and development: For whom the data flow*, United Nations Publications, eISBN: 978-92-1-005825-4.
- UNCTAD (2024). *Double taxation treaties and their implications for investment: what investment policymakers need to know*, United Nations publication issued by the United Nations Conference on Trade and Development, ISBN: 978-92-1-003056-4.
- United Nations (2015). *Department of Economic and Social Affairs, United Nations Model Double Taxation Convention between Developed and Developing Countries*, United Nations publication, Sales No. 12.XVI.1.
- United Nations (UN) (2016). *Guidance Note on Permanent Establishment Issues for the Extractive Industries, Extractive Industries Taxation: CRP.3 – ATTACHMENT D* Pes.

- United Nations (UN) (2021). United Nations Model Double Taxation Convention Between Developed And Developing Countries 2021, Department of Economic & Social Affairs, eISBN: 9789210001007, Madde 7.
- United Nations (UN) (2011). Note on the Revision of the Manual for Negotiation of Bilateral Tax Treaties, Committee of Experts on International Cooperation in Tax Matters Seventh session, E/C.18/2011/CRP.11/Add.1.
- Willis, R. (2021). A brief history of taxation, Accountancy Age, Erişim Adresi: <https://www.accountancyage.com/2021/01/26/a-brief-history-of-taxation/>, Erişim tarihi: 21.04.2024
- Vann, R.J. (1998). Chapter 18 International Aspects of Income Tax, Tax Law Design and Drafting (Volume 2), ed. Victor Thuronyi, International Monetary Funds.
- Vienna Convention, (1969). Vienna Convention on the Law of Treaties (Vienna, 23 May 1969)
- Vogel, K. (1986). Double Tax Treaties and Their Interpretation, International Tax & Business Lawyer Vol.4.1.
- Yáñez, F. (2024). From the Tax Base Erosion to the Tax Sovereignty Shifting from States to OECD/Inclusive Framework, Revista de Derecho Fiscal n.º 24 • enero-junio de 2024 • s: 285-297.
- Zelinsky, E. A (2017). Defining Residence for Income Tax Purposes: Domicile as Gap-Filler, Citizenship as Proxy and Gap-Filler, 38 MICH. J. INT'L L. 271.

EXTENDED SUMMARY

The history of international taxation can be traced back to the earliest recorded periods of human civilisation, where it served as a reflection of the right to taxation. However, it was not until the 20th century that the establishment of international rules and concepts in this field became a prominent feature.

The taxation right is seen as a sign of sovereignty, but its unlimited use could lead to global chaos as countries in international trade consider their own right superior. This could lead to conflicting claims over income, so an international system is needed to avoid confusion. A key issue is determining who has the power to tax people or businesses doing business in more than one country.

The principles of international taxation, which were established around the concept of 'permanent establishment' in the 1920s and have gained widespread acceptance over time, were initially designed to prevent the imposition of double taxation, i.e. the levying of the same tax by more than one country on the same income of companies engaged in international trade.

However, the expansion of international trade networks, which has been driven by globalisation, has led to an expansion of the scope of the main purpose of international taxation. Notable changes include the emergence of double non-taxation, tax evasion and avoidance, and the taxation of the digital economy. These developments have prompted a fundamental re-evaluation of the fundamental concepts of the international tax system to align with the demands of the digital economy.

It is evident that the contemporary digital economy, characterised by its rapid growth and evolution, poses considerable challenges to the field of international taxation. The

prevailing international tax laws and principles are found to be inadequate in keeping pace with the evolving global commercial practices that characterise this digital era. Tax systems, which are designed to tax physical trade, encounter significant difficulties in applying these same taxes to digitalised companies that are emerging within the digital economy. The most significant reason for this is that the digital economy renders the requirement of physical presence in the country of origin, which is one of the main pillars of international taxation, redundant for modern business models. Digitalised companies in the digital economy can easily carry out their activities in another country online without the need for a permanent establishment or representative in that country.

While the digital economy has made the concept of permanent establishment, which is at the heart of the concept of international taxation, abstract, it has made it necessary to identify precisely the evolution and transformation of concepts such as tax havens, tax evasion and tax avoidance within the digital economy. In fact, tax havens, used in the pre-digital economy by multinationals and the very wealthy to reduce their taxable income in their country of residence, have been digitalised to serve all segments that use Internet networks and do not want to pay taxes. Similarly, well-known international tax evasion and avoidance schemes have become more difficult for national tax administrations to detect through digitalisation.

Nevertheless, the fundamental principles of the international tax system remain constant, namely the prevention of double taxation or non-taxation of income obtained in the international arena. In essence, this ensures a fair and correct distribution of the right to taxation among the involved countries. This situation has led to the realisation of certain transformations with the aim of promoting global cooperation in international taxation. The most significant instrument in the identification of double taxation or non-taxation, bilateral tax treaties, have undergone a transformation, evolving into broader multilateral treaties, a development influenced by the digital economy. The efforts of the OECD on a global scale and the EU on a regional scale have resulted in the establishment of multilateral information exchange agreements in the field of taxation, which stipulate the automatic exchange of information between taxation authorities.

This evolution underscores the dynamic nature of the international taxation system, which is predicated on national taxation rights and incorporates layers to prevent conflicts between different rights. However, this dynamism may not always keep pace with every development, and its application can be cumbersome and challenging, necessitating international consensus and cooperation. Nonetheless, the system exhibits sufficient stability to adapt to the evolving landscape.

International taxation is subject to a constant process of self-reform within its own dynamics, without affecting the fundamental principles upon which it is based. This evolution is analogous to that observed in national tax systems, albeit at a gradual pace. The primary challenge confronting international taxation is its creation approximately a century ago, which has led to its failure to adapt to contemporary business models. The advent of modern business models, precipitated by digitalisation, has engendered a situation wherein the income of digitally-oriented companies, which are an integral component of the global economic landscape, evades taxation. Despite its extensive history, the foundational principles and framework of international taxation were not established until the early 20th century. However, since then, numerous developments have emerged around the fundamental concepts that have been established. The most recent and significant of these developments has emerged as a response to the conceptual uncertainties arising from the digital economy.

The present study aims to shed light on the contemporary international taxation system by analysing the emergence and development of international taxation and its concepts. In the

second part of the study, the content of the right to taxation and its effects on the emergence and development of international taxation and basic concepts are evaluated. In the following chapters and sub-chapters, the contents of some of the concepts used in international taxation and current changes are analysed.

¹ **GİRİŞİMCİ ÜNİVERSİTE KAVRAMINI USTALIKTAN PATRONLUĞA GEÇENLER
GÖZÜYLE ANLAMAK: İAOSB ÖRNEĞİ**

**UNDERSTANDING THE CONCEPT OF THE ENTREPRENEURIAL UNIVERSITY
THROUGH THE PERSPECTIVES OF THOSE WHO HAVE TRANSITIONED FROM**

Deniz Şahin SAMARAZ

Dr., ORCID: 0000-0002-7767-3858, denizsahinsamaraz@gmail.com.

Akif TABAK

Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-9399-0135, akif.tabak@ikcu.edu.tr.

Kabul Tarihi /

**Accepted: 10 Haziran
2025**

İletişim /

**Correspondence: Deniz
Şahin SAMARAZ**

Benzerlik Oranı/

Plagiasim: %15

Makale Türü/Article

**Type: Araştırma
Makalesi/ Research
Article**

ÖZET

Günümüzde girişimci üniversite kavramı; esas olarak üniversiteyi, yerel, ulusal ve uluslararası ölçekte sosyal, yönetsel ve ekonomik aktörlerle sıkı bir iş birliği içerisinde bir araya getirmeyi amaçlayan yeni bir anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlayışa göre; üniversitelerden geçmiş dönemlere göre hem toplum içerisinde hem de özellikle ekonomik yaşantı içerisinde daha aktif rol almaları ve ülkenin ekonomik kalkınmasına katkı sağlamaları beklenmektedir. Çalışmanın temel amacı, geçmişinde ustalık tecrübesi olan sanayici iş insanları ile birlikte girişimcilik ve girişimci üniversite kavramlarını ve bunlara dair bileşenleri karma araştırma deseni uygulayarak ortaya çıkarmaktır. Girişimci üniversitelerin tarihi ve bileşenleri nicel yöntem aracılığıyla açıklanırken; geçmişinde ustalık tecrübesi olan sanayici iş insanları ile gerçekleştirilen derinlemesine yüz yüze mülakatlar yoluyla söz konusu bileşenlere katkı sağlanması hedeflenmektedir. Literatür taramasında Web of Science Core Collection veri tabanından erişilen yayınların analizi için Vosviewer yazılım programı kullanılmıştır. Mülakat örneklemi için İzmir Atatürk Organize Sanayi Bölgesi'nde bulunan 12 firma sahibi ile iletişime geçilmiş, görüşme için onay veren 3 iş insanı ile mülakat yapılmıştır. Görüşmelerden elde edilen verilerin analizi için Maxqda yazılım programı kullanılmıştır. Analizler sonucunda; üniversitelerin girişimci toplum için girişimci düşünce, eylem ve kurumlar yaratmak üzere liderlik yaparak ekonomik yapıya katkı sağlayan itici bir güç olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Girişimci, girişimci üniversite, sanayici, ustalık

JEL Kodları: M00, M10, M13.

¹ ***Bu makale, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü'nün desteklediği 2022-GAP-İİBF-0039 nolu "Girişimci (Araştırma) Üniversite Kavramını Ustalıktan Patronluğa Geçenler Gözüyle Anlamak: İaosb Bölgesi Örneği" projesinden üretilmiştir.**

*****Bu çalışmanın ön çalışması 20-22 Haziran 2022 tarihlerinde 7. Uluslararası EMI Girişimcilik ve Sosyal Bilimler Kongresi'nde özet bildiri olarak yayınlanmıştır.**

ABSTRACT

Today, the concept of the entrepreneurial university essentially presents itself as a new understanding aimed at bringing the university together with local, national, and international social, managerial, and economic actors through close cooperation. According to this approach, universities are expected to play a more active role in society particularly in economic life compared to past periods, and to contribute to the country's economic development. The main objective of this study is to explore the concepts of entrepreneurship and the entrepreneurial university, along with their components, through a mixed research design, in collaboration with industrial businesspeople who possess a background in craftsmanship. While the history and components of entrepreneurial universities are examined using quantitative methods, the study aims to enrich these components through in-depth face-to-face interviews with industrialists with past experience in craftsmanship. For the literature review, the analysis of publications accessed through the Web of Science Core Collection database was conducted using the VOSviewer software. Regarding the interview sample, contact was made with the owners of 12 firms located in the İzmir Atatürk Organize Sanayi Bölgesi, and interviews were conducted with three businesspeople who agreed to participate. The data obtained from the interviews were analyzed using the MAXQDA software. As a result of the analyses, it was revealed that universities serve as a driving force that contributes to the economic structure by providing leadership to create entrepreneurial thinking, action, and institutions for an entrepreneurial society.

Keywords: Entrepreneur, entrepreneurial university, industrialist, mastership

JEL Codes: M00, M10, M13.

1. GİRİŞ

Son yıllarda akademik çalışmalarda giderek daha fazla yer bulan girişimci üniversite kavramı, köklü bir sosyo-ekonomik değişim ekseninde şekillenmektedir. Bilgi teknolojilerinin sürekli olarak ilerlemesi, üniversitelerin de yeni roller üstlendiği bir dönemi işaret etmektedir.

Şirketlerin Ar-Ge faaliyetleri yoluyla canlılık ve sürdürülebilirliklerini korumaları, modern dünyadaki profesyonellere olan talep ve rekabetin firmaları inovasyona zorlaması gibi faktörler, üniversitelerin dönüşümünü teşvik etmektedir (Mian, 2016: 553). Bu bağlamda, üniversitelere sanayiyle işbirliği yapma misyonu yüklenmiştir (Etzkowitz ve diğerleri, 2000: 313).

Bu çerçevede, toplumdaki tüm paydaşların beklentilerini karşılayabilmeleri ve girişimci üniversite kavramının daha derinlemesine incelenmesi için literatürdeki kavramsal boşlukları dolduracak çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu araştırmanın temel amacı ise; gerek ilgili literatürü sistematik bir biçimde analiz ederek gerekse girişimci iş insanları ile mülakatlar gerçekleştirerek girişimcilik ve girişimci üniversite kavramlarını ve bunlara dair bileşenleri ortaya koymak ve anlamaktır. Bu çalışma, girişimci üniversite kavramını yalnızca teorik bir çerçevede ele almakla kalmayıp, sahadan gelen özgün ve pratik bilgiyle zenginleştirilerek literatüre özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Özellikle geçmişinde ustalık deneyimi bulunan ve zamanla kendi işini kurarak patron konumuna gelen sanayici iş insanlarının bakış açısıyla girişimcilik ve girişimci üniversite olgularının nasıl algılandığını incelemek, mevcut akademik literatürde yeterince ele alınmamış önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu yönüyle çalışma, mesleki deneyimden gelen sezgisel bilgilerin akademik bilgiyle nasıl örtüşebileceğine veya farklılaşabileceğine dair önemli bulgular sunmaktadır.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

2.1. Girişimci Üniversite

Üniversiteler Orta Çağ'dan 20. yüzyılın başlarına kadar oldukça durağan bir yapıya sahipti ve mevcut durumlarını koruyarak çok az değişiklik göstermişti (Harloe ve Perry, 2005). Eğitim, Orta Çağ'dan bu yana büyük üniversitelerin ana misyonu olarak kabul edilmiştir. Araştırma görevi ise, üniversitelerde 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında misyonlar arasında yer almaya başlamıştır. Yaklaşık bir yüzyıl sonra, üniversiteler bilgi ve teknoloji transferi aracılığıyla topluma ve ekonomiye katkıda bulunma görevini de üstlenmiştir.

Nitekim Etzkowitz, girişimci üniversite üzerine yapılan akademik çalışmaların en etkili isimlerinden biri olarak, üniversitelerin görev ve yapılarına ilişkin iki önemli dönüm noktasını işaret etmektedir. İlk dönüm noktası, 19. yüzyılın sonunda üniversitelerin yalnızca eğitim değil, aynı zamanda araştırma misyonunu da içeren bir yapıya bürünmesidir (Jencks ve Riesman, 1998: 833). Bu değişim, üniversitelerin hem eğitim verilen hem de araştırma yapılan kurumlar haline gelmesine öncülük etmiştir (Etzkowitz, 2003: 109-110). Bu kavramsal dönüşüm, “bilginin genişletilmesi” olarak tanımlanmakta ve girişimci üniversite anlayışıyla birlikte “bilginin ticarileştirilmesi” temel yaklaşım olarak öne çıkmaktadır (Etzkowitz, 1998: 824). Bir sonraki aşamada, üniversitelerin eğitim ve araştırma sonucunda elde edilen bilimsel bilgiyi ticarileştirerek sosyal ve ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmaları hedeflenmiştir (Farsi vd., 2012).

Bunun yanı sıra Wilhelm Von Humboldt'un ‘araştırma üniversitesi’ anlayışını Alman akademisine sunmasıyla birlikte, dünya genelinde üniversiteler eğitimle birlikte araştırma faaliyetlerini de yürütmeye başlamıştır. Bu anlayış, özellikle Kıta Avrupa’sında köklü değişiklikler yaratmış ve evrensel bir değer haline gelmiştir. 20. yüzyılın sonlarına doğru Amerikan üniversitelerinde gerçekleşen dönüşümlerle birlikte, bu anlayış günümüzde Türkiye’de de tartışılan girişimci üniversite kavramına zemin hazırlamıştır.

Endüstri devrimini gerçekleştirmiş birçok gelişmiş ülkede, 1980’lerle birlikte ortaya çıkan yeni yükseköğretim paradigması; ekonomik, sosyal ve eğitsel politikada köklü

değişimlere neden olmuştur (Rinne ve Koivula, 2005). Bu dönüşümle birlikte üniversiteler, sadece belirli bir grubun eğitim aldığı ve bilginin kaynağı olan kurumlardan, tüm toplumun ekonomik kalkınmasına katkıda bulunan kurumlar haline gelmiştir.

Bu bağlamda Dünya genelinde ve Türkiye’de özel sektör ile üniversiteler arasındaki farkların azalması ve daha karmaşık sosyal yapıların ortaya çıkmasıyla bilgi teknolojilerine dayalı ihtiyaçların artması, şirketlerin Ar-Ge yoluyla sürdürülebilirliklerini korumaları, profesyonellere olan talep ve rekabetin şirketleri inovasyona yönlendirmesi (Mian, 2016: 553) gibi etkenler; üniversitelerin dönüşümünü zorunlu kılmaktadır. Bu yeni anlayış, üniversitelere ekonomik kalkınmaya katkıda bulunma rolü yüklemiştir (Etzkowitz vd., 2000: 313).

Girişimci üniversite ile ilgili araştırmalardan Sánchez’in (2013) çalışması, bir girişimcilik eğitimi programının, öğrencilerin girişimcilik yeterlilikleri ve niyetleri üzerindeki kritik rolünü vurgulamayı amaçlamaktadır. Zhang ve arkadaşları (2014) ise; girişimcilik bilişi teorisi, Ajzen’in planlı davranış teorisi, Shapero’nun girişimcilik olayı modeli ve girişimcilik eğitimi, maruz kalma, algılanan istenebilirlik ve uygulanabilirlik üzerine yapılan önceki araştırmaları kullanarak, bu değişkenler ile üniversite öğrencilerinin girişimcilik niyetleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Ayrıca Saeed ve arkadaşları (2015), üniversite desteğinin kurumsal destekle birlikte, öğrencilerin girişimcilik öz-yeterliliklerini şekillendirdiğini varsaymış; öz-yeterliliğin ve bireysel motivasyonun, iş kurma niyetinin temel unsurlarını oluşturduğunu savunmuşlardır (Dissanayake vd., 2022: 13).

2.2. Girişimcilik Niyeti

Bir kişinin yeni bir girişim başlatması veya mevcut girişimlere yenilik ve değer katma amacıyla hareket etmesi, girişimcilik niyeti kavramını beraberinde getirmektedir. Girişimcilik niyeti ise, mevcut zaman diliminde ya da gelecekte yeni bir iş kurma düşüncesini ifade etmektedir.

Kendi işini kurma yönündeki çabalar ve bu süreçte olan bağlılık (Şeşen ve Basım, 2012) olarak tanımlanan girişimcilik niyetine sahip olmak, girişimciliğin temel ve kritik aşamasıdır. Yapılan araştırmalar, girişimcilik niyeti ile yeni bir iş veya işletme kurma arasında güçlü bir ilişki olduğunu göstermektedir. Girişimcilik niyetinin daha iyi anlaşılabilmesi için, bireyleri kendi işlerini kurmaya ve girişimci olmaya teşvik eden faktörlerin belirlenmesi gerekmektedir. Girişimcilik niyetini açıklamak için kullanılan üç önemli teorik model; Planlı Davranış Modeli, Girişimci Olay Modeli ve Girişimci Niyet Modelidir (Şeşen ve Basım, 2012; Doğan, 2013).

Planlı Davranış Teorisi (PDT), belirli bir bağlamda insan davranışlarını açıklamak ve tahmin etmek amacıyla geliştirilmiş bir teodir (Küçük, 2011). Bu teoriye göre, bireylerin bir davranışı gerçekleştirme niyetleri, davranışa yönelik tutumlar, algılanan sosyal baskılar (kişisel normlar) ve algılanan davranışsal kontrol ile açıklanmaktadır (Fishbein ve Ajzen, 1975).

Girişimci Niyet Modeline göre, girişimcilik niyetini oluşturan unsurlar arasında sezgisel, düşünsel, rasyonel, bireysel ve sosyopolitik faktörler bulunmaktadır. Bu modelde, girişimcilik niyetinin oluşumunda deneyimler bireysel faktörleri, zihindeki hedefler entelektüel faktörleri, yasal düzenlemeler sosyopolitik faktörleri ve kişisel öngörüler ise sezgisel faktörleri ifade etmektedir (Şeşen ve Basım, 2012; Bird, 1988).

Girişimci Olay Modelinde ise; dışsal koşullar ve kişinin mevcut durumları, bireysel girişimcinin niyetini yalnızca dolaylı bir şekilde etkilemektedir.

Son yıllarda girişimcilik faaliyetinin ve eylemlerin öncüsü olarak kabul edilen girişimcilik niyetine; farklı disiplinlerden birçok akademisyen, kurum ve bilimsel dergi ilgi duymaktadır (Ajzen, 1991). PDT’ye göre girişimcilik niyeti; yeni firma kurulması, firmanın hayatta kalması ve büyümesi gibi girişimcilikle ilgili parametrelerde kilit unsur olarak ele alınmaktadır (Bird, 1988).

Girişimci olma gönüllük ve bilinçli karar alma esaslarına dayanmakla birlikte bu karar alma süreçlerinde girişimcilik niyetinin rolü davranışın en iyi belirleyicisi ve girişimciliğin ilk adımı olması bağlamında önem arz etmektedir (Krueger vd., 2000).

Girişimcilik niyetinin araştırmacılar tarafından giderek daha fazla önemli konuma gelmesinde girişimciliğin ve girişimciliğin teşvik edilmesinde etkili olduğu kanıtlanmış olan girişimcilik eğitiminin de rolü bulunmaktadır (Martin vd., 2013).

Girişimcilik niyeti ile ilgili çalışmalar; 1980'lerin başlarından itibaren hızla artmıştır. Ajzen'in planlı davranış teorisi ve Bandura'nın öz-yeterlik teorisi gibi teoriler, girişimcilik niyeti araştırmalarının hem teori hem de yöntem açısından genişleyip derinleşmesine yol açmıştır. Krueger ve arkadaşları (2000), girişimci olma kararında niyetlerin karar verme sürecindeki rolünü ve özellikle bir iş projesinin başlatılmasındaki önemini vurgulamışlardır. Lee ve Wong (2004)'e göre girişimcilik niyeti, yeni bir girişimin yaratılmasındaki ilk adım olarak görülmektedir. Martin ve arkadaşlarının (2013) yaptığı çalışmada ise girişimcilik eğitiminin girişimciliği teşvik etmede etkili olduğu kanıtlanmıştır (Tingting vd., 2022: 2; Ruiz-Alba vd., 2021).

3. YÖNTEM

Araştırmada yöntem olarak nicel ve nitel yöntemlerin birlikte kullanılacağı karma bir yaklaşım benimsenmiştir.

Araştırma, üç aşamadan meydana gelmektedir. Bu aşamalar;

- Web of Science Core Collection da 1975-2020 yılları arasında yer alan makalelerin literatürde esas alınan anahtar kelimelerden yola çıkılarak yapılacak ağ analizlerinden elde edilen bulgularla girişimci üniversite ve girişimcilik niyeti yazınının ana bileşenlerinin analiz ve odak grup çalışmalarıyla ortaya çıkarılacağı veri işlemleri aşaması ve bilgi keşfi aşaması,
- Elde edilen girişimci üniversite ve girişimcilik niyeti bileşenlerinden yola çıkılarak hazırlanacak mülakat sorularıyla yapılacak saha araştırması aşaması
- Literatürden elde edilen kod birlikte oluşma modelleri ile görüşmelerden elde edilen kod birlikte oluşma modellerinin karşılaştırıldığı ve girişimci üniversite anlayışının kurumlar ve anlayışlar üzerindeki farklı uygulama/anlayışlarının değerlendirilerek ele alındığı bileşenleri belirleyerek sonuçlandırma aşamasıdır.

Karma araştırmanın ilk aşamasını oluşturan nicel bölümde, araştırmanın kavramsal çerçevesini oluşturmak ve nitel aşamada hazırlanacak araştırma sorularının kodlamasında kullanılmak üzere, girişimcilik ve girişimcilik niyeti gibi temel kavramlar sistematik bir literatür taramasıyla belirlenmiştir.

Sistematik literatür taramasında Web of Science Core Collection'da 1975-2020 yılları arasında yayınlanan entrepre* ve intent* anahtar kelimelerini içeren makaleler analiz edilmiş ve analiz edilen bu anahtar kelimeler Vosviewer uygulaması kullanılarak ağ analizine tabi tutulmuş ve girişimcilik niyeti literatürünün ana kümeleri belirlenmiştir.

Web of science veri tabanından başlığında “entre*” ve “intent*” kelimeleri yer alan yayınlara ulaşılmıştır. Orijinal ve hakemli çalışmalara odaklanmak üzere kitap, kitap bölümleri ve bildiriler dışarıda tutularak sadece makaleler incelenmiştir. Toplam 639 makale elde edilmiş, girişimcilik niyeti ile ilgili içeriğe sahip olmayan 2 makale elenmiş ve 637 makale araştırma analizine tabi tutulmuştur.

Araştırmanın diğer bileşeni girişimci (araştırma) üniversite kavramını literatür üzerinden anlamlandırmak için 01 Haziran 2022 tarihinde uluslararası akademik yayın indeksleme platformu olan Web of Science (www.webofknowledge.com) sitesinde Web of Science Core Collection veri tabanı içerisinde 1975-2020 yılları arasında yayınlanan yayınlar incelenmiştir.

Web of science veri tabanından araştırmanın diğer bileşeni olan girişimci üniversite bakımından “universit* innova*” or “innova* universit*” or “universit* entrepreneu*” or

"entrepreneu* universit*" or "academic* innova*" or "academic* entrepreneu*" kelimeleri taranarak elde edilen yayınlar derlenmiştir. Yine sadece makaleler ele alınmış, 1975-2020 yılları arasında yayınlanan 1.617 makale analize tabi tutulmuştur.

Metin madenciliği araçlarından biri olan VOSviewer programı; ortak yazarlık, bibliyografik eşleştirme, ortak alıntı ağları ve bibliyometrik ağların analizi, birlikte oluşma, bibliyometrik çiftleme ve ortak atıf analiz çalışmaları ve bunların görselleştirilmesine olanak sağlamaktadır (Perianes-Rodriguez vd., 2016). Bu doğrultuda girişimci üniversite ve girişimcilik niyeti ile ilgili veriler VOSviewer programında birlikte oluşma, bibliyometrik çiftleme ve ortak atıf analizlerine tabi tutulmuştur.

Araştırmanın ilk aşamasının (veri işlemleri ve bilgi keşfi aşaması) sonunda ikinci aşama olan saha araştırmasında kullanılmak üzere görüşme soruları hazırlanmış ve bu sorular İAOSB’de üretim sektöründeki gönüllü firma sahiplerine yöneltilmiştir. Araştırmanın örneklemi İAOSB’de kendi işini kurmuş, halen yaşamını sürdüren, 1. kuşak sanayiciler oluşturmaktadır. Onlara ulaşmak üzere İAOSB Proje ve İş Geliştirme Birimi ile temasa geçilmiştir. Söz konusu birimden geçmişinde çıraklıktan ustalığa giden ve kendi işini kurmuş sanayicilerin iletişim bilgileri talep edilmiştir. Sonuç olarak araştırma profiline uygun 12 firma tespit edilmiştir.

Vefat, sağlık sorunları ve iş yoğunluğu gibi sebeplerle 3 firma ile iletişime geçilmiş ve 9 adet mülakat sorusu gönüllü firma sahiplerine yöneltilmiştir. Mülakatlar ortalama 45 dakika – 1 saat sürmüştür. Karşı tarafın izni alınarak mülakat süresi boyunca ses kayıt cihazı kullanılıp görüşmeler kaydedilmiştir.

Görüşmelerden elde edilen veriler, nitel veri analizi programı MAXQDA’da sistematik literatür taramasından elde edilen kavramlar ile kodlanmış ve tematik analizler yapılmıştır. Müteakiben literatürden elde edilen kod birlikte oluşma modelleri ile görüşmelerden elde edilen kod birlikte oluşma modelleri karşılaştırılarak girişimci üniversite anlayışının literatürdeki çalışmalar arasındaki yeri ve girişimci iş insanları bakış açısıyla girişimci üniversite kavramı değerlendirilmiştir.

4. BULGULAR

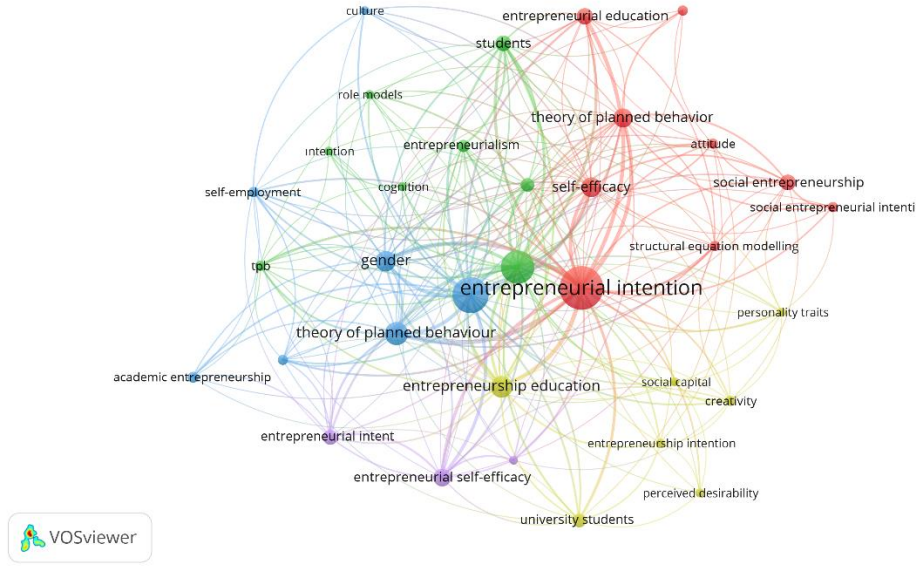
4.1. Nicel Yöntem Bulguları

Birlikte oluşma ağ analizi, bilimsel yayınlarda hangi anahtar kelimelerin daha sıklıkla kullanıldığını ve araştırmaların en çok hangi konu ve temalara odaklandığını ortaya çıkarmak amacıyla tercih edilmiştir. Vosviewer uygulamasında gerçekleştirilen birlikte oluşma analizi sonuçları, araştırmanın nitel kısmını oluşturan mülakat sorularının hazırlanmasında yönlendirici olmuştur.

4.1.1 Girişimcilik ve Girişimcilik Niyeti Anahtar Kelimelerin Birlikte Oluşma Ağ Analizi

Veri tabanında bulunan yayınlardaki anahtar kelimelerin minimum oluşum sayısı 2 seçilmiş olup veri tabanındaki 1261 anahtar kelimedenden 287’si eşiği karşılamıştır. Bu analiz sonucunda, Şekil 1’de de gösterildiği üzere, girişimcilik niyeti ile ilgili yayınlarda en fazla görülen anahtar kelimelerin girişimcilik niyeti, tutum, özyeterlilik, girişimcilik eğitimi, planlı davranış modeli olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Şekil 3’te, girişimcilik niyeti ile ilgili yayınlardaki 35 anahtar kelimenin beş ana küme oluşturduğu görülmektedir. Bu beş ana kümeden birinci ve kırmızı küme girişimcilik niyeti, ikinci ve yeşil küme girişimcilik, üçüncü ve mavi küme planlı davranış modeli, dördüncü ve sarı küme girişimcilik eğitimi, beşinci ve mor küme girişimcilik öz yeterliliği olarak belirlenmiştir.

Şekil 3: Girişimcilik Niyeti İle İlgili Yayınlardaki İlk 35 Anahtar Kelimenin Birlikte Oluşma Ağ Analizi

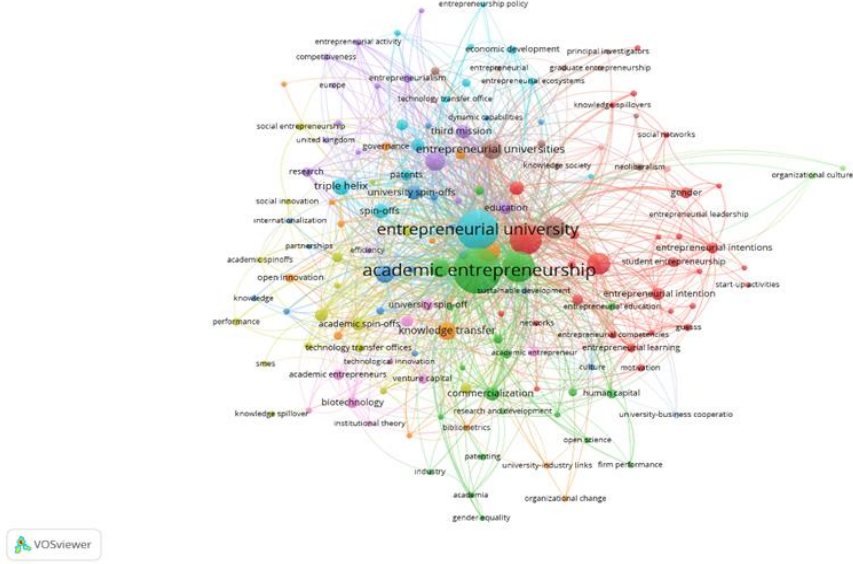
Söz konusu beş küme ve bunlarda yer alan anahtar kelime grupları ise, Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: Girişimcilik Niyeti Literatürü Anahtar Kelime Analizi Küme Başlıkları

Küme	Kavramlar
1	Davranış, girişimcilik eğitimi, girişimcilik niyeti, sosyal girişimcilik, planlı davranış modeli, yapısal eşitlik modeli
2	Biliş, eğitim, girişimcilik, niyet, rol modelleri, öğrenci
3	Akademik girişimcilik, kültür, girişimcilik davranışı, cinsiyet, girişimcilik niyeti, serbest meslek, planlı davranış modeli
4	Yaratıcılık, girişimcilik eğitimi, girişimcilik niyeti, algılanan kişilik, kişilik özellikleri, sosyal sermaye
5	Girişimcilik niyeti, girişimcilik öz yeterliliği, proaktif kişilik

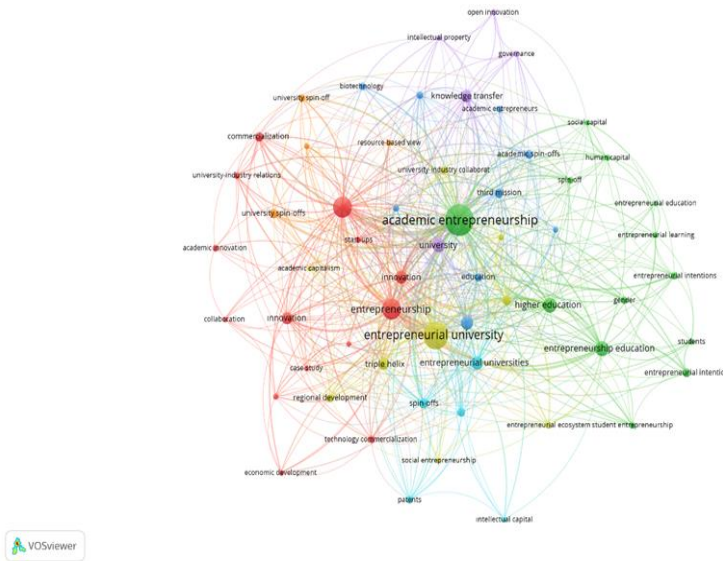
4.1.2 Girişimci Üniversite Anahtar Kelimelerinin Birlikte Oluşma Ağ Analizi

Girişimci üniversite kavramının bileşenlerinin analizi için Web of Science veri tabanından elde edilen 1.617 makale, Vosviewer uygulamasında birlikte oluşma ağ analizine tabi tutulmuştur. Şekil 4'te gösterildiği üzere, anahtar kelimelerin yoğunluk analizleri sonucunda girişimci üniversite merkez kavramının çevresinde akademik girişimcilik, girişimci üniversite, girişimcilik, teknoloji transferi, girişimcilik eğitimi, spin-off, bilgi transferi, üçüncü misyon, üniversite-sanayi ilişkileri gibi kavramlar yer almaktadır.

Şekil 4: Girişimci Üniversite İle İlgili 1.617 Makalede Anahtar Kelimelerin Birlikte Oluşma Ağ Analizi

Girişimci üniversite ile ilgili yayınlardaki anahtar kelimeleri daha rafine edilmiş bir analiz ile incelemek ve yazındaki ana kategorileri belirlemek için birlikte oluşma anahtar kelime barajı 10 olarak seçilmiş, 62 anahtar kelime barajı geçerek analize tabi tutulmuştur.

Şekil 5: Girişimci Üniversite İle İlgili Yayınlardaki İlk 62 Anahtar Kelimenin Birlikte Oluşma Ağ Analizi

62 anahtar kelimenin yedi ana küme oluşturduğu görülmektedir. Bu yedi ana kümeden birinci ve kırmızı küme teknoloji transferi, ikinci ve yeşil küme akademik girişimcilik, üçüncü ve mavi küme üçüncü misyon, dördüncü ve sarı küme üçlü sarmal, beşinci ve mor küme bilgi transferi, altıncı ve açık mavi küme spin-off, yedinci ve turuncu küme girişim sermayesi olarak belirlenmiştir. Tablo 1’de birlikte oluşma analizinde ortaya çıkan beş küme başlığı ve beş kümenin içine aldığı anahtar kelime grupları yer almaktadır.

Tablo 1: Birlikte Oluşma Analizinde Ortaya Çıkan Beş Küme Başlığı ve Beş Kümenin İçine Aldığı Anahtar Kelime Grupları

Küme	Kavramlar
1	Davranış, girişimcilik eğitimi, girişimcilik niyeti, sosyal girişimcilik, planlı davranış modeli, yapısal eşitlik modeli
2	Biliş, eğitim, girişimcilik, niyet, rol modelleri, öğrenci
3	Akademik girişimcilik, kültür, girişimcilik davranışı, cinsiyet, girişimcilik niyeti, serbest meslek, planlı davranış modeli
4	Yaratıcılık, girişimcilik eğitimi, girişimcilik niyeti, algılanan kişilik, kişilik özellikleri, sosyal sermaye
5	Girişimcilik niyeti, girişimcilik öz yeterliliği, proaktif kişilik

Kümelerdeki tekrar eden kavramlar elenerek ve uzman görüşleri de alınarak girişimcilik niyeti ile ilgili 5 soru, girişimci üniversite ile ilgili 4 soru olmak üzere toplam 9 mülakat sorusu hazırlanmıştır:

Girişimcilik Niyeti ile İlgili Mülakat Soruları

Soru 1: Türkiye’de 1970’li gibi yıllarda sigortalı maaşlı bir işte çalışmak yerine kendi işinizi kurmayı tercih ettiniz. İçinizden gelen bir tercih miydi yoksa aile ve çevrenizin yönlendirmesi etkili oldu mu?

Soru 2: Sektörünüzü neden tercih ettiniz?

Soru 3: Geçmişten günümüze baktığımızda ülkemizde girişimcilikle ilgili olumlu ve/veya olumsuz nelerin değiştiğini düşünüyorsunuz?

Soru 4: Sizce girişimcilik öğrenilebilir mi? Girişimcilik ile ilgili nasıl bir eğitim tasarladınız? Hangi konuları ve başlıkları tasarladınız?

Soru 5: Girişimcilik ve iş hayatınızda mutlaka zaman zaman karşılaştığınız zorluklar olmuştur. Zorlukları aşmanızda hangi özelliklerinizin ön plana çıktığını düşünüyorsunuz? Risk almanız, proaktif olmanız, liderliğiniz ve/veya iletişim beceriniz mi?

Girişimci Üniversite ile İlgili Mülakat Soruları

(Görüşme sırasında burada girişimci üniversite kavramı karşı tarafa anlatılmaktadır.)

Soru 1: İşletmenizde altyapı, teknoloji, finansal veya herhangi bir konuda devlet ve/veya üniversite ile iş birliğiniz oldu mu?

Soru 2: Sanayinin gelişmesinde, yenilikçi ve rekabetçi ürünlerin ortaya çıkmasında üniversite-sanayi iş birliğinde üniversitenin konumunu nasıl görüyorsunuz? İşbirlikçi, iş ortağı veya danışan?

Neler yapılabilir?

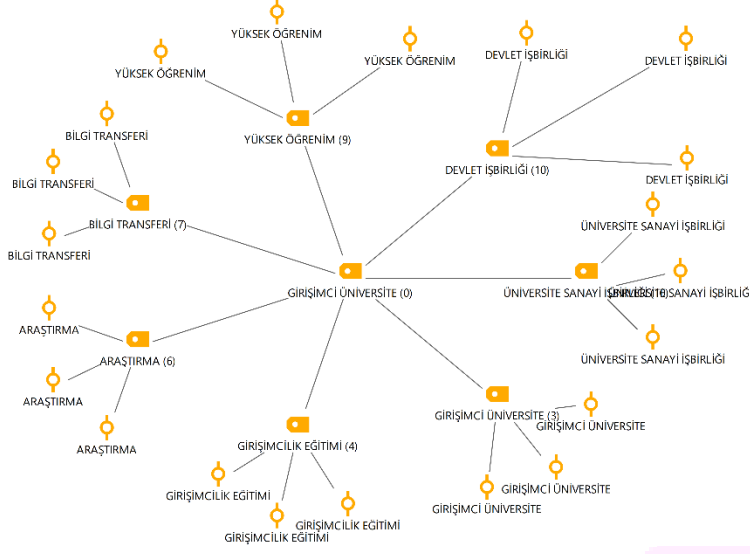
Soru 4: Size göre üniversiteler gelecekte nasıl yapılandırılmalı? Uygulamalı eğitim, uzaktan eğitim veya karma eğitim yapısı olarak mı?

Her 3 görüşmenin sonunda ses kayıt cihazındaki tüm açıklamalar yazılı olarak metne dönüştürülmüştür. Deşifre edilmiş görüşme metinleri, Nitel Veri Analizi programı MAXQDA'da sistematik literatür taramasından elde edilen kavramlar ve bibliyometrik analizlerden elde edilen sonuçların yorumlanması ile kodlanarak tematik analizler yapılmıştır.

[illegible]

Girişimci üniversite ile ilgili analizde devlet işbirliği, devlet-üniversite işbirliği, bilgi transferi ilk 3 sırada yer almıştır.

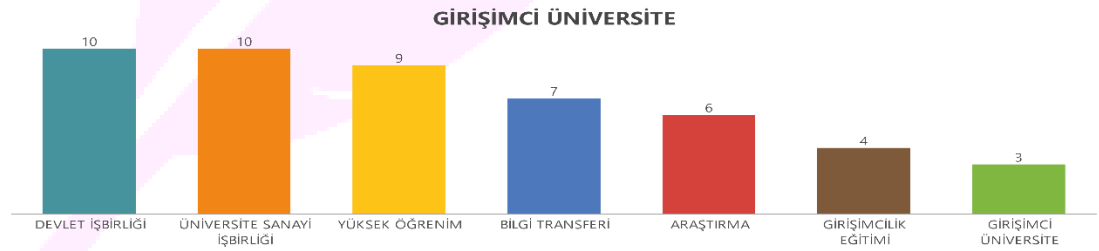
Kod-Altкод-Bölümler Modeli

Şekil 8: Girişimci Üniversite Altkod Bölümler Modeli

Şekil 9: Girişimcilik Altkod Bar Analiz

Şekil 10: Girişimci Üniversite Altkod Bar Analiz

Analizden elde edilen bulgular incelendiğinde görüşülen X, Y ve Z firmalarının sahiplerinin üniversite-sanayi iş birliği hakkında olumlu düşüncelere sahip olduğu ancak bugüne kadar herhangi bir üniversite işbirliği projesinde yer almadığı görülmektedir. Ağırlıklı olarak üniversite söyleşileri ve görüşmelerinde destek verilmiştir.

“İki bin yılında Ege bölgesi sanayisinde böyle bir şey yapılmıştı girişimcilikle ilgili. Ben o zaman hem başkan yardımcısı hem de şey girişimci olarak konuşmaya çıktım. Bir buçuk saat falan sürdü. Çok güzel geçti. Geçmişti diye hatırlıyorum yani. Çıkarıp konuları oturalım beraber tespit edelim.” (X adlı iş insanı görüşmesinden alınmıştır.)

Görüşülen her üç iş insanı profili de girişimciliğin başlangıcında ve sürdürülebilirliği konusunda kendi kişisel hedef belirlemelerinin önemine vurgu yapmışlar ve bu görüş genel olarak her soru-cevapta vurgulanmıştır.

Literatürde de farklı disiplinlerdeki çalışmalar, girişimcilik tanımlamalarında hedef belirleme ve belirlenmiş hedeflere ulaşma hususlarına vurgu yapmaktadır.

“Sıfırdan hedef olmaz mı? Tabii ki bir hedef. Hani daha yükseklerle gidelim. Ben askerden önce çalışıyor. İşte çırak diyorlar kalfa diyorlar usta diyorlar... Çırak o işlerinin en alt kademesi. Kalfa bir üst kademesi. Ben dedim ya niye çırak olarak kalacağım ben kalfa olacağım. Ve en kısa zamanda hem kalfaların en iyisi. Usta... Askere gitmeden önce usta başı oldum. Çok çalıştım, çok.” (Z adlı iş insanı görüşmesinden alınmıştır.)

“Yani benim vurgulamak istediğim şey zaten eğer bir çocuk kendine bir hedef koymuşsa oraya ulaşmak için mutlaka sorumluluk sahibidir.” (Y iş insanı görüşmesinden alınmıştır.)

Kişisel hedef belirleme konusunda çocukluk çağlarından hedef belirlenmesi gerektiği yönünde görüşler de mevcuttur.

Literatürde yer alan Kailer’in girişimcilik yetkinlik modeli aile kodunu açıklamada yol gösterici olmaktadır. Kailer’in girişimcilik yetkinlik modeline göre kişinin içinde bulunduğu aile ortamı girişimcilik ile ilgili gelişen tutumlarda belirleyici olmakta ve kişileri daha fazla girişimci olmaya sevk etmektedir (Kailer ve Weiß, 2018: 4).

“Sonrasında oğlum üniversiteyi bitirdikten sonra geldi. Onunla hayat mücadelesine devam ediyoruz. Tabii her zaman olduğu gibi boynuz kulağı geçer diye bir var, bir tabir olduğunu biliyoruz. O, bu işi benden şu anda çok daha iyi. Ben sadece işte sorarlarsa tecrübelerimden dilimin döndüğü kadar anlatıyorum.” (Y iş insanı görüşmesinden alınmıştır.)

“Hocam bu yani ben şeye inanıyorum. Bir genlere inanıyorum. Yani ailenin nerelerden geldiği çok önemli. İkincisi ailenin küçük yaşlarda çocuklarını iş hayatına iş hayatından gelir. Yani kendisine gelir sağlamasını öğretmek gerekiyor.” (X iş insanı görüşmesinden alınmıştır.)

“Şimdi mezun olan çocuklarım, birazdan çağırırım. Onunla da bi görüşürsün. Benim oğlum ----- mühendisi... -----Üniversitesi'nde okudu. ----'de master yaptı. En sonunda babasının mesleği bu olduğu için için gitti oraya. Ondan sonra döndü geri ama bu ... çocuk benim her sömestir da ben onu işe getirip götürüyorum.” (Y iş insanı görüşmesinden alınmıştır.)

Görüşme yapılan her firmada aile faktörüne vurgu yapılmıştır.

Girişimcilik potansiyelinin ortaya çıkarılmasında en önemli etkenlerden biri olan eğitim, her üç görüşmede de belirtilmiş olup; özellikle meslek okullarındaki kazanımların önemine vurgu yapılmıştır. Sanayide girişim konusunda başarılı olunması adına mesleki yeterlik ve ortaöğretimde kazanılan mesleki becerilerin önemi görüşülen sanayici iş insanları tarafından belirtilmiştir.

“Yetiyecek çocuklarımız. Muhakkak sanayiye girmeleri. Sanayide çalışmalarını...” (Z iş insanı görüşmesinden alınmıştır.)

“Meslek liselerinin her türlü meslek lisesini çoğaltmak lazım.”

“Üniversiteler yerine meslek liseleri uygulamalı eğitimler birazcık daha dikkat önemli bir şey gibi gözüküyor.” (X iş insanı görüşmesinden alınmıştır.)

Görüşülen X, Y ve Z firmaları üniversite-sanayi iş birliğine sıcak bakmakta olup bugüne kadar herhangi bir iş birliği projesinde yer almamıştır. Her 3 firma da teknik eğitimin önemine vurgu yapmakta ve bu konuda gelişmeleri takip etmekte ve desteklemektedir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Üniversiteler günümüz üniversite anlayışına ve yapısına ulaşıncaya kadar birçok değişim yaşamıştır. Odak noktası bilim olan ve profesyonel ve bilim insanı yetiştirme misyonu taşıyan üniversiteler Humboldt akımı sonrasında ana akımı araştırma olan kurumlar haline gelmiştir.

Günümüzde eğitim ve araştırma gibi klasik özelliklerinin yanına üniversitelerin sosyo-ekonomik kalkınmada aktif bir rol oynamasına öncülük eden girişimcilik rolü eklenmiştir . Bu bağlamda toplumun sosyo-ekonomik olarak kalkınmasına etkisi olacak girişimci üniversite kavramını ve üniversite-sanayi iş birliğini anlamak önem arz etmektedir.

Araştırmanın ilk basamağında sistematik literatür taraması ile girişimci üniversite, girişimcilik ve girişimcilik niyeti kavramları ve bileşenleri ortaya çıkarılmıştır. Nicel yöntemlerle elde edilen sonuçlar temel alınarak genel kavram ve kategoriler ortaya konmuştur. Araştırmanın nitel kısmında ise nicel veriler dikkate alınarak, halen sosyo-ekonomik olarak fayda sağlayan girişimci iş insanları ile görüşmeler yapılmıştır.

Çalışmanın ilk aşamasında Vosviewer uygulaması ile yapılan analizler sonucunda girişimci üniversite kavramının bileşenleri akademik girişimcilik, girişimci üniversite, girişimcilik, teknoloji transferi, girişimcilik eğitimi, spin-off, bilgi transferi, üçüncü misyon, üniversite-sanayi ilişkileri olarak girişimcilik niyetinin bileşenleri ise girişimcilik, özyeterlilik, girişimcilik eğitimi, tutum, öğrenilen tecrübe, tanımlama, kültür, kendi işinde çalışma, girişimcilik bilgisi, risk eğilimi, aile desteği, proaktif kişilik olarak belirlenmiştir. Belirlenen bu kavramların esas alınmasıyla hazırlanan sorular ekseninde gerçekleştirilen yüz yüze mülakatlar yoluyla iş insanlarının sahip olduğu örtük bilginin ortaya çıkarılarak girişimci üniversite bileşenlerine katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Yapılan araştırmada girişimcilik özelliğinin aileden geldiği teyit edilmiş olup her üç iş insanı da aile desteğinin önemini vurgulamıştır. Diğer bir deyişle girişimcilik niyeti ile ilgili analizde aile desteği kodu ilk 3 sırada yer almıştır. Girişimcilik niyeti hakkında yapılan çalışmalarda da belirtildiği üzere, karar verme aşamasında niyet önemlidir ve bu niyetin genellikle aileden desteklenmesi vurgusu söz konusudur.

Bugüne kadar üniversite sanayi işbirliği konusu önemli bulunmuş olsa da, yapılan görüşmelerde ilgili projelerin yeterli sayıda olmadığı, daha çok sayıda işbirliğinin hayata geçmesi gerektiği, daha fazla öğrenci ve sanayiciye ulaşılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu bulgu; Saeed ve arkadaşlarının (2015), üniversite desteğinin kurumsal destekle birlikte öğrencilerin girişimcilik öz-yeterliliklerini şekillendirdiği varsayımını desteklemektedir. Aynı zamanda girişimci üniversite ile ilgili en önemli kodlar arasında da iş birliği yer almakta olup, yapılan araştırma önceki literatür çalışmalarını desteklemektedir.

Görüşme yapılan iş insanları, teknik eğitimin iş kurmadaki önemini vurgulamışlardır. Literatürdeki çalışmalar ise, teknik eğitimden ziyade girişimcilik eğitiminin girişimciliği teşvik etmede daha etkili olduğunu belirtmektedir.

Üniversiteler girişimci toplum olmaya dair düşünce, eylem ve kurumlar yaratıp ekonomik yapıya katkı sağlamalıdır. Zira üniversiteler giderek artan şekilde ekonomik büyüme ve gelişmenin itici gücü haline gelmektedir. Girişimci üniversiteler bulundukları bölgenin ekonomisine katma değer sağlama konusundaki beklentilere üniversite-sanayi iş birliği ile cevap verebileceklerdir.

KAYNAKÇA

- Ajzen, I. (1991), "The theory of planned behavior", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Vol. 50 No. 2, pp. 179-211.
- Bird B.(1988). Implementing entrepreneurial ideas: The case for intention. *Academy of Management Review*, 13(3): 442-453
- Coşkun, H. E., Popescu, C., Şahin Samaraz, D., Tabak, A., & Akkaya, B. (2022). Entrepreneurial university concept review from the perspective of academicians: a mixed method research analysis. *Sustainability*, 14(16), 10110.
- Dissanayake, H., Iddagoda, A., & Popescu, C. (2022). Entrepreneurial education at universities: a bibliometric analysis. *Administrative Sciences*, 12(4), 185.
- Etzkowitz, H. (1998), "The norms of entrepreneurial science: cognitive effects of the new university–industry linkages". *Research policy*, 27(8), 823-833.
- Etzkowitz, H., MIT and the Rise of Entrepreneurial Science, Routledge, London, 2002.
- Etzkowitz, H.(2003).Research groups as 'quasi-firms': the invention of the entrepreneurial university", *Research policy*, 32,(1),109-121.
- Etzkowitz, H.&Webster, A.&Gebhardt, C.& Terra, B. R. C. (2000) The future of the university and the university of the future: evolution of ivory tower to entrepreneurial paradigm. *Research policy*, 29, (2),313-330.
- Farsi,J.Y.& Imanipour, N.&Salamzadeh, A.(2012).Entrepreneurial university conceptualization: Case of developing countries. *Global Business and Management Research*, 4(2): 193-204.
- Fishbein, M. & Ajzen, I. (1975). *Belief Attitude, Intention, and Behavior. An Introduction to Theory and Research*, Reading, MA. Addison Wesley Publishing Company.
- Harloe, M.& Perry, B. (2005). rethinking or hollowing out the university external engagement and internal transformation in the knowledge economy. *Higher Education Management and Policy*, 17(2): 29-40
- Jencks, C. & Riesman, D.(1968. *The Academic Revolution*. Doubleday.
- Kuckartz, Udo., *Qualitative text analysis: A guide to methods, practice and using software*, Sage, 2014.
- Küçük, E. (2011), "Planlanmış Davranış Teorisi Çerçevesinde Mali Müşavir (SMMM) Olma Niyetinin Altında Yatan Faktörlerin Analizi", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol: 7, No: 14, 145- 162.
- Krueger, N.F., Reilly, M.D. and Carsrud, A.L. (2000), "Competing models of entrepreneurial intentions", *Journal of Business Venturing*, Vol. 15 Nos 5-6, pp. 411-432.
- Lee, S. H., & Wong, P. K. (2004). An exploratory study of technopreneurial intentions: A career anchor perspective. *Journal of Business Venturing*, 19(1), 7–28
- Martin, B.C., McNally, J.J. and Kay, M.J. (2013), "Examining the formation of human capital in entrepreneurship: a meta analysis of entrepreneurship education outcomes", *Journal of Business Venturing*, Vol. 28 No. 2, pp. 211-224.
- Mian, S. A. (2011). University's involvement in technology business incubation: What theory and practice tell us? *International Journal of Entrepreneurship and Innovation Management*, 13(2),113–121.
- Perianes-Rodriguez A, Waltman L, Van Eck NJ. Constructing bibliometric networks: A comparison between full and fractional counting. *Journal of Informetrics* 2016; 10: 1178-1195.
- Readings, W., *The University In Ruins*, Harvard University Press, Cambridge. 1996.
- Rinne, R.& Koivula, J. (2005). The changing place of the university and a clash of values the entrepreneurial university in the European Knowledge Society a review of the literature. *Higher Education Management and Policy*, 17(3): 91-132.
- Ruiz-Alba, J. L., Guzman-Parra, V. F., Vila Oblitas, J. R., & Morales Mediano, J. (2021). Entrepreneurial intentions: a bibliometric analysis. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 28(1), 121-133.

- Saeed, M., Zyngier, D., & Liu, Y. (2015). How motivation influences student engagement: A qualitative case study. *Journal of Education and Learning*, 4(2), 20–35
- Sánchez, J. (2013). The impact of digital tools on student learning outcomes. *Journal of Educational Technology*, 45(2), 123–135
- Şeşen H.&Basım N. (2012). Demografik faktörler ve kişiliğin girişimcilik niyetine etkisi: Spor bilimleri alanında öğrenim gören üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 12, 21-28.
- Tingting, G., Jiangfeng, Y., & Yinghua, Y. (2022). A bibliometric analysis of college students' entrepreneurial intention from 2000 to 2020: Research trends and hotspots. *Frontiers in Psychology*, 13, 865629.

Extended Summary

In the last quarter of the twentieth century, the role and functions of universities have undergone a significant transformation, shaping around the concept of the entrepreneurial university. This transformation is directly related to rapid advancements in information technology and universities' adoption of new roles. The increase in companies' R&D activities and the rising demand for modern professionals have driven firms towards innovation and have also promoted the transformation of universities. The entrepreneurial university concept is shaped by rapid advancements in information technology and universities' adoption of new roles. The factors driving the transformation of universities include the increase in companies' R&D activities and the demand for modern professionals, which push firms towards innovation. In this context, universities are expected to undertake the mission of collaborating with industry.

The mission of universities to collaborate with industry is to contribute to society both academically and economically. In this context, entrepreneurial universities not only undertake traditional educational and research activities but also assume new roles such as commercializing scientific knowledge and applying it for societal benefit.

This study aims to conduct an in-depth examination of the concepts and components of entrepreneurship and the entrepreneurial university using a mixed-methods research design with entrepreneurial professionals. The objective of this study is to fill conceptual gaps in the literature and to provide a deeper understanding of these concepts. By analyzing the concept of the entrepreneurial university in detail and the role of entrepreneurial intention in this context, this research aims to make significant contributions both theoretically and practically.

Until the early 20th century, universities primarily existed as educational and static institutions. Since the Middle Ages, the primary mission of universities has been education. However, by the late 19th and early 20th centuries, research activities also began to be part of the universities' missions. This process enabled universities to engage in both educational and research activities.

Etzkowitz's work on the entrepreneurial university highlights two significant turning points in the roles and structures of universities. The first turning point was the transformation of universities in the late 19th century from solely educational institutions to ones that also included research missions. This change led to the evolution of universities as institutions engaged in both education and research. According to Etzkowitz, the concept of the entrepreneurial university includes the fundamental approaches of "expanding knowledge" and "commercializing knowledge." In the subsequent phase, universities were expected to contribute to societal and economic development by commercializing scientific knowledge.

The introduction of Wilhelm Von Humboldt's concept of the 'research university' laid the groundwork for universities to start conducting research activities alongside education. This concept, particularly influential in Europe, became a universal value. By the late 20th century, transformations in American universities laid the groundwork for the entrepreneurial university concept debated in Turkey. Starting from the 1980s, universities that had achieved

the industrial revolution in developed countries shifted towards a higher education paradigm that brought about profound changes in economic, social, and educational policies. This transformation allowed universities to evolve from institutions serving a specific group to entities contributing to societal economic development.

The concept of the entrepreneurial university emphasizes the role of universities in contributing to economic development. Entrepreneurial universities are tasked with transferring scientific knowledge and technology to society and the economy. This role necessitates that universities collaborate with industry, engage in technology transfer, and contribute to the entrepreneurial ecosystem. Universities develop innovative solutions in collaboration with the business world and commercialize these solutions. They also promote entrepreneurship by offering educational and support programs that encourage individuals' entrepreneurial intentions.

The role of entrepreneurial universities in economic development is realized through industry collaborations and technology transfer. Universities support economic growth by providing industry-oriented research and technological innovations. Additionally, universities offer entrepreneurship training programs to help students and professionals develop their entrepreneurial skills. This process creates a mutually beneficial collaboration model between universities and industry. Factors such as the decreasing gap between the private sector and universities worldwide and in Turkey, the increasing demand for information technology, companies need to maintain sustainability through R&D, and the demand and competition for professionals driving companies towards innovation transform universities necessary. This new understanding assigns universities the role of contributing to economic development.

Entrepreneurial intention refers to a person's motivation to start a new venture or add innovation and value to existing ventures. This intention reflects the consideration of starting a new business or enterprise in the present or future. There is a strong relationship between entrepreneurial intention and the establishment of new businesses or enterprises.

Three significant theoretical models are used to understand entrepreneurial intention:

Theory of Planned Behavior (TPB): This theory is developed to explain and predict human behaviors in a specific context. The Theory of Planned Behavior explains individuals' intentions to perform a behavior through attitudes towards the behavior, perceived social pressures (personal norms), and perceived behavioral control. Individuals' intention to initiate an enterprise is shaped by a combination of these factors. Behavioral attitudes reflect individuals' evaluations of entrepreneurship, social pressures reflect expectations and norms from their environment and perceived behavioral control encompasses individuals' beliefs in their capability to perform entrepreneurial activities.

Entrepreneurial Intention Model: This model suggests that elements such as intuitive, cognitive, rational, individual, and sociopolitical factors are involved in forming entrepreneurial intention. It highlights that individual experiences, intellectual goals, legal regulations, and personal foresight contribute to the formation of entrepreneurial intention. This model emphasizes that entrepreneurial intention arises from the interaction of various internal and external factors.

Entrepreneurial Event Model: This model proposes that external conditions and the individual's current circumstances indirectly affect the entrepreneurial intention. The Entrepreneurial Event Model examines the indirect effects of environmental factors and events on entrepreneurial intention. It states that entrepreneurial intention is influenced not only by individual factors but also by environmental and event-based factors.

This study employs a mixed-methods approach and consists of three main stages:

Data Processing and Information Discovery: Articles published between 1975 and 2020 in the Web of Science Core Collection were analyzed through network analyses. In this stage, the main components of the concepts of entrepreneurial university and entrepreneurial intention were analyzed. In the quantitative part, a systematic literature review was conducted

to create a conceptual framework. Articles containing the keywords "entrepre*" and "intent*" were analyzed using the Vosviewer application, and major clusters were identified. The analysis revealed frequently used keywords related to entrepreneurial intention, such as entrepreneurial intention, attitude, self-efficacy, entrepreneurship education, and the theory of planned behavior. The density analysis of keywords shows that concepts like entrepreneurial self-efficacy, entrepreneurship education, attitude, and learned experience are related to entrepreneurial intention.

The components of the entrepreneurial university concept were subjected to a co-occurrence network analysis using the Vosviewer application. In this analysis, concepts such as technology transfer, academic entrepreneurship, knowledge transfer, and university-industry relationships emerged. The analysis revealed that these concepts are fundamental components of entrepreneurial universities and showed how they are interconnected.

The literature review was conducted to understand the place and relationships of these concepts in the academic literature.

Field Research: Based on the identified concepts, interview questions were prepared, and interviews were conducted with company owners in the İzmir Atatürk Organized Industrial Zone. Interviews were held with three out of twelve firms located in the İzmir Atatürk Organized Industrial Zone. Questions related to entrepreneurial universities and entrepreneurial intention were asked during these interviews, and the data obtained were subjected to thematic analysis using the MAXQDA program.

The interviews were analyzed using the qualitative data analysis program MAXQDA. The interviews revealed that the business owners had positive views on university-industry collaboration. However, most business owners indicated that they were not actively involved in such projects. This finding suggests that entrepreneurship is related to personal goals, family support, and individual motivation. Additionally, it was noted that universities should assume various roles and responsibilities in contributing to industry.

Data Comparison and Analysis: The co-occurrence models from the literature and field research were compared, and different implementations and understandings of the entrepreneurial university concept were evaluated. In this stage, where both quantitative and qualitative methods were used, keyword analyses with the Vosviewer application were conducted, and conceptual networks and relationships were revealed.

In the quantitative part of the research, the analysis using the Vosviewer application identified frequently used keywords related to entrepreneurial intention. The analysis showed that keywords such as entrepreneurial intention, attitude, self-efficacy, entrepreneurship education, and the theory of planned behavior were prominent. The density analysis of keywords demonstrated that concepts like entrepreneurial self-efficacy, entrepreneurship education, attitude, and learned experience are central to entrepreneurial intention.

The components of the entrepreneurial university concept were subjected to co-occurrence network analysis using the Vosviewer application. In this analysis, concepts like technology transfer, academic entrepreneurship, knowledge transfer, and university-industry relationships were highlighted. The analysis revealed that these concepts are fundamental components of entrepreneurial universities and illustrated how they are related.

Qualitative data obtained from interviews were analyzed using thematic analysis in the MAXQDA program. Business professionals expressed positive views about university-industry collaboration but highlighted that they were not actively involved in such projects. This situation indicates that entrepreneurship is closely linked to personal goals, family support, and individual motivation. Additionally, it was noted that universities need to undertake various roles and responsibilities in contributing to industry.

This study aimed to examine how the concepts of entrepreneurial university and entrepreneurial intention are positioned in academic literature and their practical implications. The findings indicate that the role of entrepreneurial universities in societal and economic

development has increased, and these universities' collaborations with industry offer various advantages. Understanding the factors affecting entrepreneurial intention can contribute to the development of entrepreneurship support programs and policies. This study provides valuable insights for better understanding and supporting entrepreneurial universities and entrepreneurial intention.

Supporting entrepreneurial universities and entrepreneurial intention can have significant outcomes both academically and economically. By collaborating with industry, universities contribute to the transfer of knowledge and technology to society and promote entrepreneurship education, thereby supporting economic growth and innovation. In this context, strengthening collaborations between universities and the business world is crucial for achieving more sustainable and innovative economic development.

**ARAŞTIRMA ALANINDA TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME: AVRUPA BİRLİĞİ CİNSİYET EŞİTLİĞİ STRATEJİLERİ VE
ARAŞTIRMA ÇERÇEVE PROGRAMLARI**

**AN ANALYSIS OF GENDER EQUALITY IN RESEARCH: EU GENDER EQUALITY
STRATEGIES AND RESEARCH FRAMEWORK PROGRAMMES**

Güldan KALEM

Dr., ORCID: 0000-0002-6379-4931, guldankalem@gmail.com.

**Kabul Tarihi /
Accepted: 27 Haziran
2025**

**İletişim /
Correspondence: Güldan
KALEM**

**Benzerlik Oranı/
Plagiasim: %11**

**Makale Türü/Article
Type: Araştırma
Makalesi/ Research
Article**

ÖZET

Bu çalışmada Avrupa Birliği Eşitlik Stratejileri ile Araştırma ve Yenilik Çerçeve Programları örneğinde bilim, araştırma ve yenilik alanında toplumsal cinsiyet eşitliği konusu ele alınmaktadır. Çalışma ile, Avrupa Birliği cinsiyet eşitliği stratejileri ve araştırma ve yenilik çerçeve programlarında araştırma alanında toplumsal cinsiyet eşitliğinin desteklenmesi için ortaya konulan öncelik ve eylemlerin analizi aracılığı ile bu alanda gelecek için öngörüler ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırma yöntemi olarak belge tarama ve doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular Avrupa Birliği'nin araştırma alanında cinsiyet eşitsizliği ile ilişkili olarak 'liderlik ve karar almada cinsiyet dengesi, kalıpyargılarla mücadele, kadınların bilim ve araştırma alanına katılımının ve kariyer ilerlemesinin önündeki engellerin kaldırılması, araştırma ve yenilik alanında cinsiyet eşitliğinin ve eşit fırsatların teşviki ve cinsiyet boyutunun araştırmanın tüm alanlarına entegrasyonu' önceliklerine yer verdiği bulunmuştur. Bu alanlarda gelişmelerin takibi için ise 'sayısal hedefler koyma, veri toplama ve izleme, cinsiyet eşitliğinin tüm politika ve programlara anakımlaştırılması ve hedefleri fonlarla destekleme' gibi önlemlerin alınması öngörülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Araştırma ve Yenilik, Çerçeve Programlar

JEL Kodları: I24, J16, K38.

ABSTRACT

This paper addresses the issue of gender equality in science, research, and innovation in the context of the European Union Equality Strategies and Research and Innovation Framework Programs. The study aims to provide predictions for the future in this area through the analysis of priorities and actions outlined in the European Union's gender equality strategies and research and innovation framework programs to promote gender equality in the field of research. Document review and analysis methods were used as research methods. The analysis of the documents shows that the European Union priorities in the area of gender inequality in research are 'gender balance in leadership and decision-making, combating stereotypes, removing obstacles to women's participation in science and research and career advancement, promoting gender equality and equal opportunities in research and innovation, and integrating the gender dimension into all areas of research.' To monitor and support developments in these areas, measures such as 'setting targets, collecting and monitoring data, mainstreaming gender equality into all policies and programs, and supporting targets with funds' were envisaged.

Keywords: Gender Equality, Research and Innovation, Framework Programmes

JEL Codes: I24, J16, K38.

1. GİRİŞ

Cinsiyet eşitliği Avrupa Birliği'nin kuruluşundan beri temel anlaşmalar, direktifler ve bağlayıcı olmayan yumuşak politika araçları ile teşvik ettiği Topluluğun temel değerlerinden biridir. 1957 Roma Antlaşmasında 119. maddesinde ücret eşitliği ilkesi ile ilk yansımaları bulan eşitlik ilkesi ardından gelen temel antlaşmalarda da yerini bulmuştur.

Başlangıçta ücret ve sosyal haklar gibi ekonomik alanlarda eşitliğe odaklanan AB politika ve düzenlemeleri ilerleyen dönemlerde siyasi katılım ve temsil, cinsiyete dayalı şiddetin önlenmesi, eğitim, araştırma ve yenilik gibi alanlarda da öncelikli konular arasına girmiştir.

Araştırma ve yenilik alanında cinsiyet eşitliği özellikle son yirmi yılda giderek artan bir şekilde Avrupa Birliği'nin önemle üzerinde durduğu konulardan biri haline gelmiştir. Toplumsal cinsiyet eşitliği ve cinsiyetin anaakımlaştırılması Avrupa'da bilgi, inovasyon ve araştırmacıların serbest dolaşımı hedefi ile 2000 yılında oluşturulan Avrupa Araştırma Alanının (ERA) da öncelikleri arasında yer almaktadır. ERA eylem alanlarından beşincisi (ERA Action 5) Avrupa Araştırma Alanında kapsayıcı cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesini hedeflemektedir.

Avrupa Birliği 2003 yılından beri araştırma ve yenilik alanında cinsiyet eşitliğine ilişkin mevcut durum ve gelişmeleri üç yılda bir yayınlanan **She Figures** raporları takip etmektedir. Bu raporlardan sonuncusu olan ve Şubat 2025 tarihinde yayınlanan 'She Figures 2024: Araştırma ve İnovasyonda Cinsiyet: İstatistikler ve Göstergeler' başlıklı raporda belirli öncelik alanlarında ilerlemeler kaydedilmesine rağmen bazı alanlarda hala gelişime ihtiyaç duyulduğu ortaya konulmuştur. Raporda yer alan kariyer ilerlemesi ve karar verme süreçlerine katılıma ilişkin verilere bakıldığında **AB düzeyinde kadınların akademik kariyer basamaklarında ilerledikçe üst düzey pozisyonlardaki payının azaldığı görülmektedir.** Tüm bilim alanlarında A sınıfındaki (tam profesörlük) kadınların oranı %30 iken Fen Bilimleri ve Mühendislik alanında A sınıfında kadınların oranı %20'dir. Ayrıca **kadınlar araştırma kurumlarında liderlik alanında da ile yetersiz temsil edilmektedir.** AB düzeyinde araştırma kurumlarında kadın lider oranı %26'dır. Rapora göre kadınlar araştırma çıktıları (yayın ve patentler) açısından da erkeklerin gerisindedir. (European Commission, Directorate-General for Research and Innovation, 2025).

Avrupa Birliği, 1982 yılından bu yana cinsiyet eşitliği alanında eşitsizliklerin giderilmesi amacıyla eylem programları, eşitlik stratejileri ve programlar aracılığıyla istihdam, ücret, sosyal güvenlik, karar vermeye katılım, cinsiyete dayalı şiddetin önlenmesi ve eğitim alanlarında hedefler belirlerken, yapısal fonlar ve çerçeve programları aracılığı ile de belirlenen hedeflere ulaşılması için finansal destekler sağlamaktadır.

Bu çalışmada Avrupa Birliği Eşitlik Stratejileri ile Araştırma ve Yenilik Çerçeve Programları örneğinde bilim ve araştırma alanında toplumsal cinsiyet eşitliğinin desteklenmesi konusu ele alınmaktadır. Çalışma ile, Avrupa Birliği eşitlik stratejileri ve çerçeve programlarının araştırma alanında toplumsal cinsiyet eşitliğinin desteklenmesine yönelik öncelik ve eylemlerinin analizi aracılığı ile bu alanda geleceğe yönelik öngörüler ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Araştırma kapsamında aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. AB cinsiyet eşitliği stratejilerinde araştırma ve yenilik alanında cinsiyet eşitliği için ortaya konulan öncelikler ve hedefler ile öngörülen önlemler nelerdir?
2. Cinsiyet eşitliği AB araştırma ve yenilik çerçeve programlarında ne şekilde ele alınmaktadır?

Bu soruları yanıtlamak amacıyla çalışmada araştırma yöntemi olarak belge tarama ve doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırma kapsamında analiz edilen temel belgeler

AB cinsiyet eşitliği stratejilerine ilişkin Komisyon Bilgilendirmeleri (Communication)¹ ile çerçeve programlara ilişkin Konsey Kararları (Decisions) ve Tüzüklerdir (Regulation). Cinsiyet eşitliği stratejileri ‘**araştırma, bilim, yükseköğretim, eğitim ve yenilik**’ anahtar kelimeleri; çerçeve programları ise ‘**cinsiyet eşitliği, eşitlik, kadın, cinsiyetin ana akımlaştırılması**’ anahtar kelimeleri ile tarandıktan sonra belge içerikleri araştırma soruları ve araştırmada ele alınan konu ile ilişkisi açısından analiz edilmiştir. Araştırma kapsamında incelenen temel belgeler aşağıda sunulmaktadır:

1. Kadınlar ve Erkekler Arasındaki Eşitlik için Bir Yol Haritası 2006-2010 (Komisyondan Konseye, Avrupa Parlamentosu'na, Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesi'ne ve Bölgeler Komitesi'ne Bilgilendirme)
2. Kadınlar ve Erkekler Arasındaki Eşitlik Stratejisi 2010-2015 (Komisyon'dan Avrupa Parlamentosu'na, Konsey'e, Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesi'ne ve Bölgeler Komitesi'ne Bilgilendirme)
3. Cinsiyet Eşitliği İçin Stratejik Sözleşme 2016-2019 (Avrupa Komisyonu, Adalet ve Tüketiciler Genel Müdürlüğü, Yayın Ofisi, 2016).
4. Eşitlik Birliği: Cinsiyet Eşitliği Stratejisi 2020-2025 (Komisyon'dan Avrupa Parlamentosu'na, Konsey'e, Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesi'ne ve Bölgeler Komitesi'ne Bilgilendirme)
5. Avrupa Topluluğu'nun Araştırma, Teknolojik Geliştirme ve Gösterim Faaliyetlerine İlişkin Yedinci Çerçeve Programı (2007-13) ile ilgili Avrupa Parlamentosu ve Konseyinin 18 Aralık 2006 tarihli ve 1982/2006/EC sayılı Kararı
6. Avrupa Topluluğu'nun Teknolojik Geliştirme ve Gösterim Faaliyetlerine İlişkin Yedinci Çerçeve Programı'nın uygulanmasına ilişkin özel programla ilgili 19 Aralık 2006 tarihli 2006/973/EC sayılı Konsey Kararı (2007-2013)
7. Avrupa Topluluğu'nun Araştırma, Teknolojik Geliştirme ve Gösterim Faaliyetleri için Yedinci Çerçeve Programı'nın (2007-2013) Uygulanmasına İlişkin ‘İnsanlar’ Özel Programı ile ilgili 19 Aralık 2006 tarih ve 2006/973/EC sayılı Konsey Kararı
8. Avrupa Topluluğu'nun Araştırma, Teknolojik Geliştirme ve Tanıtım Faaliyetleri için Yedinci Çerçeve Programı'nın (2007-2013) Uygulanmasına İlişkin ‘Kapasiteler’ Özel Programı ile ilgili 19 Aralık 2006 tarih ve 2006/974/EC sayılı Konsey Kararı
9. Avrupa Topluluğu'nun Araştırma, Teknolojik Geliştirme ve Tanıtım Faaliyetleri için Yedinci Çerçeve Programı'nın (2007-2013) Uygulanmasına İlişkin "İşbirliği" Özel Programı ile ilgili 19 Aralık 2006 tarih ve 2006/971/EC sayılı Konsey Kararı
10. Araştırma ve Yenilik Çerçeve Programı Ufuk 2020 (2014-2020)'yi Uygulayan Özel Programı Oluşturan 3 Aralık 2013 tarihli Konsey Kararı
11. Araştırma ve Yenilik Çerçeve Programı Ufuk Avrupa'yı Oluşturarak Katılım ve Yaygınlaştırma Kurallarını Belirleyen Avrupa Parlamentosu ve Konseyinin 28 Nisan 2021 tarih ve (AB) 2021/695 sayılı Tüzüğü
12. Ufuk Avrupa 2023-2025 Çalışma Programına İlişkin C(2024) 2371 Sayılı Avrupa Komisyonu Kararı

2. ARAŞTIRMA ALANINDA CİNSİYET EŞİTLİĞİ POLİTİKALARININ GELİŞİMİ

2.1. Temel Antlaşmalar ve Direktiflerde Cinsiyet Eşitliği

Eşitlik ilkesi Avrupa Topluluklarını kuran Roma Antlaşmasından itibaren temel antlaşmalarda yerini bulmuştur. 1957 Roma Antlaşmasının 119. Maddesi (ücret eşitliği), 1992 Maastricht Antlaşmasının 13. (ayrımcılıkla mücadele) ve 141. Maddeleri (ücret eşitliği), 1997 Amsterdam Antlaşmasının 3. Maddesi (ayrımcılıkla mücadele ve cinsiyet eşitliğinin tüm AB

¹ AB Kavramlarının Türkçe karşılıkları T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı Terminoloji Veritabanı'na göre kullanılmıştır. <https://termab.ab.gov.tr/#/index/main>

politikalarına anaakımlaştırılması), Lizbon Antlaşmasının 2. Maddesi (eşitliğin temel AB değeri olduğu), 3. Maddesi (ayrımcılıkla mücadele), 8. Maddesi (anaakımlaştırma), 10. Maddesi (cinsiyete dayalı ayrımcılıkla mücadele), 153. Maddesi (iş-yaşam dengesi) ve 157. Maddeleri (eşit ücret ve muamele) cinsiyet eşitliği ile ilişkili maddelerdir. Temel antlaşmalardaki maddelerden anlaşılacağı üzere başlangıçta AB'nin cinsiyet eşitliğine yaklaşımı ekonomik hedefleri ile ilişkili olmuştur. Bu düzenlemeler Üye Devlet arasında kurulacak tek pazarda rekabet dengesinin bozulmasını önlemek amacını taşıyordu. AB düzenlemeleri başlangıçta ekonomik hedeflere odaklanmasına rağmen eşit ücret ilkesi kadınların toplumdaki statüsüne dikkat çekmesi açısından önem taşımaktadır (European Institute for Gender Equality, 2022:5).

Cinsiyet eşitliği temel antlaşmaların yanı sıra ikincil hukuk araçlarından Direktifler aracılığı ile de desteklenmiştir. AB Üye Devletlerine belirli sonuçlara ulaşmaları için hedefler koyan Direktiflerin uygulanmasında üye devletler hedeflere ne şekilde ulaşacakları konusunda özgür bırakılmıştır (European Commission, t.y.). Cinsiyet eşitliği ile ilgili Direktiflerden başlıcaları; kadınlar için eşit ücret ilkesine ilişkin 75/117/EEC sayılı Konsey Direktifi, istihdama erişim, mesleki eğitim ve terfi ve çalışma koşulları açısından eşit muamele ilkesine ilişkin 76/207/EEC sayılı Konsey Direktifi, sosyal güvenlik konularında eşit muamele ilkesinin uygulanmasına ilişkin 79/7/EEC sayılı Konsey Direktifi, mesleki sosyal güvenlik sistemlerinde eşit muamele ilkesine ilişkin 86/378/EEC sayılı Konsey Direktifi, serbest meslek sahibi olarak çalışanlar arasında eşit muamele ilkesinin uygulanması ve serbest meslek sahibi kadınların hamilelik ve annelik dönemlerinde korunmasına ilişkin 86/613/EEC sayılı Konsey Direktifi, hamile ve emziren işçilerin işyerinde güvenlik ve sağlıklarının iyileştirilmesine ilişkin 92/85/EEC sayılı Konsey Direktifi, ebeveyn iznine ilişkin 96/34/EC sayılı Konsey Direktifi, Cinsiyete dayalı ayrımcılıkta ispat yükümlülüğüne ilişkin 97/80/EC sayılı Konsey Direktifi,, ırk veya etnik kökene bakılmaksızın eşit muamele ilkesine ilişkin 2000/43/EC sayılı Konsey Direktifi, istihdam ve meslekte eşit muameleye ilişkin 2000/78/EC sayılı Konsey Direktifi, mal ve hizmetlere erişim ve tedarikte eşit muameleye ilişkin 2004/113/EC sayılı Konsey Direktifi, istihdam ve meslek konularında eşit fırsat ve eşit muameleye ilişkin 2006/54/EC sayılı Konsey Direktifi, ebeveynler ve bakım sorumluluğu olanların iş-yaşam dengesine ilişkin 2019/115 sayılı AB Direktifi, halka açık şirketlerin yönetiminde cinsiyet dengesine ilişkin 2022/2381 sayılı AB Direktifi, eşit işe eşit ücret konusunda ücret şeffaflığına ilişkin 2023/97 sayılı AB Direktifidir (European Parliament, t.y.).

Temel Antlaşmalar ve Direktiflerde ele alınan cinsiyet eşitliği konuları başlangıçta ücret, istihdam, eşit muamele gibi konulara odaklanırken ilerleyen yıllarda iş-yaşam dengesi ve liderlik pozisyonlarında cinsiyet dengesi gibi konuların da ele alındığı görülmektedir. AB cinsiyet eşitliği politikaları DAPHNE, ESF, CERV ve Çerçeve Programlar gibi finansal araçlar ile de desteklenmiştir.

Araştırma ve yenilik alanında cinsiyet eşitliği konusu üye devletlere yol gösterici rehber niteliğindeki 'yumuşak politika araçları' olarak nitelendirilen cinsiyet eşitliği stratejilerinde ve Komisyon Bilgilendirmelerinde ele alınmıştır. Aşağıdaki bölümde Avrupa Birliği'nde araştırma alanında cinsiyet eşitliğine ilişkin gelişmelerin kısa bir özeti sunulmaktadır.

2.2. Araştırma Alanında Cinsiyet Eşitliği

Avrupa Birliği'nde araştırma alanında cinsiyet eşitliğine ilişkin tarihsel gelişim 1984 tarihli 'AB Eşit Fırsatlar Eylem Programı'ndan başlatılabilir. Bu eylem programı ile araştırma alanında cinsiyet eşitliğinin temelleri atılmıştır. Eylem programında özellikle kadınların yeterince temsil edilmediği sektör ve mesleklerde işe alımlarının teşviki ve yeni bilgi teknolojilerinin kullanıldığı alanlarda eşit fırsatların teşvik edilmesi öngörülmüştür (Council of the European Communities, 1984). Ardından 1991 yılında yayımlanan Avrupa Teknoloji Değerlendirme Ağı (ETAN) raporu kadınların bilim ve araştırma alanında yeterince temsil edilmediğini ortaya koyarak bu alanda yapılması gerekenlere ilişkin tavsiyeler sunmuştur (European Commission, CORDIS, t.y.)

Kadınların ve erkeklerin karar alma süreçlerine dengeli katılımına ilişkin Konsey Tavsiyesi (02.12.1996), ardından Komisyon'un 'Kadınlar ve Bilim: Avrupa Araştırmalarını Zenginleştirmek İçin Kadınları Harekete Geçirmek' adlı Bilgilendirmesi (19.02.1999) ve Avrupa Parlamentosu'nun eşit fırsatların Topluluk politikalarına entegre edilmesi ile ilgili kararı (09.03.1999) bu alandaki temel gelişmeler arasındadır. Avrupa Konseyinin 20 Mayıs 1999 tarihli 'Kadınlar ve Bilim' başlıklı İlke Kararında bilimsel ve teknik araştırma alanlarında kadınların yeterince temsil edilmediği belirtilmiş ve bu durum ulusal ve Avrupa düzeyinde 'ortak bir sorun' olarak tanımlanmıştır (Council of the European Union, 1999:2).

Araştırma alanında cinsiyet eşitliği ile ilişkili bir diğer önemli gelişme 1999 yılında Avrupa Komisyonu tarafından oluşturulan Helsinki Kadın ve Bilim Grubudur. Grupta o dönemde AB üyesi olan 15 ülke ve beşinci çerçeve programına dahil olan 15 ülke temsil edilmiştir. Kadınların bilimsel araştırmalara katılımını teşvik etmek amacıyla kurulan Helsinki Kadın ve Bilim Grubu Mart 2002'de Avrupa'da kadınlar ve bilim ile ilgili ulusal politikalar raporunu yayınlamıştır. Raporda, gelecek için öncelik ve öneriler olarak; çalışma grubu üyelerinin ulusötesi düzeyde ortak çalışmalar yapmasının desteklenmesine devam edilmesi; cinsiyet çalışmalarına destek verilmesi, bilimde ve bilimsel kariyerde cinsiyet eşitliği için eşit muamelenin yanısıra olumlu eylem ve anaakımlaştırma önlemlerinin alınması önerileri getirilmiştir. Ayrıca, cinsiyet eşitliğinin 6. çerçeve programına anaakımlaştırılması ve cinsiyet boyutunun araştırma içeriğine entegre edilmesi tavsiye edilmiştir (European Commission, Directorate-General for Research and Innovation & Rees, 2002: 5).

Araştırma alanında cinsiyet eşitliğinin sağlanması, Avrupa çapında bilimsel bilginin, araştırmacıların ve inovasyonun serbest dolaşımını destekleyen tek bir araştırma ve inovasyon pazarı oluşturma hedefiyle 2000 yılında oluşturulan Avrupa Araştırma Alanı (ERA)'nda ele alınan eylem alanları arasındadır.

Araştırma alanında cinsiyet eşitliği ile ilgili önemli bir dönüm noktası da 2003 yılından itibaren üç yılda bir yayınlanmaya başlayan ve araştırma alanında kadınların temsiline ilişkin istatistiki veriler sunan She Figures raporlarıdır.

2021 yılında Slovenya Avrupa Konseyi Başkanlığı döneminde hazırlanan 'Araştırma ve Yenilikte Cinsiyet Eşitliği Ljubljana Bildirgesi' cinsiyetin araştırma alanında yatay bir öncelik alanı olarak anaakımlaştırılması gereğini vurgulayarak araştırma alanında cinsiyet eşitliği için altı öncelik alanı belirlemiştir. Bildirgeyi Komisyon, AB Üye Devletleri, katılım sürecindeki ülkeler ve üçüncü ülkeler olmak üzere toplam 37 taraf onaylamıştır. Türkiye de Bildirge ilkelerine genel desteğini ifade etmiştir (Republic of Slovenia, 2021).

Yukarıda kısaca özetlenen temel gelişmelerin yanı sıra bilim ve araştırma alanında cinsiyet eşitliği AB cinsiyet eşitliği stratejileri ve AB çerçeve programları kapsamında ele alınan konulardan biri olmuştur. Cinsiyet eşitliği konusunda yapısal değişimi desteklemek amacıyla Cinsiyet Eşitliği Planları araştırma kurumlarında 2022 yılından itibaren Ufuk Avrupa çerçeve programı ile birlikte fonlardan yararlanabilmek için zorunlu kriter haline gelmiştir.

2.3. AB Cinsiyet Eşitliği Stratejileri

Avrupa Birliği'nin cinsiyet eşitliğine ilişkin kapsamlı ilk çerçeve stratejisi 2001-2005 yıllarını kapsayan ve eşitsizliklerin ortadan kaldırılarak tüm Topluluk faaliyetlerinde cinsiyet eşitliğinin sağlanmasını hedefleyen 'Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine İlişkin Topluluk Çerçeve Stratejisi'dir. Ardından gelen 2006-2010 yıllarını kapsayan 'Kadın-Erkek Eşitliğine İlişkin Yol Haritası', 2010-2015 dönemini kapsayan 'Kadın Erkek Eşitliği Stratejisi' 2016-2019 yıllarını kapsayan 'Cinsiyet Eşitliği İçin Stratejik Sözleşme' gelmiştir. Son olarak 2020-2025 yıllarını kapsayan 'Eşitlik Birliği: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi' yayımlanmıştır.

Araştırma kapsamında Avrupa Birliği'nin son yirmi yılda uygulamaya koyduğu cinsiyet eşitliği stratejileri bilim ve araştırma alanında cinsiyet eşitliği ile ilişkili öncelik ve eylemler açısından analiz edilmiştir. Bu araştırma çerçevesinde analiz edilen stratejiler aşağıda Tablo 1'de sunulmaktadır:

Tablo 1: Araştırma Kapsamında İncelenen AB Cinsiyet Eşitliği Stratejileri

Dönem	Strateji Adı (Türkçe)	Strateji Adı (İngilizce)
2006-2010	Kadın-Erkek Eşitliğine İlişkin Yol Haritası	Roadmap for Equality Between Women and Men
2010-2015	Kadın Erkek Eşitliği Stratejisi	Strategy for Equality Between Women and Men
2016-2019	Cinsiyet Eşitliği İçin Stratejik Sözleşme	Strategic Engagement for Gender Equality
2020-2025	Eşitlik Birliği: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi	A Union of Equality: Gender Equality Strategy

Araştırma kapsamında yukarıdaki tabloda belirtilen cinsiyet eşitliği stratejileri ‘**araştırma, bilim, yükseköğretim, eğitim ve yenilik**’ anahtar kelimeleri ile taranarak içerikleri araştırma soruları ile ilişkili olarak analiz edilmiştir. Aşağıdaki bölümlerde araştırma kapsamında incelenen AB cinsiyet eşitliği stratejilerinin analizine ilişkin ayrıntılar sunulmaktadır.

2.3.1. Kadın-Erkek Eşitliğine İlişkin Yol Haritası (2006-2010)

Kadın-Erkek Eşitliğine İlişkin Yol Haritasında AB’nin cinsiyet eşitliği konusunda 2006-2010 yılları arasındaki altı öncelikli alandaki eylemleri açıklanmaktadır. Bu öncelikler; ekonomik bağımsızlıkta eşitlik, iş ve aile yaşamı dengesi, cinsiyete dayalı şiddetin ve cinsiyet kalıpyargılarının ortadan kaldırılması, AB dış ve kalkınma politikalarında cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesidir (European Commission, 2006).

Yol Haritasında ele alınan öncelik alanları ve bunlarla ilişkili eylemler incelendiğinde ‘Karar Alma Süreçlerine Eşit Katılım’ başlıklı üçüncü öncelik altında ‘3.3. Bilim ve teknolojiye kadınlar’ başlığı altında **kadınların bilim ve teknolojiye katılımının teşvik edilmesi gerektiği** vurgulandığı görülmektedir. Bunun bilimsel araştırmalarda yenilikçilik, kalite ve rekabet gücünü arttıracakları vurgulanarak “Kamu sektörü araştırmalarında lider pozisyonlarda %25 kadın hedefine ulaşmak için politikalar uygulanması ve bu alandaki ilerlemenin izlenmesi”si gerektiği belirtilmiştir (s.6). Bu öncelik alanında temel eylemler başlığı altında Komisyonun özellikle AB araştırma politikaları, 7. Çerçeve Programı ve cinsiyet eylem planları alanlarında cinsiyetin anaakımlaştırılmasını izleyip teşvik edeceği belirtilmiştir. Ayrıca kadınların Avrupa Araştırma Konseyinde temsilinin izleneceği, kadınların bilimsel ve teknolojik kariyerlere katılımının teşvik edileceği ve Bilgi ve İletişim Teknolojileri alanında cinsiyet eşitliği konusunda iyi uygulama örnekleri rehberi oluşturulacağı belirtilmiştir. Kadın-Erkek Eşitliğine İlişkin Yol Haritasında ayrıca Komisyonun eğitimde cinsiyete dayalı kalıpyargılar ile mücadele etmek amacıyla özellikle Yaşam Boyu Öğrenme Programı gibi AB programlarında bilgi iletişim teknolojileri alanında cinsiyet eşitliğinin anaakımlaştırılacağı belirtilmiştir.

Bu stratejik plan kapsamında ayrıca 2007 yılı itibari ile Avrupa Cinsiyet Eşitliği Enstitüsü’nün kurulması öngörülmüştür. Yol Haritasında belirlenen eylem alanlarındaki gelişmelerin izlenmesi amacıyla kullanılacak göstergeler bölümünde bilim ve teknolojiye kadınlar başlığı altında aşağıdaki alanlarda izleme için veri toplanması öngörülmüştür (s.16):

- Akademik kariyer kademelerinde kadınlar ve erkekler
- Cinsiyete göre tam profesör (A sınıfı) dağılımı
- Kamu sektörü araştırmalarında lider pozisyonlardaki kadın oranı

Yol Haritasının 2 numaralı ekinde cinsiyet eşitliğinin teşviki ile ilgili hali hazırda Komisyon düzeyinde mevcut olan yapıların tanıtıldığı bölümde 1999 yılında kurulmuş olan Helsinki Kadın ve Bilim Grubuna da yer verilmiştir (s.19).

2.3.2. Kadın Erkek Eşitliği Stratejisi (2010-2015)

AB Kadın Erkek Eşitliği Stratejisi beş öncelik alanında gerçekleştirilecek eylemleri ortaya koymaktadır. Stratejide ele alınan temel öncelik alanları; ekonomik bağımsızlık alanında eşitlik, çalışma ve ücret alanında eşitlik, karar alma alanında eşitlik, cinsiyete dayalı şiddete son verme ve AB dış eylemlerinde eşitlik (European Commission, 2010).

Strateji ‘karar almada eşitlik’ önceliği altında önceki stratejide konulan hedefe referansta bulunarak “2005 yılında belirlenen kamu araştırma sektöründeki lider pozisyonların %25’inin kadınlar tarafından doldurulması hedefine ulaşmasına rağmen AB üniversitelerindeki tam profesörlerin yalnızca %19’unun kadın olduğu belirtilerek bu alanda hedeften hala çok uzakta” kalındığı vurgulanmıştır. Komisyon tarafından araştırma alanında karar alma pozisyonlarında %25 kadın oranı hedefine ulaşıp ulaşılmadığının izlenmesi öngörülmüştür (s.7).

Stratejide ayrıca katı toplumsal cinsiyet rollerinin eğitim, kariyer seçimi ve istihdam da dahil olmak üzere birçok alanda kadınların potansiyellerini gerçekleştirmelerine engel olduğu vurgulanarak cinsiyet eşitliğinin erkeklerin de aktif katılımı gerektirdiğinin altı çizilmiştir (s.10).

Stratejide öngörülen hedef ve eylemlerin yapısal fonlar ve 7. Araştırma Çerçeve Programı gibi AB fon programları aracılığı ile desteklenerek toplumsal cinsiyet eşitliğinin teşvikinin sağlanacağı vurgulanmıştır (s.5). Ayrıca gelecek dönemdeki programların tasarımına cinsiyet perspektifinin dahil edilmesi için kadınların ve erkeklerin durumunun değerlendirilmesine dayalı olarak gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmiştir (s.12).

2.3.3. Cinsiyet Eşitliği İçin Stratejik Sözleşme (2016-2019)

Cinsiyet Eşitliği İçin Stratejik Sözleşme önceki AB cinsiyet eşitliği stratejilerinden farklı olarak Komisyon tarafından resmi bir Bilgilendirme olarak yayımlanmamıştır. 2010-2015 yıllarını kapsayan bir önceki cinsiyet eşitliği stratejisinin ele alındığı ‘Kadın-erkek eşitliği stratejisinin güçlü ve zayıf yönlerinin değerlendirilmesi’ başlıklı Komisyon raporunda 2010 yılında oluşturulan stratejik yaklaşımın güçlendirilmesinin gerekliliğini vurgulanmıştır. Ancak Komisyonun 2016 yılı çalışma programında 2015 yılı sonrası için yeni cinsiyet eşitliği stratejisine yer verilmemiştir. Ardından Komisyon 3 Aralık 2015 tarihinde ‘Cinsiyet Eşitliği İçin Stratejik Sözleşme (2016-2019)’ başlıklı bir çalışma raporunu yayımlamıştır. Komisyon tarafından resmi bir Bilgilendirme olarak yayımlanmadığı ve sadece dört yıllık dönemi kapsadığı için Avrupa Parlamentosu tarafından kınanan ‘Cinsiyet Eşitliği İçin Stratejik Sözleşme (2016-2019)’ herhangi bir bağlayıcılığı olmayan teknik bir politika rehberi olarak bir sonraki cinsiyet eşitliği sözleşmesine kadar gündemde kalmıştır (European Parliament, 2016).

Bu araştırma kapsamında incelenen ‘Cinsiyet Eşitliği İçin Stratejik Sözleşme (2016-2019)’ başlıklı Komisyon personel çalışma raporuna ilişkin bilgiler aşağıda yer almaktadır.

Cinsiyet Eşitliği İçin Stratejik Sözleşme beş temel eylem alanını kapsamaktadır. Bu alanlar bir önceki cinsiyet eşitliği stratejisine benzer şekilde “kadınların iş gücü piyasasına katılımını ve kadınlarla erkeklerin eşit ekonomik bağımsızlığını artırmak; cinsiyete dayalı ücret, kazanç ve emeklilik farklarını azaltmak ve böylece kadın yoksulluğu ile mücadele etmek; karar alma süreçlerinde kadınlar ve erkekler arasında eşitliği teşvik etmek; cinsiyete dayalı şiddetle mücadele etmek ve mağdurları korumak ve desteklemek; ve dünyada cinsiyet eşitliğini ve kadın haklarını teşvik etmek”tir (European Commission, 2015:9).

Çalışma raporunun giriş bölümünde bir önceki strateji döneminde çeşitli öncelik alanlarında gerçekleştirilen gelişmelerden söz edildikten sonra 2015 yılı itibarı ile cinsiyet eşitliği alanındaki yetersizlikler ve zorluklar ortaya konulmuştur. Bahsi geçen yetersizlikler

arasında; kadınların eğitimde fen bilimleri, bilişim, mühendislik gibi alanlarda ve bu alanlarla ilişkili mesleklerde yetersiz temsili; kadınların erkeklere oranla hala daha düşük ücret ve gelir sahibi olması; cinsiyete dayalı şiddetin ve negatif cinsel kalıpyargıların yaygınlığı ve küresel çapta kadınların eğitim, istihdam, sosyal koruma ve karar alma süreçlerine katılım gibi temel haklardan yararlanamamaları yer almaktadır (s. 7-8).

Stratejide bilim ve araştırma alanında eşitlik ile ilişkili olarak “3.2. Kadınların işgücü piyasasına katılımını artırmak ve kadınlar ile erkeklerin eşit ekonomik bağımsızlığını sağlamak” hedefi ile ilişkili temel eylemler arasında “Cinsiyet eşitliğinin önündeki engellerin kaldırılması için araştırma kuruluşlarında kurumsal değişimin teşvik edilmesi ve tüm araştırma kuruluşlarının toplumsal cinsiyet eşitliği planlarını uygulamaya koymalarını sağlamak” yer almaktadır (s. 11).

“3.3. Karar alma süreçlerinde eşitliğin teşvik edilmesi” hedefi ile ilişkili eylemler arasında araştırma kuruluşlarında karar alma pozisyonlarında erkeklerin aşırı temsiline önüne geçmek amacıyla temel eylem alanları arasında “Üye Devletlere, araştırma alanındaki karar alma pozisyonları için niceliksel hedeflerin uygulanması konusunda ortak bir yaklaşım için rehberlik sağlama” eylemine yer verilmiştir (s.14).

Stratejinin ekinde stratejideki hedef ve amaçlara ulaşılmasına katkıda bulunan 2014-2020 AB finansman programları arasında yer alan Ufuk 2020 AB çerçeve programı kapsamında araştırma alanında cinsiyet eşitliğinin üç şekilde teşvik edildiği belirtilmiştir. Bunlardan ilki programla ilişkili danışma kurullarında %50 ve değerlendirme panellerinde %40 cinsiyet dengesinin sağlanması ve buna ilişkin verilerin izleme raporlarında yayınlanması; ikincisi hibe programının yararlanıcılarının proje araştırma ekiplerinde cinsiyet dengesi ve fırsat eşitliği hedefini teşvik etmeleri ve son olarak cinsiyet boyutunun araştırma içeriğine dahil edilmesidir. Ufuk 2020 çerçeve programının ‘toplumla ve toplum için bilim’ 2014-2017 çalışma programı kapsamında “Araştırma sistemi ve araştırma örgütlerinde toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda farkındalığın artırılması ve uygulamaya geçirilmesine yönelik projelere yaklaşık 43 milyon avruluk bir bütçe ayrılacağı” belirtilmiştir (s.39).

2.3.4. Eşitlik Birliği: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi (2020-2025)

Avrupa Birliği’nin 2020 - 2025 dönemini kapsayan toplumsal cinsiyet eşitliği stratejisi cinsiyete dayalı şiddet ve kalıpyargılarla mücadele, ekonomik alanda cinsiyet eşitliğinin sağlanması, liderlik alanında eşitlik, cinsiyetin ve kesişimsellik bakış açısının AB politikalarına anaakımlaştırılması, cinsiyet eşitliğini destekleyen eylemlerin finanse edilmesi ve cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesinin küresel çapta ele alınması hedefleri üzerine odaklanmaktadır (European Commission, 2020).

Stratejide Avrupa’da erkeklere oranla daha fazla kadının üniversite mezunu olmasına rağmen yüksek ücretli işlerde kadınların temsiline yetersiz olduğu belirtilmiştir. Daha fazla kadının düşük ücretli sektörlerde ve düşük pozisyonlarda çalıştığı ve cinsiyete dayalı kalıpyargıların ve sosyal normların bu ayrımda rol oynadığı vurgulanmıştır. Bu eşitsizliklerle mücadelede dijital dönüşümün öneminin vurgulandığı stratejide kadınların ve kızların dijital okuryazarlıkta erkeklere oranla daha başarılı olmasına rağmen AB’de bilgi iletişim teknolojileri eğitiminde ve kariyerlerinde kadınların oranının yalnızca %17 olduğu ve STEM mezunlarının sadece %36’sının kadın olduğu belirtilmiştir. Bu alandaki eşitsizliklerle mücadeleye ilişkin eylemlerin Komisyon Dijital Eğitim Eylem Planında yer alacağı belirtilmiştir. Ayrıca ‘Dijitalde Kadınlar’ başlıklı Bakanlar taahhüt beyanının uygulanmasında bu alandaki gelişmelerin izleneceği vurgulanmıştır. Stratejide ayrıca kadınların karar alma ve siyasi katılımında cinsiyet dengesinin sağlanmasına vurgu yapılmıştır (s.10).

Stratejide bir sonraki çerçeve programı olan Ufuk Avrupa Programı ile yapay zeka alanında cinsiyet önyargılarının ele alınacağı ve sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda cinsiyet kalıpyargıları ile mücadele konusunda çözümler sunarak tarafsız ve kanıta dayalı politikaların oluşturulmasını destekleyeceği belirtilmiştir (s.6) Ayrıca stratejide Komisyonun araştırma ve yenilik alanında cinsiyet eşitliğini güçlendirmek amacıyla Ufuk Avrupa

programına yeni düzenlemeler getireceği de belirtilmiştir. Bu düzenlemeler arasında hibe başvurularında cinsiyet eşitliği planı şartı getirilmesi ve kadınlar tarafından geliştirilen teknoloji start-uplarının desteklenmesi girişimi ile kadın ve kesışimsellik araştırmalarına fon ayrılması yer almaktadır (s.17).

3. AB ÇERÇEVE PROGRAMLARINDA CİNSİYET EŞİTLİĞİ

İlki 1984 yılında başlayan Avrupa Birliği araştırma ve yenilik çerçeve programları (ÇP) Birliğin araştırma, bilim ve teknoloji politikalarının uyumlaştırılması amacıyla oluşturulmuştur. Bu programlar, AB'nin ekonomi, tarım, çevre, sağlık ve bilişim gibi birçok politika alanını desteklemenin yanısıra Avrupa'nın araştırma kapasitesi ile teknolojik gelişimini teşvik etmeyi de amaçlamaktadır. Çerçeve programlar, AB üye ve aday ölkeleri ile programa dahil olan diğer ölkeler arasında AB politikaları ile ilişkili çeşitli alanlarda iş birliğine de imkân vermektedir. Çerçeve programlar Avrupa Birliği'nin araştırma ve yenilik politikalarının ayrılmaz bir parçasıdır ve AB'nin bu alandaki politika önceliklerine finansal destek sağlar.

Bu çalışma kapsamında aşağıda Tablo 2'de listelenen AB araştırma ve yenilik çerçeve programları cinsiyet eşitliği ile ilişkili öncelik, hedef ve içerikleri açısından analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında incelenen çerçeve programlara ilişkin Konsey Kararları '**cinsiyet eşitliği, eşitlik, kadın, cinsiyetin ana akımlaştırılması**' anahtar kelimeleri ile tarandıktan bulunan içerikler araştırma soruları ile ilişkili olarak analiz edilmiştir.

Tablo 2: Araştırma Kapsamında İncelenen AB Çerçeve Programları

Dönem	Program Adı (Türkçe)	Program Adı (İngilizce)
2007-2013	7. Çerçeve Programı	Seventh Framework Programme
2014-2020	Ufuk 2020 (8. Çerçeve Programı)	Horizon 2020
2021-2027	Ufuk Avrupa (9. Çerçeve Programı)	Horizon Europe

Aşağıdaki bölümlerde, bu araştırma kapsamında incelenen AB cinsiyet eşitliği stratejileri ile aynı dönemde uygulanan AB araştırma ve yenilik çerçeve programları yani 7. Çerçeve Programı, Ufuk 2020 Programı ve Ufuk Avrupa Programı bilim ve araştırma alanında cinsiyet eşitliğinin desteklenmesi ile ilişkili hedef ve öncelikler açısından analiz edilmektedir.

3.1. Yedinci Çerçeve Programı (2007-2013)

AB'nin yedinci araştırma ve yenilik programı dört özel alt programdan oluşmuştur. Bu programlar; İşbirliği, Fikirler, Kapasiteler ve Marie-Curie Araştırma ve Burs Programlarıdır. Bu dört alt programın yanısıra 7. ÇP'da ayrıca Ortak Araştırma Merkezi (JRC) ve nükleer olmayan araştırmalara destek veren EURATOM Programı da yer almıştır. Toplam bütçesi 50 milyar Avro olan 7. ÇP'na ilişkin Avrupa Parlamentosu ve Konseyi kararında "toplumsal cinsiyet eşitliği ve cinsiyet eşitliğinin anaakımlaştırılmasının araştırmanın tüm alanlarına entegre edileceği" belirtilmiştir (European Parliament & Council of the European Union, 2006:8). Kararda 7. ÇP kapsamında daha fazla sayıda kadının bilim ve araştırma alanına katılımını sağlamak amacıyla kadınların bu alandaki katkılarının aktif olarak teşvik edileceği belirtilmiştir. Özellikle Marie-Curie Araştırma ve Burs Programından daha fazla kadın araştırmacının yararlanabilmesi için eşit fırsatların teşviki ve iş-yaşam dengesine yönelik önlemler ile kadınların ara verdikten sonra araştırma kariyerlerine devam etmelerini kolaylaştırıcı önlemlerle destekleneceği ifade edilmiştir (s.29).

7. Çerçeve Programının 'İnsanlar' özel programının temel hedefleri arasında "Kadınların araştırma ve teknolojik gelişmeye katılımını teşvik etme"ye yer verilmiştir (EUR-

Lex, People, t.y.). ‘Kapasiteler’ özel programında ‘Toplumda Bilim’ başlığı altında kadınların bilimsel kariyerlerinde ilerlemelerinin desteklenmesinin hayati öneme sahip olduğu vurgulanarak kadınların ve gençlerin araştırma alanındaki yerlerinin güçlendirileceği ve bilimsel araştırmalarda toplumsal cinsiyet boyutunun ve kadının rolünün destekleneceği vurgulanmıştır (EUR-Lex, Capacities, t.y.). ‘İşbirliği’ özel programında ise tüm alt temalarda AB Temel Haklar Şartı’nda belirtilen temel etik ilkelerin yanısıra toplumsal cinsiyet eşitliği ilkesine saygı gösterileceği vurgulanmıştır (EUR-Lex, Cooperation, t.y.).

3.2. Ufuk 2020 (2014-2020)

Avrupa Birliği 8. Çerçeve Programından itibaren programlara özel isimler vermeye başlamıştır. Ufuk 2020 ismiyle anılan 8. Çerçeve Programı 2014-2020 yılları arasında toplam 74,8 milyar Avro bütçe ile uygulanmıştır. Program ‘Bilimsel Mükemmeliyet’, ‘Endüstriyel Liderlik’ ve ‘Toplumsal Sorunlar’ başlıklarında üç temel öncelik altında çeşitli alt bileşenlerden oluşmuştur. Ayrıca, Avrupa Yenilik Konseyi (EIC), Avrupa Ortak Araştırma Merkezleri (JRC) ve nükleer olmayan araştırmalara destek veren EURATOM da programda yer almıştır. Programda ‘Mükemmeliyetin Yaygınlaştırılması’ ve ‘Toplum ile ve Toplum İçin Bilim’ başlıklı alt programlar ile de programın genel hedef ve üç temel önceliğinin desteklenmesi öngörülmüştür.

Ufuk 2020 Programının oluşturulmasına ilişkin Konsey kararında cinsiyet eşitliği, özel bir başlık altında tamamlayıcı ve kesişimsel konular ve destek önlemleri kapsamında ele alınmıştır. Bu başlık altında “Bilim ve inovasyonda cinsiyet eşitliğini teşvik etmek Birliğin bir taahhüdüdür. Ufuk 2020’de, kadınlar ve erkekler arasındaki dengesizlikleri düzeltmek ve araştırma ve inovasyon programlama ve içeriğine bir cinsiyet boyutu entegre etmek için cinsiyet, kesişen bir konu olarak ele alınacaktır.” ifadesine yer verilmiştir (Council of the European Union, 2013: 976).

Programda, Marie Skłodowska-Curie eylemleri kapsamında cinsiyet eşitliği ile ilişkili göstergelerin geliştirilmesi ve analizinin desteklenmesi aracılığı ile bu alandaki eksiklik ve engellerin tespit edilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca, bu eylemin herkese açık olmasını sağlamak amacıyla hibelere erişim ile ilgili sorunların üstesinden gelmek amacıyla; cinsiyete ilişkin hedefler konularak kadın ve erkek araştırmacılara eşit fırsatlar sağlanacağı belirtilmiştir. Marie Skłodowska-Curie eylemleri kapsamında araştırmacıların iş-yaşam dengesi ve ailevi durumları dikkate alınarak kariyer ilerlemelerinin kolaylaştırılacağı ifade edilmiştir (s. 985). Programda özellikle ‘Toplum ile ve Toplum İçin Bilim’ başlıklı alt eylem kapsamında faaliyetlerin odak noktasının araştırma kurumlarının yapısında ve araştırma içeriği ve tasarımı eşitliğe yönelik yapısal değişimin desteklenmesi yoluyla cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi olacağı vurgulanmıştır (s.1031).

Ufuk 2020 programının uygulanmasının birçok alana ilişkin göstergelerin takibinin yanısıra özellikle cinsiyet eşitliği açısından izleneceği belirtilmiştir (s.1039).

3.3. Ufuk Avrupa (2021-2027)

2021 yılında başlayan ve 2027 yılına kadar devam edecek olan Ufuk Avrupa Programı 95,5 milyar Avro bütçesi ile Avrupa Birliği’nin bugüne kadarki en büyük bütçeli araştırma çerçeve programıdır. Program; iklim değişikliği ile mücadeleye, BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin gerçekleştirilmesine ve AB’nin küresel rekabet gücü ve büyümesine katkıda bulunmaktadır. Program, önceki programda olduğu gibi üç temel sütun altında toplanmış alt eylemlerden oluşmaktadır. I. sütun ‘Bilimsel Mükemmeliyet’, II. sütun ‘Küresel Sorunlar ve Endüstriyel Rekabet’ ve III. sütun ‘Yenilikçi Avrupa’ başlığını taşımaktadır. Ayrıca ‘Katılımın Yaygınlaştırılması ve ERA’nın Güçlendirilmesi’ başlıklı yatay eylem alanı da mevcuttur.

Bilim, araştırma ve yenilik alanında cinsiyet eşitliği ile bağlantılı içeriği açısından Ufuk Avrupa Programına ilişkin Avrupa Parlamentosu ve Konseyin 2021/695 sayılı Tüzüğü

incelendiğinde tüzüğün çeşitli bölümlerinde cinsiyet eşitliğine referans verildiği görülmektedir. Ufuk Avrupa Programı kapsamında gerçekleştirilecek tüm faaliyetlerin cinsiyete dayalı önyargıların ve eşitsizliklerin giderilmesinin hedeflenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca iş-yaşam dengesini güçlendirerek araştırma ve inovasyonda kadınlar ile erkekler arasında cinsiyet eşitliğinin ve ücret eşitliği ilkesinin teşviki öngörülmüştür. Bununla birlikte araştırmanın her aşamasında, araştırma ve inovasyon içeriğine toplumsal cinsiyet boyutunun entegre edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Program kapsamındaki faaliyetlerde “yaş, engellilik, ırk ve etnik köken, din ve inanç ve cinsel yönelim açısından eşitsizliklerin ortadan kaldırılması ve eşitlik ve çeşitliliğin teşvik edilmesi hedeflenmelidir” ifadesine yer verilmiştir (European Parliament & Council of the European Union, 2021:8, Madde 53).

Ufuk Avrupa programı aracılığı ile herkes için eşit fırsatların teşviki ve araştırma ve inovasyon içeriğine cinsiyet boyutunun entegrasyonu aracılığı ile cinsiyetin anaakımlaştırılmasının sağlanacağı belirtilmiştir. Programda araştırma alanında cinsiyet dengesizliğinin nedenlerinin ele alınacağı da vurgulanmıştır. Ayrıca, programın değerlendirme paneli ve uzman grubu gibi danışma yapılarında cinsiyet dengesine özen gösterileceği belirtilmiştir (s.21).

Program kapsamındaki projelerin değerlendirme süreçlerinde eşitlik durumunda cinsiyet dengesinin gözetileceği belirtilmiştir. Komisyonun program dış uzmanlarının belirlenmesinde de cinsiyet dengesini gözeterek şekilde gerekli önlemleri alacağı vurgulanmıştır. Bunlara ek olarak programın izleme ve raporlama sürecinde fonlanan projelere katılımda cinsiyet boyutunun takibinin yapılması, bunun için oluşturulacak veri tabanının fonlanan projelerde, değerlendirme ve danışma kurullarında cinsiyete göre katılıma ilişkin bilgilere yer verilmesi öngörülmüştür (s.34-47).

Ufuk Avrupa Çalışma Programında da cinsiyet eşitliğinin programın çapraz öncelikleri arasında yer aldığı ve programın tüm bölümlerini ilgilendirdiği vurgulanmıştır. Cinsiyet boyutunun araştırma ve inovasyon içeriğine entegrasyonunun cinsiyet analizine gerek olmadığı özellikle belirtilmedikçe zorunlu olduğu belirtilmiştir. Ufuk Avrupa Programı kapsamında ayrıca başvuru sahibi kuruluşlar için ‘Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Planı’na (Gender Equality Plan) sahip olma zorunluluğu getirilerek cinsiyet eşitliği kurumsal değişim aracılığı ile teşvik edilmektedir (European Commission, 2024:17).

4. ARAŞTIRMA ALANINDA CİNSİYET EŞİTLİĞİNE İLİŞKİN TEMEL BULGULAR

Yukarıdaki bölümlerde araştırma alanında cinsiyet eşitliği ile ilişkili içerikleri açısından ele alınan AB cinsiyet eşitliği stratejilerinde öne çıkan öncelikler, hedefler ve önlemler aşağıda Tablo 3’te özet olarak sunulmaktadır. İncelenen stratejilerin tümünde kadınların liderlik ve karar alma alanına katılımının ve temsilinin artırılmasına vurgu yapılmıştır. Öne çıkan diğer bir nokta ise eşitlik ve kadınların katılımı konusunda sayısal hedefler konulması ve bunun veri toplama ve izleme yoluyla takibinin yapılacağını vurgulanmasıdır. Kadınların araştırma alanına katılımının önündeki engellerin ortadan kaldırılması ve kalıpyargılar ile mücadele de üzerinde durulan öncelikler arasındadır.

2016-2019 yılları arasını kapsayan ‘Cinsiyet Eşitliği İçin Stratejik Sözleşme’ ile 2020-2025 yıllarını kapsayan ‘Eşitlik Birliği: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi’nde özellikle cinsiyet eşitliği planlarının uygulanması aracılığı ile kurumsal değişimin teşviki öne çıkmaktadır. Cinsiyet eşitliğinin tüm AB politika ve programlarına anaakımlaştırılmasına da stratejilerde vurgu yapılmıştır.

Tablo 3: AB Cinsiyet Eşitliği Stratejilerinde Araştırma Alanında Cinsiyet Eşitliği

Strateji Adı	Araştırma Alanında Cinsiyet Eşitliği ile İlgili Öncelikler/Hedefler ve Önlemler
Kadın-Erkek Eşitliğine İlişkin Yol Haritası (2006-2010)	Öncelikler/Hedefler: · Liderlik alanında temsil · Kalıpyargılarla mücadele · Kariyer ilerlemesi Önlemler: · Katılımın teşviki · Oransal/yüzdelik hedef koyma · Anaakımlaştırma · Veri toplama ve izleme
Kadın Erkek Eşitliği Stratejisi (2010-2015)	Öncelikler/Hedefler: · Karar alma pozisyonlarına katılım Önlemler: · Oransal/yüzdelik hedef koyma · İzleme · Gelecek dönem programların tasarımına cinsiyet perspektifinin entegrasyonu
Cinsiyet Eşitliği İçin Stratejik Sözleşme (2016-2019)	Öncelikler/Hedefler: · Engellerin kaldırılması · Karar alma alanına kadınların katılımı Önlemler: · Kurumsal değişimin teşvik edilmesi · TCEP uygulanması · Niceliksel hedef koyma ve rehberlik
Eşitlik Birliği: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi (2020-2025)	Öncelikler/Hedefler: · Kalıpyargılarla mücadele · Bilgi iletişim alanında cinsiyet eşitliği · Araştırma ve yenilik alanında cinsiyet eşitliğinin teşviki · Karar almada cinsiyet dengesi Önlemler: · Sayısal hedefler koyma · Dijitalde kadınlar bakanlık taahhüdünün uygulanması · Politikalara anaakımlaştırma ve kesişimsellik bakış açısı · Hedeflerin fonlarla desteklenmesi

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Avrupa Birliği araştırma ve yenilik çerçeve programlarına ilişkin Konsey Kararlarının araştırma alanında cinsiyet eşitliği ile ilişkili olarak analizinden elde edilen sonuçlar incelendiğinde çerçeve programlarında cinsiyet eşitliği ile ilişkili olarak aşağıda Tablo 4'te özetlenen içerik ve önlemlerin öne çıktığı görülmektedir.

İncelenen Komisyon Kararlarının tümünde cinsiyet boyutunun araştırmanın tüm alanlarına entegre edilerek anaakımlaştırılması ortak öncelikler arasında yer almaktadır. Stratejilerde olduğu gibi çerçeve programlarında da cinsiyet eşitliği ile ilgili göstergeler geliştirilmesi, hedefler konulması ve gelişmelerin izlenmesine vurgu yapılmıştır. Ayrıca özellikle son iki çerçeve programında (Ufuk 2020 ve Ufuk Avrupa) araştırma kurumlarında cinsiyet eşitliği planlarının uygulanması aracılığı ile eşitliğe yönelik yapısal değişimin desteklenmesi öne çıkan önlemler arasındadır. Kadınların araştırma alanında kariyer ilerlemesinin önündeki engellerin kaldırılması amacıyla iş-yaşam dengesine yönelik önlemler alınması da (örn: kariyerine ara veren kadınların işe geri dönüşlerini kolaylaştırıcı önlemler) çerçeve program Kararlarında vurgulanan önlemler arasındadır.

Tablo 4: AB Çerçeve Programlarında Araştırma Alanında Cinsiyet Eşitliği

Çerçeve Program	Araştırma Alanında Cinsiyet Eşitliği ile İlgili İçerik ve Önlemler
7. Çerçeve Programı (2007-2013)	· Cinsiyet boyutunun araştırmanın tüm alanlarına entegrasyonu · Kadınların aktif katılımının teşviki · Eşit fırsatların teşviki · İş-yaşam dengesine yönelik önlemler · Kadınların ara sonrası kariyerlerine devamını kolaylaştırıcı önlemler · Anaakımlaştırma
Ufuk 2020 (8. Çerçeve Programı) (2014-2020)	· Cinsiyet boyutunun araştırma ve inovasyon programlama ve içeriğine dahil edilmesi · Cinsiyet eşitliği ile ilgili göstergeler geliştirilmesi, analizi ve eksikliklerin tespiti · Cinsiyetle ilişkili hedefler koyma · Eşit fırsatlar sağlama · İş-yaşam dengesine yönelik önlemler · Aile durumunun dikkate alınarak kariyer ilerlemesinin desteklenmesi · Eşitliğe yönelik yapısal değişimin desteklenmesi · Programın uygulanmasının cinsiyet eşitliği açısından izlenmesi
Ufuk Avrupa (9. Çerçeve Programı) (2021-2027)	· Araştırma alanında cinsiyet dengesizliğinin nedenlerinin araştırılması · Tüm program faaliyetlerinde cinsiyete dayalı önyargıların ve eşitsizliklerin giderilmesinin hedeflenmesi · İş-yaşam dengesini güçlendirilmesi · Araştırma ve inovasyonda cinsiyet ve ücret eşitliği ilkesinin teşviki · Araştırmanın her aşamasında, araştırma ve inovasyon içeriğine toplumsal cinsiyet boyutunun entegre edilerek cinsiyetin anaakımlaştırılması · Değerlendirme paneli ve uzman gruplarında cinsiyet dengesinin gözetilmesi · Programın izlenmesinde cinsiyet boyutunun takibi · Başvuru sahibi kuruluşlar için 'Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Planı'na (Gender Equality Plan) sahip olma zorunluluğu getirilerek cinsiyet eşitliği kurumsal değişim aracılığı ile teşviki

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Araştırma kapsamında incelenen AB cinsiyet eşitliği stratejileri ile çerçeve programlarına ilişkin Konsey Kararları, araştırma alanında cinsiyet eşitliğinin teşviki ile ilgili öncelik ve hedefler açısından paralellikler göstermektedir. Her ikisinde de ortak olarak öne çıkan konular; eşit fırsatların teşviki, cinsiyet dengesini sağlamaya yönelik sayısal hedefler konulması ve gelişmelerin izlenip değerlendirilmesi, cinsiyet eşitliği planlarının uygulanması aracılığı ile kurumsal değişimin desteklenmesi ve cinsiyet eşitliğinin tüm politika ve program alanlarına entegrasyonu aracılığı ile anaakımlaştırılmasıdır.

3. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Cinsiyet eşitliği kuruluşundan itibaren Avrupa Birliği'nin öncelikleri arasında yer almıştır. Başlangıçta ekonomik alanda olmak üzere sonrasında sosyal ve kültürel pek çok alanda eşitsizliklerin giderilmesi için çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Cinsiyet eşitliğinin teşviki ve ayrımcılıkla mücadele edilmesi amacıyla özellikle son yirmi yılda tüm AB politika alanlarına entegre edilerek anaakımlaştırılmıştır. Bilim, araştırma ve inovasyon politikaları da cinsiyet eşitliğinin anaakımlaştırıldığı alanlardan biri olmuştur.

Bu çalışmada AB cinsiyet eşitliği stratejileri ve çerçeve programları kapsamında bilim, araştırma ve inovasyon alanında cinsiyet eşitliğinin ne şekilde ele alındığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma kapsamında yapılan analiz sonucunda incelenen AB cinsiyet eşitliği

stratejilerinde ‘araştırma alanında cinsiyet eşitliği’ konusunda **‘liderlik ve karar almada cinsiyet dengesi, kalıpyargılarla mücadele, kadınların bilim ve araştırma alanına katılımının önündeki engellerin kaldırılması ve genel olarak araştırma ve yenilik alanında cinsiyet eşitliğinin teşviki’** hedeflerine yer verildiği görülmektedir. Bu hedeflere ulaşılması için cinsiyet eşitliği stratejilerinde Komisyon **‘sayısal hedefler koyma, veri toplama ve izleme, cinsiyet eşitliğinin tüm politika ve programlara anaakımlaştırılması ve hedefleri fonlarla destekleme’** ve benzeri önlemler alacağını belirtmiştir.

Çalışmada ayrıca, AB cinsiyet eşitliği stratejileri ile aynı dönemi kapsayan AB Çerçeve Programları da cinsiyet eşitliği açısından incelenmiş ve yukarıda belirtilen cinsiyet eşitliği stratejilerinde yer alan hedeflere paralel öncelik ve önlemlere yer verildiği bulunmuştur. İncelenen çerçeve programlarda cinsiyet eşitliği ile ilgili olarak öne çıkan başlıklar; **‘cinsiyet boyutunun araştırmanın tüm alanlarına entegrasyonu, eşit fırsatların teşviki, kadınların araştırma alanına katılımının ve kariyer ilerlemesinin önündeki engellerin kaldırılması’**dir. Çerçeve programlarda da bu konuda gelişmelerin takip edilmesi için **‘sayısal hedefler koyma ve veri toplama ve izlemeye’** vurgu yapıldığı görülmektedir. Ayrıca son iki dönemi kapsayan Cinsiyet Eşitliği Stratejilerinde ve Çerçeve Programlarında araştırma kuruluşlarında cinsiyet eşitliği alanında yapısal değişimin gerçekleştirilmesi için toplumsal cinsiyet eşitliği planlarının uygulamaya konulmasına vurgu yapılmıştır.

Ancak, araştırma ve yenilik alanında cinsiyet eşitliğine ilişkin Avrupa düzeyinde karşılaştırılabilir istatistikler sunan ve sonuncusu 11 Şubat 2025 tarihinde yayınlanan She Figures 2024 raporundaki veriler, araştırma ve yenilik alanında cinsiyet eşitliği konusundaki gelişmelerin hala yeterli düzeyde olmadığını ortaya koymaktadır.

Raporun giriş bölümünde Avrupa Birliği’nin cinsiyet eşitliğini araştırma ve yenilik de dahil olmak üzere tüm sektörlerde sürdürme kararlılığının vurgulanmış ve bu kararlılığın AB’nin 2020-2025 Cinsiyet Eşitliği Stratejisi, Avrupa Araştırma Alanı (ERA) ve AB Ufuk Avrupa Programında da yansıtıldığı vurgulanmıştır (European Commission, 2025:10). Ancak rapor, bilim, araştırma ve yenilik alanında cinsiyet eşitliği konusunda birçok alanda yeterli ilerlemenin henüz sağlanmadığını ortaya koymaktadır.

Rapora göre kadınların STEM (Fen Bilimleri, Teknoloji, Mühendislik ve Matematik) alanlarında lisans düzeyinde eğitimi tamamlama oranları erkeklere kıyasla daha fazla iken, Doktora seviyesinde STEM alanında kadınların oranı %8 düzeyindedir. Raporda, AB 2020-2025 Cinsiyet Eşitliği Stratejisinde öncelikler arasında yer almasına rağmen kadınların dijital ekonomi alanına katılımı konusunda yetersiz kaldığı ve bu alanda eşit fırsatlar için daha fazla eyleme ihtiyaç olduğu belirtilmiştir (s.22).

Rapora göre toplam iş gücü içindeki bilim insanları ve mühendislerin %5’ini erkekler oluştururken kadınların oranı %3,4’tür. AB ortalamasına bakıldığında yükseköğretim sektöründe kadın araştırmacıların oranı %44, kamu araştırma kuruluşlarında %45 iken iş ekonomisi sektöründe kadın araştırmacı oranı %22 seviyesindedir. Raporda yer alan **kariyer ilerlemesi ve karar verme süreçlerine katılıma ilişkin verilere bakıldığında AB düzeyinde kadınların akademik kariyer basamaklarında ilerledikçe üst düzey pozisyonlardaki payının azaldığı görülmektedir.** Tüm bilim alanlarında A sınıfındaki (tam profesörlük) kadınların oranı %30 iken, fen bilimleri ve mühendislikte A sınıfındaki kadınların oranı %20’dir. Kadınların yükseköğretim kurumlarında liderlik alanında da yetersiz temsil edildiği görülmektedir. AB düzeyinde yükseköğretim kurumu yöneticileri arasında kadınların oranı %26’dır (European Commission, Research and Innovation, t.y.).

She Figures raporu kapsamında yapılan araştırmada cinsiyetin araştırma ve yenilik içeriğine entegrasyonu konusunda da yeterli ilerleme sağlanmadığı ortaya konulmuştur. Elde edilen veriler AB düzeyinde yayınların sadece %2’sinin cinsiyet boyutunu içerdiğini göstermiştir. (European Commission, 2025:13).

Sonuç olarak; Avrupa Birliği’nin ‘araştırma alanında cinsiyet eşitliği’ konusunda 2025 yılı sonrasını kapsayan gelecek dönemdeki cinsiyet eşitliği stratejisinde ve Ufuk Avrupa Programının ardından gelecek çerçeve programında da benzer önceliklere yer verileceği

söylenebilir. Özellikle karar alma ve liderlikte cinsiyet eşitliği, kadınların kariyer ilerlemesinin önündeki engellerin kaldırılması, cinsiyet boyutunun araştırmanın tüm alanlarına entegrasyonu, kadınların STEM alanlarına katılımının artırılması gibi önceliklerin gündemde kalmaya devam edeceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Council of the European Communities. (1984). *Council recommendation of 13 December 1984 on the promotion of positive action for women* (84/635/EEC). *Official Journal of the European Communities*, L 331, 34–35. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31984H0635:EN:HTML> (Erişim Tarihi: 1 Mart 2025)

Council of the European Union. (1999). *Council Resolution of 20 May 1999 on women and science* (OJ C 201, 16.7.1999, pp. 1–2).

Council of the European Union. (2013). *Council Decision 2013/743/EU of 3 December 2013 establishing the specific programme implementing Horizon 2020 – the Framework Programme for Research and Innovation (2014–2020)*. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2013/743/oj/eng> (Erişim Tarihi: 16 şubat 2025)

EUR-Lex. (t.y.). *Specific programme “People”*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:i23028&frontOfficeSuffix=%2F> (Erişim Tarihi: 16 şubat 2025)

EUR-Lex. (t.y.). *Specific programme “Capacities”* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:i23029&frontOfficeSuffix=%2F> (Erişim Tarihi: 16 şubat 2025)

EUR-Lex. (t.y.). *Specific programme “Cooperation”* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:i23026&frontOfficeSuffix=%2F> (Erişim Tarihi: 16 şubat 2025)

European Commission, CORDIS (t.y.) *Women scientists use science to press for gender equality*. <https://cordis.europa.eu/article/id/14635-women-scientists-use-science-to-press-for-gender-equality> (Erişim Tarihi, 1 Mart 2025)

European Commission, Directorate-General for Research and Innovation, & Rees, T. (2002). *National policies on women and science in Europe – The Helsinki Group on Women and Science: A report about women and science in 30 countries*. Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/773c11f2-fc7c-4681-827a-75a28635cc97/language-en> (Erişim Tarihi: 1 Mart 2025)

European Commission. (2006). *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – A roadmap for equality between women and men 2006–2010* (SEC(2006) 275).

European Commission. (2010). *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Strategy for equality between women and men 2010–2015* (COM(2010) 491 final). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52010DC0491> (Erişim Tarihi: 13 şubat 2025)

European Commission. (2015). *Strategic engagement for gender equality 2016–2019*. Luxembourg: European Union. https://commission.europa.eu/document/download/89af673e-daf5-455d-b4f0-948b7fae01f0_en?filename=strategic_engagement_en.pdf (Erişim Tarihi: 13 şubat 2025)

European Commission. (2020). *A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020–2025* (COM/2020/152 final). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0152&from=EN> (Erişim Tarihi: 15 şubat 2025)

European Commission. (2024). *Horizon Europe work programme 2023–2025: 1. General introduction* (European Commission Decision C(2024) 2371 of 17 April 2024). https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/horizon/wp-call/2023-2024/wp-1-general-introduction_horizon-2023-2024_en.pdf (Erişim Tarihi: 16 şubat 2025)

European Commission. (2025). *She Figures 2024: Gender in research and innovation: Statistics and indicators*. Publications Office of the European Union. <https://data.europa.eu/doi/10.2777/592260> (Erişim Tarihi: 15 Şubat 2025)

European Commission. (t.y). *Types of EU Law* https://commission.europa.eu/law/law-making-process/types-eu-law_en (Erişim Tarihi: 28 Şubat 2025)

European Commission, Research and Innovation. (t.y.). *She Figures chapters* <https://projects.research-and-innovation.ec.europa.eu/en/knowledge-publications-tools-and-data/interactive-reports/she-figures-2024#chapters> (Erişim Tarihi: 15 Şubat 2025)

European Institute for Gender Equality. (2022). *The EU's evolving legal and policy approaches to gender equality*. Publications Office of the European Union. https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/20224795_pdf_mh0422028enn_002.pdf (Erişim Tarihi: 2 Mart 2025)

European Parliament. (2016). *Resolution of 3 February 2016 on the new strategy for women's rights and gender equality in Europe post-2015 (2016/2526(RSP))*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016IP0042> (Erişim Tarihi: 23 Şubat 2025)

European Parliament & Council of the European Union. (2006). *Decision No 1982/2006/EC of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 concerning the Seventh Framework Programme of the European Community for research, technological development and demonstration activities (2007–13)*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006D1982> (Erişim Tarihi: 16 Şubat 2025)

European Parliament & Council of the European Union. (2021). *Regulation (EU) 2021/695 of the European Parliament and of the Council of 28 April 2021 establishing Horizon Europe – the Framework Programme for Research and Innovation, laying down its rules for participation and dissemination, and repealing Regulations (EU) No 1290/2013 and (EU) No 1291/2013*.

European Parliament. (n.d.). *Equality between men and women*. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/59/equality-between-men-and-women#:~:text=and%2083%20TFEU.,Objectives,of%20the%20under%2Drepresented%20sex> (Erişim Tarihi: 31 Ocak 2025)

Republic of Slovenia (2021). *The Ljubljana Declaration on Gender Equality in Research and Innovation*. <https://www.gov.si/en/news/2021-11-25-the-ljubljana-declaration-on-gender-equality-in-research-and-innovation/> (Erişim Tarihi: 2 Mart 2025)

ANLATILARIN SAVAŞ ALANI, BEŞŞAR ESED SONRASI DÖNEM VE SURİYE'DE ULUSUN YENİDEN KURGUSU

A BATTLEGROUND FOR NARRATIVES, POST-BASHAR AL-ASAD ERA AND NARRATING THE NATION IN SYRIA

Sertan AKBABA

Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-4278-1170, sertan.akbaba@bozok.edu.tr.

Kabul Tarihi /
Accepted: 30 Nisan 2025

İletişim /
Correspondence: Sertan
AKBABA

Benzerlik Oranı /
Plagiarism: %5

Makale Türü/Article
Type: Araştırma
Makalesi/ Research
Article

ÖZET

Günümüz Suriye’inde merak edilen en önemli soru, Esed sonrası dönemde ulusun yeniden inşasının nasıl gerçekleşeceği meselesidir. Elli yıldır hüküm süren Esed yönetimi de dâhil olmak üzere ‘ulus’ kavramının içini doldurmayı başaramayan Suriye’nin, Esed sonrası dönem için nasıl bir anlatı ortaya koyacağı merak konusudur. Epey bir süredir devam eden iç-savaş zarfında Esed rejimine muhalefet ekseninde sağlanan birlik, rejimin devrilmesiyle beraber yerini, farklı kesimlerin anlatı mücadelesine bırakmıştır. Sahada bitmek üzere olan sıcak çatışma ve savaş hali yerini anlatı mücadelesine bırakmıştır. Bu doğrultuda artık silah ve asker üstünlüğü olanın değil, doğru ve güçlü bir anlatı ortaya koyanın kazanabileceği bir alan haline gelmektedir. Ricoeur’un anlatı teorisinden yola çıkarak çalışma bugüne değin Suriye’de genel kabul gören bir anlatının neden gerçekleşmediği hususuna değinmektedir. Anlatı merkezinde kolektif kimlik inşası adına toplumun tüm bileşenlerini ortak bir paydada buluşturulması esası gözetilirken, Suriye’de tarihsel süreçte tam tersi uygulamaların gerçekleştiği görülmekle beraber, günümüzde kapsayıcı bir anlatı ortaya koyma fırsatını yakaladığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Anlatı, Suriye, Ulus, Kimlik, İç savaş.

Jel Kodları: F50, N10.

ABSTRACT

The most important question in today’s Syria is how the nation will be rebuilt in the post-Assad era. Syria, which has failed to seal the concept of ‘nation,’ including the Assad era, is a matter of questioning as to what kind of narrative it will present for the post-Assad era. The unity that was achieved in opposition to the Assad regime, has given way to uncertainty with the overthrow of the regime, becoming the scene of a narrative struggle between different groups. As a matter of fact, the war that is about to end in the field is giving way to a narrative struggle. In this direction, the battlefield is becoming an area where the one who presents an accurate narrative can win, not the one who has the superiority of arms and troops. Setting off with Ricoeur and his narrative theory, the article inquires to understand how Syria was not able to introduce a generally accepted narrative in past experiences. While the narrative focuses on bringing together all components of a society on a common ground for the sake of building a collective identity, it is seen that Syria has seized the opportunity to present an inclusive narrative today, even though the exact opposite practices have been implemented in the past.

Keywords: Narrative, Syria, Nation, Identity, Civil war.

Jel Kods: F50, N10.

1. GİRİŞ

Çok etnikli bir yapı arz eden Suriye’de Kürtler, Ermeniler, Süryaniler, Hristiyanlar, Dürziler, Alevi Şiiler ve Arap Sünniler gibi pek çok etnik ve dini grup bulunmaktadır. Müslüman nüfusun çoğunluğunu ise Sünni Araplar oluşturmaktadır. Böylesi bir çeşitlilik içinde ‘Suriyeli’ olmanın daha doğrusu üst-kimliğin inşasının nasıl gerçekleşeceği önemlidir. Bhabha’nın (1990) belirttiği gibi “Millet anlatıdır,” tarifi bu noktada hatırlanmaya değerdir zira “birbirimize ulusal aidiyetimiz ve varlığımız hakkında anlattığımız hikâyeler ulusu oluşturur. Bu hikâyeler zaman ve mekâna göre değişmekle beraber, her daim tartışmalı, sıklıkla da şiddeti içerecek bir biçimde çekişmelidir” (Berger, 2008: 1) görüşü, bugün Suriye’de yaşananları anlamak açısından önemli olup, coğrafyasındaki aktör sayısı ve çeşitliliği beraberinde nasıl bir ulus tahayyülü ortaya çıkaracağı belirsizdir. Ne var ki, sürecin gidişatı ve daha da önemlisi Suriye’nin refahı için uzlaşma zemininde kültürel (ulusal) bir anlatı üretimi gerçekleşmek durumundadır. Çünkü anlatı, bir ulusun tarihini yazmanın ve kolektif hafızasını korumanın bir yolu ve dahası bireysel ve kolektif kimlikleri ifade etmenin de bir tezahürüdür. Suriye’de belirsizliğini koruyan soru bunun nasıl olacağıdır, zira “etrafımızdaki politik gerçeklikleri yorumlamak ve anlamak için anlatıcılar yaratır ve kullanırız. Bunu bireyler, gruplar ve dahi uluslar olarak yaparız” (Patterson ve Monroe, 1998: 316) tanımlamasından yola çıkarak, Suriye’deki hâlihazırdaki durum uzlaşma zemininin yaratılması açısından bir fırsat sunmaktadır. Tarihsel süreç içinden bakıldığında Suriye’nin herkesi kapsayacak bir anlatı oluşturamadığını bugün yaşanan iç savaştan anlamak mümkündür.

Geçmişe gidildiği vakit, Suriye adına yazılan birinci harp sonrası Fransız işgali beraberinde Fransız mandası (Suriyeliler için ‘aam al-nakba’ felaket yılı olarak nitelendirilmektedir) veya 1950’lerde kısa süreliğine yaşanan Mısır ile birleşme (Birleşik Arap Cumhuriyeti) gibi farklı anlatılar beraberinde birçok gelişme yaşanmıştır. Hâlihazırda Suriye adına çatışan birçok anlatı bulunmaktadır. Bugün çok görünür olmamakla birlikte, yakın bir geçmişte şahit olunan Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) etrafında yaratılmak istenen köktendinci bir ‘korku’ anlatısı, özgürlük adına verilen mücadele anlatısı, ya da etkisini yitirmeye başlayan bir ‘Şia’ anlatısı, Hayat Tahrir al-Şam’ın (HTŞ)¹ yaratmaya çalıştığı ve henüz içeriğinden çok emin olunamayan bir ‘zafer’ anlatısı şeklinde sıralamak mümkündür. Baczko ve diğerlerine göre (2018) on üç yıl süren ‘iç savaş’ da bir anlatıdır; özgürlük ve baskı rejimine karşı direnç gösteren kitlelerin mücadele anlatısı, lakin içerden çok dışarıdan yazılan ve kurgulanan bir anlatı. Bu sebeple anlatıyı kaleme alanlar ile anlatıyı hayatında yaşayanlar oldukça farklıdır. Başarı gösterememesinin önemli sebeplerinden biri de bu olmaktadır. Arendt’in ifade ettiği gibi “ulus, özel çıkarların kamusal önem kazandığı tuhaf bir melez alandır” (1958: 33-5) argümanı veya Ricoeur’un “kurumsallık adına ve içinde başkalarıyla ve başkaları için iyi bir

¹ HTŞ hayatına İŞİD’nin Suriye’de faaliyet gösteren bir kolu olarak ortaya çıkmıştır. 2013’de ise El Kaide’nin Suriye’deki bir uzantısı olarak faaliyet göstermiştir. Nihayetinde 2016 yılında ayrı bir oluşum olduğunu ve başka bir örgüt ile ilişkili olmadığını beyan etmiştir. 2017 yılına gelindiğinde ise hem Türkiye hem de Rusya’nın desteğini alan grup pragmatik davranarak Suriye’nin geleceği adına önemli bir oluşum olarak ortaya çıkmış görünmektedir. 2024 yılı sonunda HTŞ öncülüğündeki oluşum yıldırım harekâtı ile Esed rejimi devirmiştir. Hâlihazırda geçici yönetimi üstlenen grup uluslararası alanda tanınma mücadelesi vermektedir. Batı dünyası ise başta ABD ve AB olmak üzere HTŞ’yi terör örgütü olarak değerlendirmekle beraber, mevcut zaferine temkinli yaklaşmakta ve bekle gör siyaseti izlemektedir.

yaşam sürmek” (1992: 172) fikri ki Ricoeur’in kurumdan kastı “tarihsel bir topluluğa ait olduğu için birlikte yaşamanın yapısından” (1992: 194) söz etmektedir, Suriye’nin uzun yıllardır yaşayamadıklarını da özetler durumdadır. Farklı kesimlerin farklı çıkar ve beklentileri neticesinde ortak akıl işletilememiş ve dahası ortak aklın ürünü olacak bir anlatı ortaya konamadığı için bölge istikrarsızlığını ve belirsizliğini sürdürmektedir.

Meselinin özünde ise birden fazla bölgesel paydaşın iktidarı (gücü) paylaşma ve ulusal birlik uğruna özerkliklerinden bir ölçüde vazgeçmeye razı olup olmayacaklarına bağlıdır. Güç, birçok anlamı ihtiva edebilen bir kavramdır, ne var ki bu çalışmada, anlatı boyutundaki yönünü ve nasıl uygulandığı ve anlatı da gücün nasıl işlendiğine dair ipuçları sunması üzerinde durulacaktır. Gücün, anlatı boyutunda kullanılan diğer temel kavramlarla nasıl etkileşime girdiği önemlidir. Daha açık bir ifadeyle, dilsel kaynaklar üzerinde kontrol, otorite, anlatı hakkına sahip olmak, gerçekler ve ideoloji gibi birçok kavramla etkileşimini anlamak önemlidir, zira ‘anlatıyı’ kontrol etme yeteneğine ve diğerlerinin de (karşıt anlatı oluşturma) yeteneksizliğine bağlı (De Fina ve Georgakopoulou, 2012) olan bir süreç olarak ifade edilebilir. Anlatılar kolektif kimlikler oluşturmaya ve hedeflenen topluluklar için ortak bir sosyal, kültürel, etnik, dini, ulusal veya dilsel miras geliştirmeye yardımcı olur. Anlatılar, insanları ortak gelenekler, değerler ve belirgin bir kimlik duygusuyla sosyo-kültürel ve siyasi bir dayanışma içinde bir araya getirir. Ortak dil, gelenekler, inançlar ve değerlerden oluşan bir gövde vazifesi ile gruplar, örgütler, dini topluluklar, siyasi gruplar ve hareketlerin yanı sıra ulusların oluşmasına da yardımcı olur. Bu makale, kimlik çalışmasının gerektirdiği karmaşık ve çatışmalı noktaları Suriye özelinde incelemeyi amaçlamaktadır. Anlatısal kimlik yaklaşımları, bu noktada kimlik çatışmalarına teorik bir yaklaşım sunarak (Ricoeur, 1990; 1992; 2009) bireyin kendisi ve öteki ile etkileşimleri hakkındaki anlayışını, dahası toplumun talepleri ve uyumsuzlukların geneli adına uzlaşımın temel mantığının ne olması gerektiği noktasını aydınlatması bakımından önemlidir. Ricoeur’in ifade ettiği gibi “eylem etkileşimi, etkileşim rekabeti ortaya çıkarır, bu bazen karşıtlık bazense tamamlayıcılık şeklinde gerçekleşir” (1992: 145-6). Epey bir süredir, iktidarı elinde tutan Esed rejimi, aslında rekabet ortamını en baştan ‘korku anlatısı’ ile yok sayma yoluna gitmiş ve bu sebeple Suriye’de birlikte yaşama ve bir halk olarak birlikte hareket etme arzusunu engellemiştir. Ne var ki Esed rejiminin devrilmesi, Suriye adına doğru bir anlatıyla halkın iradesini ortaya koyacak bir fırsat sunmaktadır. Bu çalışmada, bir ölçüde iç içe geçmiş ve birbirini besleyen üç temel anlatıdan yola çıkarak Suriye’nin mevcut durumu ve dahası herkesi kapsayacak bir anlatıyı nasıl hayata geçirmesi gerektiği hususuna değinilmektedir.

2. ANLATI TEORİSİ: ULUSU KURGULAMAK

Anlatı (narrative) anlatımbilim (narratology) kavramları epey bir süre siyaset, sosyoloji ve uluslararası ilişkiler disiplini içinde ele alınmakta ve farklı noktaları ile araştırılmaktadır. Anlatı “tüm stratejinin temelidir ve diğer her şey – politika, söylem ve eylem – bunun üzerine inşa edilir” (Vlahos, 2006). Anlatı, olayların kronolojik veya tutarlı bir şekilde sıralanması veya hedef kitlenin dikkatini ve onayını kazanmak için açıkça belirtilen veya örtük olarak iletilen rasyonel veya duygusal kavram ve hislerin zinciridir. Bu noktada Ricoeur’un (1992) anlatı teorisi barış içinde birlikte yaşama olasılıkları hakkında bilgiler sunmaktadır. Çünkü tam tersi durum olan anlatıların barış içinde birlikte yaşamaktan alıkoyduğu – bir örneği bu çalışmada analiz edilen – durumlarda mevcuttur.

Berger ve Luckman’ın açıkladığı üzere “Toplum bir insan ürünüdür. Toplum nesnel bir gerçekliktir. İnsan toplumsal bir üründür” (1966: 79). Burada iki husus ortaya çıkmaktadır. Birincisi tüm toplumsal kategoriler insanlar arasındaki iletişim süreçleri aracılığıyla yaratılır ve müzakere edilir. İkincisi ise birey ve toplum birbirine karşıt değildir ve ayrı olarak düşünülemez (De Fina ve Georgakopoulou, 2012: 157). Tartışmalar, sosyolojik bir bakış açısı ile toplum etrafında, siyaset bilimi penceresinden bakıldığı vakit ise ulus kavramı etrafında şekillenmektedir. Kültürel bir gelişim biçimi olarak ortaya çıkan ulus kavramı, kültürü en üretken konumda tutarak, onu yeniden üreten, yayan, dağıtan, hatırlatan bir anlatı aracı olarak da kullanılmaktadır (Bhabha, 1990: 2). Ancak bir anlatı, kronolojik bir hikâye anlatımı yapıyla

karakterize edilebilir (Elliott, 2009). Zira Ricoeur “olayların anlamlandırılması ancak bir öykü bağlamında gerçekleşir” (2009: 96) argümanını ortaya koymaktadır.

Dahası, anlatılar genellikle bir değerlendirmeye sonlanır ki bu da gelecek için dersler ve hangi politikaların benimsenmesi ve desteklenmesinin makul ve gerçekçi olduğu konusunda öneriler sunar (Jones ve McBeth, 2010). Anlatı esasen iki bölümden oluşan bir kavramdır. Birincisi bir hikâyeyi barındırması, ikincisi ise söylemdir. Hikâyede tasvir edilen olay, özü oluştururken, söylem ise nasıl ele alındığı ile ilgilidir (Chatman, 1975). Hikâye olayları, eylemleri, ortamı (mekân, yer) deneyimleyen ve hareket içinde olan kişi ve nesneleri kapsarken, söylem içeriğin aktarıldığı bir ifadeler kümesi olarak tarif edilebilir. Anlatı, insan iletişiminde en yaygın ve güçlü söylem biçimlerinden biri olarak kullanılmaktadır. Diğer söylem biçimlerinden birkaç önemli şekilde farklılaşır. Anlatı genellikle bir eylem gerektirmektedir. İnsanları karakter veya aktör olarak ele alırken, bu insanların olay örgüsünde bir yeri, hikâyede ise bir rolleri vardır. Anlatı, hedeflere yönelik insan eylemini vurguladığında, farklı insanların bilgiyi nasıl organize ettiği, işlediği ve yorumladığı ve hedeflerine ulaşmak için nasıl hareket ettiği konusunda bilgiler sağlamaktadır. Anlatı, olayların bir miktar ardışık sıralanmasını gerektirir, ancak olayların kendilerinin gerçek olması gerekmez. Anlatıcı veya aktaranın olayları anlamlandırmak için nasıl organize ettiği önemli hale gelir, çünkü anlatıcının zihni hakkında çok şey ortaya koyan bir organizasyon sürecidir. Bu sebeple anlatı, anlatıcının bakış açısını gerektirir. Konuşmacıların deneyimi nasıl organize ettiğini ve insanların günlük yaşamlarında yaptıkları veya yapacakları tercihleri veya ayrımları ortaya çıkarır (Patterson ve Monroe, 1998: 316).

Anlatı, konuşmacının benlik kavramını ortaya koymada özellikle yararlıdır; ister etken ister edilgen veya aracı olsun merkezinde yer alan ise benliktir. Hikâye, hayatın neden belirli bir şekilde gittiğini, sadece nedensel olarak değil, bir düzeyde ahlaki olarak da açıklar ve haklılığı ortaya çıkarma gayreti içindedir. Anlatıcı, şimdiki zamanı ve geleceği işaret etmek ve açıklamak için geçmiş benliği kullanır. Bu hem bireysel düzeyde hem de makro düzeyde gerçekleşmektedir (Patterson ve Monroe, 1998: 316). Anlatılar bu şekilde hazırlanıp kullanıldığında, stratejiktirler², kendiliğinden ortaya çıkmazlar, ancak hâlihazırda “mevcut olan bir takım fikir ve düşüncelerden kasıtlı olarak inşa edilirler. Bu nedenle, stratejik anlatılar seçicidir ve kasıtlı olarak inşa edilirler ve bazı olayları birbirine bağlarken diğerlerini birbirinden ayırabilmektedir” (Freedman, 2006: 22-23). Stratejik anlatılardan bir tanesi kimlik anlatısıdır (identity narrative). Ricoeur (1992) anlatı teorisinde “anlatısal kimlik” kavramını kullanmaktadır. Anlatı teorisinin merkezinde ise ipse ve idem kimliği arasındaki ayrımı yerleştirmektedir. İdem aynılık temelli bir kimliğe işaret ederken, ipse benlik olarak tanımlanmaktadır. Bireyin ‘kim’ (ipse) olduğu zamanla değişebilir (algılama, yorumlama),

² Miskimmon vd. göre özellikle uluslararası ilişkiler disiplini içinde üç farklı stratejik anlatıdan söz etmek mümkündür. Siyasi aktörlerin oluşturdukları bu anlatılar; sistem anlatısı, kimlik anlatısı ve olay (sorun) anlatısı şeklinde sıralanmaktadır. Bkz. Alistair Miskimmon, Ben O’Loughlin, and Laura Roselle. (2017). ‘Introduction.’ In *Forging the World: Strategic Narratives and International Relations*, edited by Alistair Miskimmon, Ben O’Loughlin, and Laura Roselle, 2– 22. Michigan: Michigan University Press. Ayrıca bkz. M.R Somers ve Gloria D. Gibson (1993) “Reclaiming the Epistemological Other: Narrative and the Social Constitution of Identity,” CSST Working Paper No:94, The University of Michigan.

ancak hayatı boyunca aynı kişi (idem) olarak kalacaktır (deneyim, hafıza) (1992: 116). Ricoeur'a (1992) göre "bireyin günlük yaşamda nasıl davrandığı, hangi özellikleri sergilediği vb. değişiklik gösterebilir ama zaman içinde kalıcılık olduğunu ve bunun aynı birey olarak kalma anlamına geldiğini" ortaya koymaktadır (117). Anlatısal kimlik; anlatan, anlatı ve anlayan şeklinde üç unsur üzerine kuruludur. Anlatan ve anlayan birer kişi, anlatı ise aralarındaki vasıta (Ricoeur, 1992)

Kimlik anlatıları, siyasi aktörler tarafından kim olduklarına ilişkin algıları, kendi öz imajlarını ortaya koymak, kendi eylemlerini anlaşılabilir kılmak ve başkalarının kendilerine ve kendileri tarafından oluşturulan politikalarına yönelik davranışlarını yapılandırmak için kullanılırlar (Miskimmon vd. 2017). Burada dikkat edilmesi gereken husus, bireylerin anlatıyı ortaya koyarken, bir iddiayı desteklemek adına özerk (özgür) bireyler olarak mı yoksa daha büyük bir gücün temsilcileri olarak mı hareket ettikleri meselesidir (Somers ve Gibson, 1993). Zira Suriye'de 2011 yılı ile başlayan iç savaşın uzun sürme nedenleri arasında, anlatının Suriyeliler tarafından gerçekleştirilmesi yerine bir üst akıl tarafından yazılmış olması ve sahadaki farklı grupların bu üst aklın anlatısı içinde rol almaları sayılabilir. Anlatının kurgusu dışardan yazılırken, anlatının içeriğinde rol alanların içeride olması beraberinde bir belirsizliğe yol açmıştır. Dışarıdan kontrol edilen anlatı boyutunda "vekâlet savaşı" "insani kriz" "göç" varken iç anlatı boyutunda "iç savaş" "mezhepçilik" "devrim" "cihat" gibi anlatıların etrafında kurgulanmaya çalışılan ya da dışardan yazılan anlatının içeriye adaptasyonuna gayret edilmiştir.

Alandaki önemli isimler anlatının değerinin biçiminde değil, içeriğinde ve okuyucu üzerindeki etkisinde yattığını ileri sürmüşlerdir (bkz. Foucault, 1980b; Marquez, 1988). Bu sebeple siyasi olarak 'anlatı' ve bu çalışmada üstünde durulan siyasi olarak 'ulus anlatısının' Ricoeur'e (1992) göre "anlatısal kimlik", iki önemli gerekçeye hizmet etmesi gerekmektedir. Bunlardan birincisi yakınlık (affinity) bir diğeri ise dayanışma (solidarity) olmaktadır. Farklı düzeydeki siyasal aktörlerin (hükümet yetkilisi, siyasi liderler, parti mensupları) yer aldığı anlatı oluşturma sürecinde esasen üç aşamadan söz etmek mümkündür. Birincisi harekete geçirici dürtü, istek amaç, ihtiyaç, ikincisi anlatı materyali ya da malzemesi, üçüncüsü anlatı etkinliğidir. (Ricoeur, 1992: 145).

Bir anlatı için ilk olarak bir harekete geçirici amaç veya dürtü gereklidir. Dürtü ise birçok kaynaktan beslenebilir, örneğin; kişisel çıkarlar, ekonomik neden veya kaygılar, siyasi ve sosyal beklentiler, kültürel bir ihtiyaç vb. Bu harekete geçirici dürtü, beraberinde gerekçelendirilmeyi ve toplumun geneli için bir yakınlık ve dayanışmayı, bireyler bazında ise kendilerinden bir şeyler bulabilecekleri (aidiyet, güven, anlama, kendini geliştirme vb.) bir hikâye yazımını zorunlu kılar. Toplumun geneli için yukarıda bahsedilen 'yakınlık' ve 'dayanışma' duygularının pekiştirilmesi elzemdir, zira anlatının kendisi kişinin kimliğinin temel bir unsurudur ve toplumun geneli için ihtiyaç duyulan bu iki duygu esasen bireysel bazdaki beklentilerin de toplamıdır. Bundan dolayı anlama; kişinin çevresini ve çevresinde olup bitenleri anlamlandırmayı, kontrol; kişinin kendisini ve çevresini yönetmede etkili hissetmesini, kendini geliştirme; kişinin olumlu yönde ilerlemeye paralel öz saygısını geliştirmeyi, güven; kişinin yaşadığı coğrafyanın güvenli bir yer olduğunu hissetmesini ifade etmektedir (Fiske, 2010: 16-22). Hem bireysel hem de toplumsal bazda karşılanan gereksinimler beraberinde anlatının nihai amacına ulaştığını da göstermektedir.

İkinci aşamada anlatı materyali veya malzemesi gelmektedir. Yukarıda sözü edilen amaca uygun malzemeleri bir araya getirmek ve doğru bir kurgu ve sırayla kitleye aktarmak. Anlatıyı gerçekleştirecek olan siyasi figürlerin, lider vb. öncelikle kim olduğunu, değerlerinin ve hedeflerinin ne olduğunu ve insanlara duymak istediklerini sunmada neden diğerlerinden daha iyi olduğunu aktarmak adına öncelikle bir ideolojik arka plana ihtiyaç duyulmaktadır. İdeolojik arka plan ekseninde, ideolojinin savunucusu olan figürlerin ön plana çıkartılması esastır. Hatta hikâye doğrudan bir aktör çevresinde de inşa edilebilmekte, bu aktör (lider) için gerçeklikle bağlantısı olmayan ve fakat duygusal açıdan ilgi çekici sıfatlar yüklenebilir (glittering generalities). Bu gibi süreçlerde kitle ile lider arasında duygusal bir bağ oluşturma amacı vardır. Lakin Ricoeur'a göre anlatıcının, aktörleri veya kimler olduğu kadar, aynı

zamanda anlatıdan kimlerin acı çektiğini de ortaya koyması beklenir (1990: 194). Siyasi anlatılar, bazı siyasi amaçlar için ikna edici hikâyeler olarak tanımlanmaktadır. Bir politika anlatısının bir ortamı, bir olay örgüsü, karakterleri (lider, takım ya da karşıtlık noktasında bir kötü adam veya mağduriyet noktasında kurban vb.) anlatının süslediği kültürel birtakım unsurlar (mitler, ritüel, sembol, pratikler vb.) vardır ve tercih edilen bir politika sonucuna doğru ilerleme hedefindedir (Shanahan vd. 2011: 539).

Anlatı etkinliğinde ise olayların seyri ve akışının doğru zaman ve yerde aktarımı esastır. Etkinlik ve hareketlerin merkezinde ise ortaya konan dürtünün farklı şekillerde anlatılması ve aktarılmasıdır. Amaç, savunulan fikri çok fazla tekrarlayarak (ad nauseam) popüler hale getirmektir. Beraberinde amaç veya dürtü etrafında daha fazla insan çekmek ve insanları, herkesin yaptığı bir şeyi, ama rızası içinde ama zaman zaman rızası dışında yapmaya zorlamaktır (bandwagon effect). Siyasi açıdan anlatılara bakıldığı vakit olayların bir hikâye halinde sıralanmasından uzaklaşarak kavramlar icat etme ve bunları çok yönlü bir kavramsal söylemin parçası olarak düzenleme sanatına doğru yöneldiğini görmek mümkündür. Anlatı fikri, çoğu zaman rasyonel ve duygusal mesajlarla hedef kitlenin zihnine iletilir ve kişinin bakış açısını ve algısını değiştirme ve anlatı fikrinde kodlanmayı istenen niyete uygun şekilde hareket etmesini sağlama amacı gütmektedir.

Siyasi açıdan anlatılar, “siyasi aktörlerin geçmiş, şimdi ve geleceğe dair ortak bir anlam inşa etmelerinin bir aracıdır; uluslararası politikanın, yerel ve uluslararası aktörlerin davranışlarını şekillendirmesi için bir araçtır” (Miskimmon, vd. 2017: 2). Ne var ki gözden kaçırılmaması gereken husus Ricoeur tarafından şöyle dile getirilmektedir “Anlatı, birilerinin başkalarına karşı güçlü olduğu ve dolayısıyla üstünlüğünü haklı çıkarma gayreti içine girmeleri durumunu değil, aksine birliktelik bilinci ile güçlü olmanın erdemini taşımaktadır” (1990: 167). Gerçekte anlatıların kişileri güçlendirmek için ne kadar kolay kötüye kullanıldığı da görülmektedir. Suriye’de birçok sesin aynı anlatının parçası olabileceği düşünülürken tam aksi yönde gelişmeler yaşanmıştır. Ricoeur’un (1992) yaklaşımı, anlatı süreci ile yaşanmış gerçeklik arasındaki bağlantıyı kurarken, kimliğin kalbinde diyalektik bir ilişki kurmakta, kişinin kendi hakkındaki bilgisinin yorumlayıcı olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Çatışma, karmaşıklık ve belirsizlik karşısında istikrar sağlamayı amaçlayan bir yorumlamadır.

3. SURIYE ÖZELİNDE ANLATILARIN SAVAŞI

Sadece Suriye ile sınırlı olmayan, aslında Arap Baharı ile başlayan süreç birçok Ortadoğu ülkesi için anlatıların yeniden ele alındığı veyahut yeni baştan yazıldığı bir alan haline gelmiştir. Hâlihazırdaki rejimlere karşıt gelişen söylemler beraberinde yeni anlatıların ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır. Altman’ın ifade ettiği gibi “anlatılar genellikle bir yükseliş ve düşüşü, bir kaybı veya toparlanmayı ya da bir arzu ve edinimin temsili olarak anılmaktadır” (2008: 11). Bugün Suriye için tartışılanlar da rejim değişikliğine giden sürecin esasen 2000’lerin başı ile birlikte yeni bir anlatı ile başlaması veya başlatılmasıydı. Suriye’de birbirine sebep sonuç ilişkisi içinde bağlı temelde üç anlatıdan söz etmek mümkündür. Korku anlatısına karşıtlık ekseninde özgürlük ihtiyacı, özgürlük ihtiyacının dönüştüğü mücadele anlatısı ve mücadele sonrası özgürlüğün gerçekleşmesi adına yazılmaya çalışılan yeniden toplum inşası anlatısı. Esasen ilk başlarda anlatının dürtüsü doğru olmakla beraber ki buradaki harekete geçirici dürtü ‘özgürlük’ ihtiyacıydı, ne var ki anlatı materyali ve etkinliği doğru gerçekleşmediği için ülke epey bir süredir savrulmaktadır. Anlatı kurgusundaki eksiklikler her ne kadar Esed rejimine muhalif olma noktasında birleşse de rejimin bertaraf edilmesi sonrası ne olacağı sorusuna yanıt veremediği için başarısız olmuştur. Dahası Suriye’deki farklı grup ve bileşenleri bir araya getirebilecek ortak bir anlatının hayata geçirilememiş olması bugünkü Suriye’yi özetler durumdadır. Çünkü anlatı, bir ulusun tarihini yazmanın ve kolektif hafızasını korumanın bir yolu ve dahası bireysel ve kolektif kimlikleri ifade etmenin de bir tezahürüdür.

3.1. Esed Rejimi ve Korku Anlatısı

2000’lerin başında babasından Devlet başkanlığı görevini devralan Beşşar Esed umut vaat eden bir lider olarak görülmüştür. Esed’in Batı’da eğitim almış bir göz doktoru olması, Suriye’nin modern yüzü olacağı ve ülkeyi modernleştireceği düşünülmüştür. Zira göreve gelir

gelmez bir dizi reform taahhüdünde bulunmuştur. Hem siyaset hem de ekonomik alanda bir takım liberal adımların atılacağı sözü verilmiş olsa da gerçekleşmeyeceği kısa süre sonra anlaşılmıştır. Oysa uzun süredir siyasetin dışına itilmiş olan toplumun beklentisi çok fazlaydı ve çok geçmeden verilen sözlerin tutulmadığı görülünce büyük bir hayal kırıklığı yaşanmıştır. Esasen 2011 yılında başlayan protestoların, 2000'lerin başında yaşanan bu hayal kırıklığının bir neticesi olduğu söylenebilir. Özellikle 2005 yılında imzalanan Şam Deklarasyonu³, toplumun isteklerini ortaya koyar nitelikte olsa da rejim tarafından görmezden gelinerek, imzacıları tutuklanmış ve korku siyaseti hâkim olmaya başlamıştır. Sosyolojik açıdan bakıldığında Esed rejiminin mensuplarının bir azınlık grubu olan Arap Alevilerden oluşmakta, toplam nüfusa oranla %12'lik bir dilime tekabül etmektedir. Ne var ki azınlık olan bu grubun hem siyaset hem bürokrasi hem de askeriye de hâkim güç olması, zamanla toplumun diğer bileşenlerinin yok sayıldığı ve korku siyaseti ile sindirildiği bir yönetim anlayışını benimsemiştir.

Daha yakın geçmişe bakıldığı vakit, Suriye için geçerli resmi anlatıyı tek gerçek anlatı olarak kabul etmek durumunda kalan kitleler, bugün için yenisini yazmak durumunda kalmıştır, ilk adımsa Esed rejimi tarafından yerleştirilen korku duvarı anlatısına bir karşı çıkış ve 'biz de varız' deme gayretidir. Farklılıkları görmezden gelerek bastırma amacıyla kullanılan korku anlatısının aşılmasının ilk adımı ise 'anlatı dürtüsünü' hareket geçirmektir. Bu dürtü yıllarca süren suskunluk ve Esed rejimi altında korku siyasetinin baskısından kurtulmayı ifade eden bir eylem ve protesto biçiminde ortaya çıkmıştır. Zira baskıcı bir rejim altında, siyasal olarak kendini ifade etmenin imkânsızlığı beraberinde karşıt bir anlatıyı (bu noktada teşebbüsü) doğurmuştur.

"Suriyeliler korkuyla nasıl başa çıktıklarını ve ona nasıl meydan okuduklarını anlattıkça, daha önce hayatlarını kısıtlayan ve onları donuk ve anlamsız hale getiren zincirleri gevşettiler. Hikâyelerini anlattıklarında ve hayatlarını şekillendiren olaylara katıldıklarında, kendileri siyasi aktörlere dönüştüler" (Al-Khatib, 2021).

Esed iktidarı araç olarak korku ve sindirme anlatısını sıkı bir kontrol ve istihbarat ile uzun yıllar sağlamıştır. Amaç ise kitlelerin zihinlerine ve dahi hafızalarına mutlak itaat etmeyi yerleştirmektir. Bir lider kültü etrafında yaratılan biat kültürü ebedi lider olarak Hafız Esed zamanında başlamış ve oğlu Beşşar Esed ile devam ettirilmiştir. Öyle ki Suriye'nin kaderi lider ile özdeşleştirilmiştir. "Esed'm Suriye'si," "Allah, Suriye, Beşşar ve hepsi bu" (Ismail, 2011: 542) gibi söylemlerin propaganda biçiminde kullanılmasının sebebi bu olmaktadır. Rejimin ortaya koyduğu anlatı 'itaat', 'yaptırım' ve 'suç ortaklığı' kavramları üzerine kuruludur. Bireylerin hem Baas partisi hem de liderine mutlak itaatini sağlamak. Amaç ise lider ve halk arasında sıkı bir ideolojik bağın kurulmasıdır. Hedef ise ulusal birliğin sembolü olarak liderin etrafında şekillenen ve ülkenin saygınlığını ve onurunu hem içeride hem dışarıda yansıtabilecek olan bir lider figürü yerleştirmektir. Kassab ve Al-Shami (2016) Hafız Esed'a atıfla birey ve lider arasındaki bağı şöyle tanımlamaktadır "Resmi kültür büyük ölçüde sadakat ve itaatın koreografili gösterilerinden oluşmaktaydı. En büyüğü spor stadyumlarında gerçekleşir ve binlerce kişinin kendi kimliklerini silerek liderin muazzam temsillerini oluşturmasını içerirdi" (s. 164).

Esed rejimine bağlılık gösterilmediği takdirde ise yaptırım mekanizmaları devreye girmektedir. 1963 yılından beri yürürlükte olan sıkıyönetim, rejimin bir baskı enstrümanı olarak kullanılmıştır. Çünkü başta yönetim olmak üzere bürokraside ve özellikle güvenlik birimlerinde Aleviler yer almaktadır. Azınlık grubunun ülkede düzeni sağlamasının en kolay yolu ise toplumun üzerinde tahakküm kurmaktır. Bunun yegâne yolu ise bir yandan Cumhuriyet Muhafızları diğer yandan gizli polis (*Mukhabarat*) servisini kullanarak toplumun sindirilmesidir. Sindirilen toplumun gelişmeler karşısındaki sessizliği zımnen bir suç ortaklığını da ortaya çıkarmıştır.

³ Özgür bir ortamda düzenli yapılması istenen seçimlere dayalı bir demokrasi çağrısıdır.

Ricoeur'un (1992) ifade ettiği gibi anlatı uyumsuz bir bilgi kümesine anlam yükleyebileceği gibi, tam tersi kaosu da askıda kalma olasılığını taşımaktadır. Suriye özelinde düşünöldüğü vakit kaosu on yıldan fazla sürdüğü ve belirsizliğin bugün dahi bir ölçüde devam etmesinin sebebi, korku anlatısına karşıt bir anlatının oluşamaması durumudur. Zira birçok kişı ve grup belirsiz ve kaotik bir geleceğe kıyasla statükoya bağlı kalmayı tercih etmiştir, dolayısıyla gönölsüz de olsa korku anlatısına bir şekilde iştirak etmeyi ya da en azından sessiz kalmaya devam ederek katkı sunmuştur. Esed rejiminin korku anlatısının sembolü ise Sednaya hapishanesi olarak bilinen rejimin infaz ve işkence merkezidir. Bir başka deyişle “ölüm kampı” olarak bilenen hapishane, Esed rejiminin sergilediği vahşeti her daim hatırlatması adına korku siyasetine hizmet eder şekilde kullanılmıştır. Zira rejimin sorgulanması veya eleştirilmesi durumunda son durağın Sednaya olacağı zihinlere yerleştirilmek istenmiştir. 2011 yılında başlayan protestolar ise ‘korku duvarı anlatısı’ ve onun sembolü olan Sednaya hapishanesine karşıt gelişmiştir.

Esed rejimi her zaman olduğu gibi tabandaki rahatsızlığı dikkate almayarak, farklı kesimlerden gelen eleştiri ve protestoları baskı ile ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Esasen rejim bir sarmalın içine düşerek, aşırı güç kullanımı beraberinde daha fazla protestoyu getirirken, olayların hızla başka şehir ve bölgelere yayılmasını da sağlamıştır. Şiddetini arttıran baskı herkesi kapsayacak şekilde ulusal bilinç oluşturmak yerine, mezhepsel bölünmeyi daha da derinleştirmiştir. Oysa 2011 yılında henüz protestoların yeni başladığı bir dönemde “Sünni, Alevi, Kürt veya Arap değil, hepimiz sadece özgürlük istiyoruz” (International Crisis Group, 2011: 8) sloganı beklentinin kimliklerden azade yalın bir özgürlük arayışı olduğunu göstermekteydi. Özgürlük arayışı içinde şekillenen protestolar kısa zaman zarfında kitlesel muhalefete ve en nihayetinde devrime dönüşürken, rejim korku anlatısını, bu defa devrimi ‘mezhepleştirmek’ üzerine kurgulamaya başlamıştır.

İlk çıkış noktası ise Dera şehrindeki öğrencilerin okul duvarına yazdıkları “halk rejimin düşmesini istiyor” yazısı neticesinde tutuklanmaları ve işkence gördüklerine dair haberlerin hızla yayılması sonucu kitle gösterilerine dönüşmesiydi. Göstericilerin istekleri başta tutukluların serbest bırakılması, özgürlüklerin genişletilmesi ve yolsuzlukların önüne geçilmesiydi. Rejim ise farklı bölgelerden gelen reform taleplerine kulaklarını kapatarak görmezden gelmiştir. Dahası Esed rejimi, askeri ve sert tutumlar (işkence, insan kaçırma, öldürme vb.) olarak göstericileri bastırmaya çalışmış, olayların daha da büyümesine sebebiyet vermiştir. Tüm bunlar yaşanırken, ironik olan Mahkeme’nin öğrencileri “ulusal morali zayıflatma ve devleti tehlikeye atma” (International Crisis Group, 2011: 10) suçuyla yargılaması olmuştur.

Böylesi bir korku siyaseti ile beslenen bir anlatıdan çıkan toplumun travmatize olması, şiddetin şiddeti doğurduğu bir ortama evrilmesine yol açmıştır. Çünkü “öznenin kendi hakkında tutarlı ve kabul edilebilir bir hikâye inşa ederek kendini tanıdğı” (Ricoeur, 1998: 247) argümanı eksik kalmıştır. Ricoeur’un “anlatı kimliğinin, yaşamın genel yapılandırması içindeki değişimi açıklayabileceği ve öznenin hem kendi yaşamının yazarı hem de okuyucusu olabileceği” (1988: 247) argümanı, rejimin zayıflaması beraberinde Suriye’de öznenin kim olduğunu düşündürmektedir. Esed rejimi altında ve korku esareti içinde olan kitlenin başarısı zihinlerdeki esaretten kurtulma cesareti göstermesi bakımından önemlidir. Bu sebeple başlangıçta protesto gösterisi şeklinde başlayan olaylar yerini topyekün bir devrime dönüştürmüştür.

Neticede küçük gruplar halinde sivillerin de silahlı yanıtı ile birlikte reform talepleri, yerini rejim yanlısı ve karşıtı kutuplaşmasına itmiştir. Bir tarafta öğrencilerin “halk rejimin düşmesini istiyor” duvar yazısı etrafında toparlanmaya başlayan muhalifler, diğer taraftan “Esed veyahut hiç kimse,” “Esed yoksa ülkeyi yakarız” söylemlerinde bulunan rejim yanlıları. Dolayısıyla rejim tarafından dayatılan korku anlatısı yerini rejim muhalifi ve rejim yanlısı şeklinde iki ayrı anlatıya bırakmıştır. Şiddet içerikli ve uzlaşmaz bu karşıt anlatılar çok kısa bir zaman diliminde ülkeyi iç savaşa götürmüştür. Toplumun tüm kesimlerini kapsayacak ulusal birliğe hizmet edecek adımlar atmak yerine Esed rejimi mezhepsel ayrışmaları daha da

körüklemiştir. Dolayısıyla bir yanda devrim anlatısı, diğer yanda rejimin devrimi mezhepleştirdiği bir karşıt anlatı haline dönüşmüştür.

3.2. İç Savaş ve Mücadele Anlatısı

Başlangıçta her ne kadar rejim ve ‘korku anlatısına’ karşıtlık üzerine kurulu muhaliflerin ‘özgürlük anlatısı’ olsa da kısa bir zaman içinde Suriye başka anlatılara da ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Rejime muhalif olan farklı kesimlerin anlatının içinde yer bulma arayışları ya da kendi anlatılarını ortaya çıkarma gayreti içine girdikleri görülmektedir. Muhalif gruplar arasında derin ayrışma ve çatlaklar rakip ittifaklar ve üstünlüğü sağlama adına mücadele içine girilen bir anlatılar savaşına dönüşmüştür. Rejimin yaşadığı güç kaybı beraberinde siyasal boşluk getirirken, farklı anlatıların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Aynı koşullar kümesinden farklı anlatılar üretme olanağı, siyasi rakiplerin, hükümetlerin ve teröristlerin neredeyse aynı anda farklı hikâye ve anlatı versiyonlarına sahip olmalarını sağlamaktadır (Graef, 2018). Bu süreç, geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki ilişkiyi yeniden yapılandıran söylemsel bütünlükler (anlatılar) ile sonuçlanmaktadır (Graf, 2018). Ne var ki, Suriye’de verilen mücadelelerin neticesi ortaya konmaya çalışılan anlatıların yapıcı olmaktan çok yıkıcı etkileri olmuştur.

Suriye ordusundan kaçan askerlerin Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) ismi altında birleşmeleri ve ÖSO’nun savaşan silahlı muhaliflerin liderliğini en başta üstlenmiş gibi görünse de kısa bir zaman içinde farklı silahlı gruplar da ortaya çıkmıştır. El-Kaidenin bir uzantısı olan Nusra Cephesi ismiyle bir grup rejimle çatışmaya girmiştir. IŞİD ismiyle ortaya çıkan bir başka grup, mehdinin gelişinin müjdelendiği ve hilafet çağrısı etrafında kitleleri kontrol etmeye başlayan bir anlatı ortaya koymaya başlamıştır. Öyle ki peygamber mührünün orijinal işaretini taşıyan siyah bayraklar kullanarak kitleleri bu hilafet anlatısına katılmaya çağırılmış bir vakit sonra şiddet içerikli eylemleri neticesinde ise bazı grupları destek vermeye mecbur bırakmıştır. Suriye ve bir ölçüde Irak topraklarında tutunan grup, halifelğin başkenti olarak Rakka’yı ilan etmiştir. Ne var ki Esed rejiminin korku anlatısını, cihat çağrısı eşliğinde tekrarlamaktan öteye gidememiştir. Her ne kadar hilafet söylemi ile bir anlatı oluşturulmaya çalışılsa da içerdiği şiddetten ve yaydığı korkudan ötürü tabana yayılma gösteremediği gibi karşıt anlatılar oluşturmuştur. Ricoeur’un “eylemde bulunan kişi ile eyleme maruz kalan kişi arasındaki temel asimetri, güçlü failin şiddetiyle sonuçlanıyor” (1992: 145) sözünü de hatırlamakta fayda vardır. Öyle ki bu ve benzeri silahlı gruplar, Esed rejiminin anlatısının bir parçası haline gelmiştir. Aşırılıkçı grupların yükselişi kısmen Esed rejiminin korku anlatısının bir parçası olarak da değerlendirilebilir. Çünkü Esed rejimi, laik yönetim ile olası Selefi-cihatçı bir alternatif durumunda insanların ne ile karşılaşabileceğini ortaya koymak istemiştir. Esasen rejime karşı geliştirilen anlatıyı, bir ölçüde araçsallaştırarak lehine çevirme gayreti içine girmiştir. Rejimin hedefi, devrimi “özgürlük” anlatısından uzaklaştırmak ve mezhepsel bir çatışmaya dönüştürmek ve bu yolla kendini acımasız bir Sünni çoğunluğa karşı farklılıkları korumaya çalışan bir rejim olarak anlatma çabasına girmiştir. Rejim, Sünni çoğunluk algısını ‘korkutucu’ olarak nitelendirirken, anlatıyı kontrol etme yeteneğini güçlendirmeye, diğerlerinin de (karşıt anlatı oluşturma) yeteneksizliğini (De Fina ve Georgakopoulou, 2012) lehine çevirmeye çalışmıştır.

Daha şiddetli bir Selefi-cihatçı ideolojiyi benimseyen ve toprak ele geçirmeye ve kendi devletlerini kurmaya odaklanan cihatçıların yükselişi beraberinde topraklarının bir bölümü yabancı ülkelerle (A.B.D, İsrail, İran, Türkiye) iş birliği içinde olan farklı cihatçı gruplar tarafından kontrol edilmesi, anlatının öznesinin kim olduğu sorusunu belirsizliğe itmiştir. Ricoeur (1992) “çatışan anlatıları ve bunların ardındaki niyetleri, deneyimleri dinlemenin önemi büyüktür” (s. 256) çünkü dinlemenin olduğu her yerde anlatanın ve dinleyenin tanınması vardır. Diğerinin anlatısını dinlemeyi reddetmenin olduğu her yerde tanınma eksikliği vardır. Tarafların çatışma psikolojisi içinde birbirlerini yok saymaları beraberinde dış güçlerin sahada daha fazla yer bulmalarına yol açarken, anlatıların belirsizliği beraberinde daha fazla kargaşa getirmiştir. Dahası çatışmaların müzakereye açık olmayan bir tavırla devamı daha fazla çatışmaya yol açmıştır. Rejim ise çatışmalara aynı sertlik ile devam ederken, korku anlatısını da devam ettirmiştir. Muhalifleri Sünni radikal İslamcılar,

aşırılıkçılar gibi isimlerle betimleyip, dış destekli komplocular olarak nitelendirmeye başlamıştır. Rejimin nihai hedefi ise Sünni olmayan topluluklara karşı bu silahlı grupların vahşet yaşattıkları korkusunu yaymaktır.

Suriye'deki iç savaşın derinleşmesi hem rejim yanlısı hem de rejim karşıtı güçleri dış sponsorlara bağımlı hale getirmiştir. Büyük güçlerin katılımı ile beraber Suriye bölgesinin jeopolitik rekabetlerinin⁴ yaşandığı bir savaş alanı haline gelmeye başlamıştır. Öyle ki, rejimin kendisi de dış destek arayışı içine girerek, doğrudan Rusya, dolaylı olarak İran'dan destek alarak içeride gücünü yeniden tesis edebilmenin yoluna gitmiştir. Rusya silah yardımı ve hava savunma sistemi konuşlandırmış özellikle 2015 ve 2016 yıllarında isyancı gruplara karşı hava gücü üstünlüğü ile askeri harekâtlarda bulunarak rejime destek vermiştir. Dolaylı olarak İran ise Hizbullah üzerinden hem silah hem de askeri yardımda bulunarak destek vermiştir.

Esed rejimi, Rusya ve İran desteği ile toprakların bir kısmını geri almaya ve ülkenin büyük bir kısmındaki kontrolünü sağlamayı başarmıştır. 2016'nın sonuna kadar Halep de dâhil olmak üzere büyük şehirleri ve Suriye'nin stratejik bölgelerini geri almayı başarmıştır. 2017'de hükümet gücünün (dışa bağımlı) yeniden sağlanması beraberinde 2018'in ortalarına doğru Şam'ı çevreleyen stratejik bölgeleri de geri almıştır. Dış destek ile (özellikle Rus desteği) ulaşılan kazanım, aslında rejimin çok görmediği veya görmek istemediği bir kayba dönüşmüştür. Çünkü Esed rejimi anlatıcı ve etken olmaktan çok edilgen ve güçsüz görülmeye başlanmıştır. Zira yukarıda belirtilen kazanımların Rus desteği olmadan gerçekleşmeyeceği anlaşılmıştır. Bu, beraberinde 'otonomi' vs. 'heteronomi' (Ricoeur, 1992, s. 275) tartışmalarını getirmiştir. Esed rejimi anlatının öznesi olmaktan çok, kendisi dışında bir güç tarafından etkilenen, idare edilen, etkisi altında kalan bir nesne durumuna düşmüştür. Esed ve 'korku anlatısı' yerini Rusya ve İran'ın üstlendiği, Batı müdahalesine karşı, Suriye'nin egemenliğini destekleyen ve terörizmle mücadele edildiğinden söz eden birleşik bir anlatıya dönüştürmüşlerdir. İran, Suriye'deki olayları sözde 'direniş eksenine karşı bir 'Amerikan-Siyonist komplo' olarak çerçevelemeye çalışırken, Rusya NATO'nun 'kontrollü kaos' ve Batı hegemonyası stratejisinin bir parçası olarak (Jimenez-Blanco, 2024) aktarmaya çalışmıştır. Rusya'nın desteğini çekmesiyle beraber 2024 yılı sonunda ve on günlük bir zaman diliminde muhaliflerin Şam'a girmesiyle Esed rejiminin çok kolay bir şekilde devrilmesi neticesinde tamamen dış destekle ayakta kalmaya çalıştığını ortaya koymuştur. Post-Esed veya post-çatışma dönemine girilen Suriye'de yeni bir anlatının nasıl oluşturulacağı üzerine tartışmalar yürütülürken, ortak bir anlatının ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır, zira Suriye'de dış güçlerin farklı çıkar ve beklentilerinin yol açabileceği olası kutuplaşmaların veya parçalanmaların önüne geçmenin de yegâne yoludur.

Siyasi anlatılar açık uçludur ve her zaman bir çözüm sunmayabileceği gibi, kitlenin sonucun ne olacağı konusunda bir rol oynamasına olanak ta tanıyabilmektedir. Nihai hedef belirlenmediği için hedef kitlenin bu anlatıya katılması, sonucun ne olacağını belirlemeye yardımcı olması için bir davet olarak da nitelendirilebilir (Corman, 2013). Savaş ve çatışma mirasının özellikle toplu travma boyutunda toplumsal kimlik inşasında derin izler taşıması ve nesiller boyunca süreceği düşünülürse, çatışma sonrası toplum inşasının tesisinin ne kadar hassas bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu sebeple Suriye'deki farklı ideolojik ve toplumsal kesimlerden gelen bireylerin bir araya gelerek Esed rejiminin işlediği vahşeti öncelikle kınaması sonrasında benzer olayların tekrarlanmaması adına uzlaşi zeminine katkı sunması gerekmektedir. Öncelikli hedef ise Baas rejimi kurumlarının ortadan kaldırılması, güven ortamının tesisi beraberinde uzlaşi neticesinde ortaya konacak bir Anayasal metindir.

⁴ Altı yabancı aktör askeri olarak dâhil olmuştur: İran, Hizbullah ve Rusya Esed'i destekliyor; ABD, IŞİD'e karşı ve Kürt liderliğindeki Suriye Demokratik Güçleri'ni destekliyor; Türkiye, Suriye Ulusal Ordusu'nu destekliyor (hem Türkiye hem de ABD, Esed'e karşı hareket ediyor); ve İsrail, Hizbullah ve İran güçlerini hedef alıyor.

3.3. Çatışma Sonrası Toplumun Yeniden İnşası Anlatısı

Beşşar Esed'in ani bir şekilde devrilmesi ve yerine İslamcıların liderliğindeki bir geçiş hükümetinin oluşturulması hem sevinçle hem de ihtiyatla karşılanmaktadır. Tarafların rızasına zımnen dayalı bir geçiş süreci ve hükümetinin oluşturulduğu görülmektedir. HTŞ'nin lideri, ulusal bir hükümet kurmaya çalışırken ılımlı birtakım mesajlar vermekte ve dışlayıcı değil kapsayıcı bir siyaset izleyeceklerinin sözünü vermiş olsa da geçmişteki birtakım bağlantıları soru işaretlerine yol açmaktadır. HTŞ lideri Ahmed al-Sharaa geçici başkanlık görevini üstlenirken, geçici hükümeti kurma çalışmaları ve beraberinde yeni hazırlanacak Anayasa için çalışmaları başlatmıştır. Ricoeur'in dediği gibi "tarihin kazaları Anayasal bir boşluk yarattığında, 'iyi' bir Anayasa arayışı yüksek düzeylere çıkmaktadır" (1992: 259). Çatışma ortamında uzaklaşarak uyum atmosferi içerisinde müzakere sürecinin yönünü belirleme arayışı, toplum tarafından benimsenerek bir Anayasa metni ile nihayetlenmelidir. Yeni anlatının oluşumuna zemin yaratacak olan ise 13 Mart tarihinde geçici Anayasanın kabul edilmesidir.

HTŞ temsilcileri, Suriye'deki dini ve etnik azınlıkların hak ve özgürlüklerini koruma sözü vererek, ilk somut adımı Şam'da düzenlenen 'Ulusal Diyalog Konferansı' ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. HTŞ lideri Ahmed al-Sharaa konferansı "tarihi bir fırsat" olarak nitelendirirken "bugün yaşadığımız her anı halkımız ve milletimizin çıkarlarına hizmet etmek, evlatlarımızın fedakârlıklarını onurlandırmak için kullanmalıyız" (Al-Sharaa, 25 Şubat 2025) ifadesi dikkate değerdir. Esed rejimi zarfında mağdur olan kesimlerin, yine benzer bir şekilde görmezden gelinmesi ya da yok sayılması aynı neticeleri doğuracağından, geçiş hükümetinin şeffaf ve kapsayıcı olması hem tarafları hem de ortaya koymaya çalıştığı 'ulusal diyalog' anlatısını güçlendirecektir. Zira konferansa katılmayıp protesto eden taraflarda söz konusudur. Suriye Demokratik Güçleri (SDG) adı altında Suriye'nin kuzeyi ve doğusunda faaliyet gösteren, Şam yönetimi tarafından silahlı grup olarak görülen yapı konferansa katılmadığı gibi sonuçlarını yok sayacağını açıklamıştır. Bu kadar önemli bir belge hazırlığında olan bir toplumun ciddi bir tartışma yapılmaması nedeniyle şeffaflığı ve dışlayıcı bir biçimde ele alınması ihtiyatla karşılanmaktadır.

Hâlihazırda devrimin sağladığı geçici meşruiyet (revolutionary legitimacy) anlatısı kabul görmekteyse de kısa bir zaman içinde kalıcı çözümler sunulmadığı takdirde sorgulanması kaçınılmazdır. Bunun yegâne yolu ise kısa bir zaman öncesine kadar çatışan tarafların diyalog içine girmeleri ve müzakere etmelerinden geçmektedir. Dığeym (2025) "Suriyelilerin 1950'den beri bir diyalog ortamı bulamadığını ve şimdi bunu gerçekleştirmek için fırsat yakaladıklarını" belirtirken "Sadece bu diyalogun gerçekleşmesi bile, sonuçlarından bağımsız olarak, hayallerini gerçekleştirdikleri anlamına gelir" ifadesi ile ulusal barışın tesisi ve tüm tarafların bir araya gelerek oluşturulmaya çalışılan anlatıya katkı sunmalarının önemine işaret etmektedir. Zira geçici hükümete şüphe ve tepkiyle yaklaşan gruplar da mevcuttur. Suriye'de HTŞ'ye karşı olanlar da dâhil olmak üzere çok sayıda silahlı grup bulunmaktadır. Ülkenin istikrarını sarsmak için azınlıklara saldıran ve güvensiz bir ortam yaratmada çıkarı olan yabancı savaşçıların, İslamcı aşırılıkçıların ve hatta Esed rejimi destekçilerinin varlığı, HTŞ liderliğindeki yönetimin karşılaştacağı en büyük sıkıntı olarak gözükmektedir. Bu tehlike, rejim yanlılarının ve Alevilerin yoğunlukta olduğu Lazkiye ve Tartus'un bazı bölgelerindeki geçici hükümet güçlerine karşı 6 Mart'ın geç saatlerinde daha önce görülmemiş büyüklükte baskın ve saldırılar başlatmasıyla kendini göstermiştir. Amaçsa diyalog atmosferini sekteye uğratmak ve çatışma ortamını yeniden başlatmaktır. Geçici hükümet çok sert bir şekilde isyanı geri püskürtmüştür. Ne var ki gelişmelerin Suriye gibi çok etnikli ve dinsel açıdan çeşitli bir ülkede Alevilere yönelik genel bir katliama dönüşmesi potansiyeli de vardır.

Ulusal Diyalog konferansına katılmayan ve Suriye'nin kuzeyinde gücü elinde bulunduran SDG ile geçici hükümet arasında 10 Mart günü sağlanan mutabakatta ise Suriye'nin birliğine vurgu yapılarak, "Suriye'nin kuzeydoğusundaki tüm sivil ve askeri kurumların, sınır kapıları, havaalanı, petrol ve doğalgaz sahaları dâhil olmak üzere Suriye geçici hükümetinin yönetimine dâhil edilmesi" (Aljazeera, 10 Mart 2025) kararlaştırılmıştır. Taraflardan birinin daha ulusal diyaloga dâhil edilmesi, geçici hükümetin meşruiyeti açısından

önemlidir. Bir başka taraftan geçici hükümetin Suriye'nin tamamında otorite tesis etmesi, kolektif bir anlatı gerçekleştirmek adına da elzemdir.

Geçici Başkan Al-Sharaa beş yıllık geçiş dönemini kapsayacak geçici Anayasayı imzalarken “Suriye için zulmün yerini adaletin aldığı yeni bir tarih olmasını umuyoruz” (Gritten, 2025) ifadesini kullanmıştır. Geçici Anayasa, önceki anayasada olduğu gibi, cumhurbaşkanının dininin İslam olduğu ve İslam hukukunun yasamanın temel kaynağı olduğu belirtmektedir. Geçici Anayasanın en tartışmalı maddesi “Devlet başkanının Müslüman olması gerektiği” (Anayasa, Madde 3) maddesi ve yine tüm yürütme yetkilerinin kendisinde olacağı, tartışmaları körüklemiştir. Beraberinde seçimler yapılncaya kadar üçte biri cumhurbaşkanı tarafından atanacak bir halk meclisinin, tüm yasama işlerinden sorumlu olacağı yine tartışma konusu haline gelmektedir (Anayasa, Madde 24). Tartışmanın merkezinde cumhurbaşkanının yetkilerinin fazlalığı ve üçüncü kuvvet olması beklenen yargı erkine yine yargıç atama yetkisinin cumhurbaşkanlığına bırakılmış olması bir başka tartışma konusudur. Ricoeur'in “Kurumlar derken, birlikte yaşama isteğinin çeşitli yapılarını, bu amaçla sürekliliği, uyumu ve farklılığı güvence altına alan yapıları kastediyorduk” (1992: 227) ifadesine zıt birtakım adımları ihtiva eden geçici Anayasa üzerinde iyileştirme çalışmalarının devam etmesi gerekmektedir. Aksi durumda anlatının merkezine yine “tek adam yönetimi için bir reçete” (Salih, 2025) algısı geçecektir ki “yarım milyondan fazla Suriyelinin daha iyi bir şey uğruna hayatlarını feda ettiği düşünüldüğünde bu çok talihsiz ve trajik olur” (Salih, 2025) algısı toplumda güçlenecektir.

SDG geçici Anayasayı eleştirirken, “Suriye halkının ve Kürtlerden Araplara, Süryanilere, Asurlara ve diğer Suriye ulusal bileşenlerine kadar çeşitli bileşenlerinin ruhundan” yoksun olduğunu belirtmiştir (Aljazeera, 13 Mart 2025). Geçici Anayasanın kapsayıcılığının sorgulandığı bu eleştiride “bir şeyin gerçekleşmesini sağlamak ile bir şeyin gerçekleşmesi arasındaki fark” (Ricoeur, 1992: 62) önemlidir, bazı tarafların süreç dışında kalmaları veya dışında kalmış şekilde hissetmeleri, Anayasa'nın hem teoride hem de pratikte işlevini tam olarak yerine getirememesi sonucunu doğurabilmektedir. Burada gözden kaçırılmaması gereken Ricoeur'un belirttiği üzere “üzerinde anlaşılmış bir Anayasal biçim içinde müzakere kuralları ile meşruiyet ilkeleri” (1992: 259) ayrışmasıdır. Siyasi tartışmalara hâkim olan ‘güvenlik’, ‘özgürlük’, ‘eşitlik’, ‘dayanışma’ vb. kavramları sembolik olarak niteleyen Ricoeur, işlevlerinin “bir devlette yaşama zorunluluğu yerine, belirli bir devlet biçimine olan tercihi haklı çıkarma gayretinde olduğundan bahseder” (1992: 259). Yeni Suriye'nin farklı olacağı, Kürtlerin varlığını tanıyacağı, Kürt dilinin ülkenin Kürt çoğunluklu bölgelerinde resmi dillerden biri olarak kullanılmasına saygı göstereceği yönünde bir umut vardı. Ne var ki bu umutların yerini bir ölçüde hayal kırıklığına bırakmaktadır.

Dolayısıyla Suriye'deki uzlaş zeminini, toplumun birtakım kesimlerine rağmen yapılması uzun vadede sonuç getirmeyeceği, toplumun tüm hassasiyetleri dikkate alındığı vakit ortak bir zeminde örtüşme sağlanacağı gerçeği unutulmamalıdır. Zira ortaya çıkacak olan anlatının temelde uzlaşıya hitap etmesi ve kapsayıcı bir geçişi sunması beklenmektedir. Eley ve Suny'nin belirttiği “ulusal olmak, zamanımızın koşuludur... Bir ulusa ait olmanın, potansiyel olarak kan bağı siyasetine değil, farklılıkların kabulüne, hatta kutlanmasına yol açabilecek bir tür kültürel iyileşme olabileceği yönündeki iyimser değerlendirmelerinin doğru olup olmadığı henüz görülecek” (1996: 32) anlayışı Suriye özelinde düşünüldüğü vakit, çatışma sonrası (post-conflict) süreçte, kimlik anlatısının herkesi kapsama noktasında nasıl gerçekleşeceğini zaman gösterecektir. Ne var ki unutulmaması gereken kapsayıcı olma niyetine ve yöntemine ulaşma samimiyeti adına ne kadar çaba gösterildiği de bir o kadar anlamlıdır. Anlatının merkezine alınması beklenen Anayasanın giriş bölümündeki ifadesi ile;

“Bugün vatan evlatlarına iade edilmiş, onlar da vatanın sütunlarını inşa etmek ve sınırlarını korumak için vatana geri dönmüşken, bu zaferi sağlamlaştırarak, adalet temellerini sağlamlaştırarak, trajedinin tekrarlanmamasını sağlayarak, gelecek nesilleri yeni bir zorbalıktan koruyarak mücadele yolunu tamamlama tarihi sorumluluğu kaçınılmaz hale gelmiştir” (Suriye Arap Cumhuriyeti Anayasası, 2025: 3)

Geçici Anayasanın aidiyet pekiştirmesi yapması önemlidir. Ve fakat bu aidiyet pekiştirmesinin uygulama alanına da taşınması gerekmektedir. Zira önceki Anayasalarda da benzer ifadeler yer verilmesine karşın, sosyal ve siyasal hayatta uygulanmaya koyulmadığı bir gerçektir. Geçici Anayasanın bir yönüyle önceki Anayasalara atıfla hatırlatma yapması da önemlidir. Anayasadaki ifadeyle “Suriye toplumunu çeşitliliği ve kültürel mirası ile karakterize eden kadim ve otantik değerlere ve yerleşik ulusal ve insani ilkelere dayanarak, özellikle 1950 Anayasası olmak üzere önceki Suriye anayasalarının ruhundan ilham alarak sağlam anayasal yönetimin temellerini oluşturma” (Suriye Arap Cumhuriyeti Anayasası, 2025: 4) ifadesi, anlatının merkezinde kalıcı bir Anayasa için çalışmaların süreceği belirtilmektedir. Önceki Anayasalara atıfla aslında tekil bir tarihin ürünü olduğu hatırlatması yapılmakta, kolektif tahayyülün devamının sağlanması adına bağ kurulmaya çalışılmaktadır. Suriyeliler, fikir birliğine varmak ve sağlam bir ortak kimlik oluşturmak için gerekli unsurlara ve potansiyele sahiptir. Ne var ki, bu potansiyelin gerçekleştirilmesi için bu unsurlar arasında anlamlı ve etkili bir bağ kurmak ve tüm tarafları kapsayacak bir anlatı eşliğinde gerçekleşmesi gerekmektedir. 29 Mart günü dini ve etnik kökenlere hassasiyetle dikkat edildiği 23 üyeli kabine ilan edilerek görevine başlamıştır. Ülkenin beş yıllık geçiş döneminde kurulan ilk hükümet, Suriye adına yeni bir anlatıyı ortaya koyacak sürecin de aktörü olarak Suriye’nin tarihi ve hafızasını yansıtacak reformları ve vatandaşlar ile devlet arasındaki güvenin yeniden tesis edilmesi için tüm mekanizmaların uygulanmasını içerecek bir sürecin parçasıdır.

4. SONUÇ

Ulusal amaçlar ve toplumsal uyumu teşvik etmek için siyasi aktörler özellikle çatışma zamanlarında ve sonrasında, toplum üyeleri arasında birliği sağlamak ve siyasi iddialarının meşruiyetini sağlamlaştırmak ve genişletmek için geçmişe dair de izler taşıyan bir resmi anlatı ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Bu çalışmada, Esed rejiminin korku anlatısına karşıtlık üzerinden gelişen mücadele anlatısı, devamında mücadele anlatısının ülkeyi bir iç savaşa sürüklediği anlatılar savaşa dönüştürmesi ve en nihayetinde çatışma sonrası toplum inşasında, iç savaş ve mücadele anlatısının nasıl kullanıldığına değinilerek, Suriye’de mevcut durumun gidişatının nasıl normalleşeceği Ricoeur’un anlatı teorisi üzerinden okunmaya çalışılmıştır.

Suriyeliler yıllarca süren tek görüş ve tek anlatı zihniyetinin hâkimiyeti nedeniyle kendi aralarındaki güven eksikliğinden dolayı ortak bir anlatı inşa edememektedir. Bunun en başat sebebi doğru iletişim olmadan tanınmanın gerçekleşemeyeceği ve nihayetinde mutabakatın da sağlanamayacağı, benzer şekilde güven eksikliğinden ötürü de doğru iletişimin kurulamayacağıdır. Lakin tarafların Esed rejiminin hâkimiyeti nedeniyle siyasi mutabakat sağlayamaması, savaş sonrasında yeni bir fırsatı ortaya çıkarmaktadır. Bu durum aynı zamanda iktidar ile halk arasında uzlaşmayı gerçekleştirmek için de önemli bir fırsat sunmaktadır. Her türlü baskıya karşı koymak tek bir siyasi görüş ya da ideolojiden fazlasını gerektirmektedir. Bu sebeple herkesin rızası dâhilinde, ortak bir hedef ve bilinç içinde kabul edebileceği bir anlatıya iştirak etmesi gerekmektedir. Ricoeur’in ortaya koyduğu anlatısal kimlik, toplumsal açıdan elzem olan yakınlık ve dayanışma duygularını harekete geçirebildiği kadar başarılı olur tezi, Suriye’nin geçmiş anlatıları için geçerli olmayıp, günümüzde mutabakat sağlamak adına yürütülen çalışmalara ışık tutabilir. Bu aynı zamanda Suriye adına ulus inşa sürecine de ciddi katkılar sunabilir. Pek tabi ki Suriye’de geçmişi yok sayarak değil, aksine geçmişi, şimdiyi ve geleceği kapsayacak ve çatışma olmaksızın, kaygıları dikkate alan, beklentileri karşılayan bir kimlik anlatısını ortaya koymak durumundadır.

EXTENDED ABSTRACT

In Syria although the majority of the Muslim population is Sunni Arabs, it remains multi-ethnic with many ethnic and religious groups such as the Kurds, Armenians, Assyrians, Christians, Druze, Alawite Shiites and Arab Sunnis. In such diversity, it is important to focus on how to construct a ‘Syrian-identity’ with the end of the civil-war. As Bhabha (1990) states, “The nation is narration” is worth remembering at this point. Narrative is a way of re-writing the history of a nation and preserving its collective memory and moreover it is a manifestation of expressing individual and collective identities.

This is important in terms of understanding what is happening in Syria, and it is uncertain what kind of a national image it will create with the diversity of groups and actors in its geography. However, for the sake of the process and more importantly for the welfare of Syria, a cultural (national) narrative production must take place on the basis of consensus. The masses that had to accept the official narrative as the only true narrative was fear, and the first step was to oppose this narrative placed by the Assad regime. The first step in overcoming the fear narrative, which was used to suppress the differences by ignoring them, has to be resisted. This resistance emerged in the form of an action and protest that expressed freedom over years of silence under the pressure of the politics of fear under the Assad regime. The impossibility of expressing oneself politically under an oppressive regime gave birth to an opposing narrative or at this point, an attempt.

At the core of the issue, it depends on whether the regional actors will agree to share power and give up some of their autonomy for the sake of national unity. Power is a concept that can contain many meanings, however, this study, focuses on its role on how power is processed in the narrative. Therefore, narratives help to create collective identities and develop a common social, cultural, ethnic, religious, national or linguistic heritage for the communities. With the aim of bringing people together via a socio-cultural and political solidarity, narratives help to gain a clear sense of identity. It helps to form groups, organizations, religious communities, political groups and movements as well as nations by acting as a body consisting of common language, traditions, beliefs and values. This article aims to examine the complex and conflicting points embedded within identity in the case of Syria. Narrative identity approaches are important in terms of providing a theoretical approach to identity conflicts at this point (Ricoeur, 1990; 1992; 2009) and illuminating the individual's understanding of himself and his interactions with the other, and moreover, what the basic logic of compromise should be in terms of the demands of society within a general disharmony.

The process which is not limited to Syria but actually has started with the Arab Spring, and has become an area where narratives are reconsidered or rewritten for many Middle Eastern countries. The discourses that develop against the current regimes have made it inevitable for new narratives to emerge. As Altman states, "narratives are often referred to as representations of a rise and fall, a loss or recovery, or a desire and acquisition" (2008: 11). What is recently debated for Syria is that the process leading to the regime change actually began or was initiated with a new narrative back in the early 2000s. It is possible to talk about three fundamentally interconnected narratives in Syria in a cause-and-effect relationship. The need for freedom in opposition to the narrative of fear conducted by the Assad regime, the transformation of the opposition into a wholesome resistance with the need for freedom, and the narrative of reconstructing the post-conflict society on the very base of freedom.

Syrians were unable to build a common narrative due to the lack of trust among a divergence of parties. The most important reason for this is recognition cannot be achieved without proper communication and similarly, proper communication cannot be achieved without a foundation of trust. However, throughout history the parties were not able to reach a political consensus due to the dominant narrative of the Assad regime. However, the civil war and its aftermath creates a new opportunity for reaching a consensus among conflicting parties. This situation also presents an important opportunity to achieve reconciliation between the government and the people. Resisting all kinds of oppression requires more than a single political view or ideology. For this reason, every party needs to participate with their consent in a newly written narrative, with a common goal and consciousness. Ricoeur's thesis that narrative identity is successful to the extent that it can mobilize the feelings of closeness and solidarity that are essential from a social perspective which was not valid for Syria's past, but can shed light on the efforts being carried out to achieve a consensus today. This can also make contributions to the nation-building process on behalf of Syria. Of course, it is necessary not to ignore the past, but to present an identity narrative that encompasses the past, present and future taking all concerns into consideration and meeting the expectations.

KAYNAKÇA

- Aljazeera, (2025, 13 Mart) Syria's al-Sharaa signs temporary constitution, <https://www.aljazeera.com/news/2025/3/13/syrias-al-sharaa-signs-five-year-temporary-constitution> (Erişim Tarihi: 20.03.2025)
- Aljazeera, (2025, 10 Mart) Syria merges Kurdish-led Syrian Democratic Forces into state institutions, <https://www.aljazeera.com/news/2025/3/10/syria-merges-kurdish-led-syrian-democratic-forces-into-state-institutions> (Erişim Tarihi: 21.03.2025)
- Al-Khatib, M. (2021). "Syrian Revolution and the Conflict over Narratives" Syria Untold-Civil Voices, <https://syriauntold.com/2021/03/19/syrian-revolution-and-the-conflict-over-narratives> (Erişim Tarihi: 05.01.2025)
- Al-Sharaa, A. (2025, 25 Şubat). Speech at the National Dialogue Conference, AP News, <https://apnews.com/article/syria-national-dialogue-conference-ahmad-alsharaa-0a25799b189707a500c3e5fd1b8cb692> (Erişim Tarihi: 05.03.2025)
- Altman, R. (2008). A Theory of Narrative. Columbia University Press, NY.
- Arendt, H. (1958). The Human Condition. Chicago University Press, Chicago.
- Baczko, A. G. Dorronsoro, A. Quesnay. (2018). Civil War in Syria, Mobilization and Competing Social Orders, Cambridge University Press, Cambridge.
- Berger, S. (2008). Narrating the Nation: Historiography and Other Genres in Stefan Berger, Linas Eriksonas, Andrew Mycock (eds.) Narrating the Nation, Representations in History, Media, and the Arts, Berghahn Books, NY.
- Bhabha, H. (1990). Nation and Narration, Routledge, London.
- Chatman, S. (1975). Towards a Theory of Narrative, New Literary History, Vol. 6, No:2, pp.295-318.
- Corman, S. R. (2013, 21 Mart). The Difference Between Story and Narrative, Center for Strategic Communication, University of Arizona Website, <https://csc.asu.edu/2013/03/21/the-difference-between-story-and-narrative/> (Erişim tarihi: 20.12.2024)
- De Fina, A. & Georgakopoulou A.. (2012). Analyzing Narrative: Discourse and Sociolinguistic Perspectives, Cambridge University Press, NY.
- Diğeyim, H. (2025, 17 February). PKK YPG uzantıları Suriye Ulusal Diyalog Konferansında temsil edilmeyecek, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/pkk-ypg-uzantilari-suriye-ulusal-diyalog-konferansina-dahil-edilmeyecek/3484217> (Erişim tarihi: 01.03.2025)
- Eley, G. & Suny, R. G. (1996). Introduction, in G. Eley and R. Grigor Suny, (eds), Becoming National: A Reader, Oxford, London.
- Elliott, J. (2009) Using Narrative in Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches, Sage, London.
- Fiske, S. T. (2010). Social beings: Core motives in Social Psychology (2nd ed.). Wiley. NY.
- Foucault, M. (1980b). Truth and Power: An Interview. in C. Gordon (ed.) Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977. Harvester Wheatsheaf, London.
- Foucault, M. (1986). Nietzsche, Genealogy, History. In P. Rabinow (ed.) The Foucault Reader. Peregrine, Harmondsworth
- Freedman, L. (2006). Networks, Culture and Narratives Networks, Culture and Narratives. Adelphi Papers, 45 (379).

- Graef, J., Da Silva, R. & Hebert, Nicholas L. M. (2018). Narrative, Political Violence, and Social Change, *Studies in Conflict and Terrorism* 43 (6), 431-443.
- Gritten, D. (2025, 14 Mart). Syria leader signs temporary constitution for five-year transition, BBC, <https://www.bbc.com/news/articles/c70ely2p6e4o> (Erişim Tarihi: 20.03.2025)
- International Crisis Group. (2011, 6 Temmuz). Popular Protest in North Africa and the Middle East (VI): The Syrian People's Slow Motion Revolution, Middle East/North Africa Report No.108. <https://www.crisisgroup.org/sites/default/files/108-popular-protest-in-north-africa-and-the-middle-east-vi-the-syrian-people-s-slow-motion-revolution.pdf> (Erişim tarihi: 13.02.2025)
- Ismail, S. (2011). The Syrian Uprising: Imagining and Reforming the Nation, *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 11 (3), 538-549.
- Jimenez-Blanco, M.S. (2024). The Battle of the Narratives Around Syria, The German Marshall Fund of the U.S, <https://www.gmfus.org/news/battle-narratives-around-syria> (Erişim tarihi: 21.01.2025)
- Jones, M. D. & McBeth M. K. (2010) A narrative policy framework: clear enough to be wrong? *Policy Studies Journal*, 38 (2), 329–353.
- Kassab, R.Y. & L. Al-Shami. (2016). *Burning Country: Syrians in Revolution and War*. Pluto Press, London.
- Marquez, G.C. (1988). Gabriel García Márquez and the Powers of Fiction. Julio Ortega and Claudia Elliott (eds.). University of Texas Press, Texas.
- Miskimmon, A., O'Loughlin, B., & Roselle, L. (2017). Introduction. in *Forging the World: Strategic Narratives and International Relations*, Alister Miskimmon, Ben O'Loughlin, and Laura Roselle (eds.), pp.2– 22. Michigan University Press, Michigan.
- Patterson, M. ve Monroe, K.R. (1998). Narrative in Political Science, *Annual Reviews Political Science*, 1:315-331.
- Ricoeur, P. (2009). *Living up to Death*, (translated by David Pellauer) The University of Chicago Press, Chicago.
- Ricoeur, P. (1992). *Oneself As Another*, (translated by Kathleen Blamey) The University of Chicago Press, Chicago.
- Ricoeur, P. (1990). *Time and Narrative: Volume 1*, (translated by Kathleen McLaughlin and David Pellauer) The University of Chicago Press, Chicago.
- Ricoeur, P. (1988). *Time and narrative: Volume 3*, (trans. K. McLaughlin and D. Pellauer.) University of Chicago Press, Chicago.
- Salih, M.A. (2025). It's a Recipe for One-man Rule: Syria's New Constitution Shatters Hopes <https://bianet.org/haber/it-s-a-recipe-for-one-man-rule-syrias-new-constitution-shatters-hopes-305730> (Erişim tarihi, 21.03.2025)
- Shanahan, E. A., Jones, M. D., & McBeth, M. K. (2011). Policy Narratives and Policy Processes. *Policy Studies Journal*, 39(3), 535–561.
- Sommers, M.R & Gibson, G D. (1993). Reclaiming the Epistemological Other: Narrative and the Social Constitution of Identity, CSST Working Paper No:94, The University of Michigan, https://www.researchgate.net/publication/30852010_Reclaiming_the_Epistemological_Other_Narrative_and_the_Social_Constitution_of_Identity (Erişim tarihi, 10.01.2025)
- Suriye Arap Cumhuriyeti Anayasası. (2025). <https://constitutionnet.org/sites/default/files/2025->

Vlahos, M. (2006). The Long War: A Self- Fulfilling Prophecy of Protracted Conflict and Defeat. The National Interest, <https://nationalinterest.org/feature/the-long-war-a-self-fulfilling-prophecy-of-protracted-conflict-and-defeat-1061> (Erişim Tarihi: 10.01.2025)

Warren, M. (2016, 18 Eylül) Obama spokesman: “we are in a fight, a narrative fight” with ISIS, *Weekly Standard*, <[http://www.weeklystandard.com/obama-spokesman-we-are-in-a-fight-a-narrative-fight-with-isis/article/2004407\(open_in_a_new_window\)](http://www.weeklystandard.com/obama-spokesman-we-are-in-a-fight-a-narrative-fight-with-isis/article/2004407(open_in_a_new_window))> (Erişim Tarihi: 12.02.2025)

DİJİTAL VARLIKLARIN BAĞIMSIZ DENETİMİ

INDEPENDENT AUDIT OF DIGITAL ASSETS

Hayrettin USUL

Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-3930-0866, hayrettin.usul@ikc.edu.tr.

**Kabul Tarihi /
Accepted: 10 Haziran
2025**

**İletişim /
Correspondence:
Hatrettin USUL**

**Benzerlik Oranı/
Plagiriasim: %13**

**Makale Türü/Article
Type: Araştırma
Makalesi/ Research
Article**

ÖZET

Dijitalleşmenin yoğun olarak yaşandığı günümüzde, şüphesiz dijital varlıkları kayıt altına alınması kadar; bu varlıkların denetimi de ayrı bir öneme sahiptir. Bunun en büyük nedeni ise, dijital varlıkların denetiminin, geleneksel denetimden farklı süreci gerektirmesidir. Bu gerekliliğin sebebi ise, bu varlıkların kendine özgü yapısı ve karmaşıklığıdır. Bu karmaşık yapı, bu varlıkların muhasebe kayıtlarının yapılması kadar; denetimine de zorlu kılmaktadır. Çünkü; standartlar bu varlıklara ilişkin bir hüküm getirmemekte; uygulamacıların yorumunu dikkate almaktadır. Burada unutulmaması gereken husus uygulamacıların yorumlarının, yasal hükümlere ve standartları dikkate alarak yapılması gerekliliğidir. Ayrıca; denetim kuruluşlarının dijital varlıkların denetimini yapmadan önce; kendi durum analizlerini yapmalarını standart istemektedir.

Anahtar Kelimeler: Dijital varlıklar, Denetim, Dijitalleşme

JEL Kodları: M 41, M42, M49

ABSTRACT

In today's world where digitalization is intensely experienced, undoubtedly, the auditing of digital assets is of particular importance as well as the recording of digital assets. The biggest reason for this is that the audit of digital assets requires a different process than the traditional audit. The reason for this necessity is the unique structure and complexity of these assets. This complexity makes the auditing of these assets as challenging as their accounting records. This is because the standards do not stipulate a provision regarding these assets; they take into account the interpretation of the practitioners. It should be noted that the interpretations of the practitioners should be based on legal provisions and standards. Furthermore, the standard requires audit firms to conduct their own due diligence before conducting an audit of digital assets.

Keywords: Digital assets, Audit, Digitalization

JEL Codes: M 41, M42, M49

1. GİRİŞ

Dijital varlıkların denetim süreci oldukça zor ve karmaşıktır. Bunun nedeni ise, finansal raporlama standartlarının dijital varlıkların muhasebeleştirilmesiyle ilgili standartlar tanımlamamaları ve muhasebeleştirme işini ise yorum bırakmasıdır.¹ Bu yorum, kayıt aşamasında mali müşavirin; denetim aşamasında da bağımsız denetçinin mesleki bilgisi ve yeteneği çerçevesinde olacaktır.

Bağımsız denetim; bir işletmenin finansal tablolarında yer alan varlıkların, yükümlülüklerin ve öz kaynakların; işletme gelir ve giderlerinin dönem içinde gerçekleşen faaliyetler sonucu oluştuğu (Var olma ve oluşum); işletmede gerçekleşen finansal faaliyetlerin bir bütün olarak finansal tablolarda yer aldığı (Bütünlük); bilanço tarihi itibarıyla aktifinde bulunan varlıklar ile pasifinde bulunan yükümlülüklerin işletmeye ait olduğunu (Haklar ve yükümlülükler); işletme varlıklarının, borçlarının, öz kaynakların, gelir ve giderlerin doğru miktarlarla gösterildiği (Değerleme ve dağıtım) ve de işletmede gerçekleşen muhasebe hareketlerinin doğru hesaba kaydedildiğini, doğru şekilde sınıflandırıldığını, anlaşılabilir olduğunu ve bu işlemleri ilişkin açıklamaların doğru şekilde dipnotlarda yer aldığını (Sunuş ve açıklama) standartlar bazında incelemesini yapma ve sonucu raporlama işlevidir. Bu bağlamda, bağımsız denetçiler yukarıda verdiğimiz amaçlar doğrultusunda da dijital varlıkların incelemesini yaparlar. Ancak, dijital varlıkların incelenmesi ciddi anlamda bilgi ve beceri istemektedir. Bu bilgi ve beceriler; finansal standartları veya denetim standartlarının bilmenin ötesinde, dijital varlıkları tanımları ve yorum yapabilecek düzeyde vakıf olmalarını gerektirmektedir. Çünkü dijital varlık ekosistemi; uygulayıcılara benzersiz riskler ve yeterli uygun kanıt elde etmekten, bilgi teknolojileri (BT) ortamını anlamaya kadar; değişen daha karmaşık denetim zorlukları sunan ve devamlı gelişen bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dijital varlıklar genel olarak iki kategoriye. Bunlar; kripto dijital varlıklar ve kripto olmayan dijital varlıklardır. Kripto dijital varlıklar; coin, tokenler iken, kripto olmayan dijital varlıklar ise ses, video ve fotoğraflardır. Bu çalışmamızda sadece kripto dijital varlıkların denetimi incelenecektir.

2. DİJİTAL VARLIKLARIN DENETİM SÜRECİ

Genel olarak denetim süreci sözleşme öncesi ve sonrası olarak iki kategoride incelenir. Bu bağlamda bu incelemede, dijital varlıkların sözleşme öncesi ve sonrası süreç olarak iki kategoride ele alınacaktır.

2.1. Sözleşme Öncesi Denetim Süreci

Bağımsız denetim firmasının, bağımsız denetim sözleşmesi imzalanmadan önce kendi kapasitesinin değerlemesini yapması gerekmektedir. Denetim yetisinin, dijital varlıkların denetimi için yeterli görülmesi halinde, müşteri işletme ayrıntılı incelenmeye tabi tutulmalıdır. Bu incelemeler olumlu sonuç verirse, denetim sözleşmesi denetim firması tarafından imzalanır. Aksi durumda, denetim firmasının sözleşme imzalamamasında hem kendisi hem de müşteri işletme açısından faydalı olacaktır. Aşağıda bu hususlar ayrıntılı olarak incelenmeyi çalışılmıştır.

2.1.1. Bağımsız Denetim Firmasının Durum Analizini Yapması

Denetim firması, kendisine denetim talebiyle gelen müşteri firmayla anlaşma yapmadan önce bir durum analizi yapması gerekmektedir. Denetim firması, yeteneklerini değerlendirerek, yapılacak olan dijital varlıkların denetime yeterli olup, olmadığını belirlemesi gerekir. Kalite Kontrol Standardının (KKS) 1'in 26'ncı paragrafı uyarınca denetim şirketi durum analizi yaparken; denetimin yürütülmesi konusunda yetkin olmak, zaman ve kaynaklar dâhil olmak üzere, denetimi yürütmek için gerekli beceri ve kabiliyete sahip olmak ve etik

¹ Dijital varlıkların muhasebeleştirilmesi için bakınız; İzmir Dayanışma Dergisi, Cilt: 135, Sayı:7, 2024

hükümlere uygunluk sağlayabilme yeteneklerinin olması gerektiğini göz önünde bulundurmalıdır (KGK, 2022).

Yetkinlik, eğitim ve deneyimin bir sentezinden elde edilir, bağımsız denetçinin gerekli olan bilgi birikimine hakim olmasıyla başlar. Yetkinliğin sürdürülmesi, bağımsız denetçinin meslek hayatı boyunca devam etmesi gereken öğrenme ve mesleki gelişim taahhüdünü gerektirir. Bu durum, bağımsız denetçinin bireysel sorumluluğudur. Tüm görevlerde ve tüm sorumluluklarda, her bağımsız denetçi hizmetlerinin kalitesini, bu ilkelerin gerektirdiği yüksek profesyonellik seviyesini karşılamasını sağlayacak bir yetkinlik seviyesine ulaşmayı taahhüt etmelidir. Yetkinlik, bağımsız denetçinin kolaylıkla ve zekayla hizmet vermesini sağlayan bir anlayış ve bilgi seviyesine ulaşılmasını ve de sürdürülmesini temsil eder. Aynı zamanda, mesleki bir görevin veya denetim firmasının kişisel yeterliliğini aşması durumunda; danışma veya yönlendirme gerekebileceğini belirterek, bağımsız denetçinin yeteneklerinin sınırlarını da belirler. Her bağımsız denetçi; eğitim, deneyim ve muhakemesinin üstleneceği sorumluluk için yeterli olup olmadığını değerlendirerek kendi yetkinliğini değerlendirmekten sorumludur (AICPA, 2024).

Kısa adı AICPA olan Amerikan Sertifikalı Mali Müşavirler Enstitüsü tarafından tanımlanan yetkinlik kavramının incelenmesinde; her bir bağımsız denetçi kendi yeterliliğini belirlemesi gerekmektedir. Bu nedenle dijital varlıkların denetim işini üstlenmeyi düşünen bağımsız denetçi; kendi yeterliliğini sorgulaması gerekir. Denetçinin; dijital varlık işlemleriyle ilgili temel blok zinciri teknolojisini anlaması birinci öncelik olarak ele alınması gerekir. Çünkü dijital varlıkların denetimi oldukça karmaşık kriptografi ve bilgi teknolojisinin (BT) kullanımını içerir. Bazı durumlarda, ilgili kontrollerin etkin biçimde işlediğine güvenmeden kripto varlıkların denetimi mümkün olmayabilir. Bu nedenle, önemli kripto varlık işlemlerini içeren finansal tabloların denetimine ilişkin bir sözleşmeyi kabul etme veya devam ettirme konusunda karar verilirken, söz konusu denetimi yürüten kişilerin (Hem denetim ekibi üyeleri hem de denetçinin faydalandığı uzmanlar dâhil) uygun yetkinlik ve kabiliyetlere sahip olup olmadığına karar verilmelidir.

Durum analizi yapan denetim firması etik konusunu da dikkate almak zorundadır. Burada karşımıza etik ile beraber bağımsızlık kavramı bir bütün olarak karşımıza çıkar. Bağımsız denetçinin dijital varlıkların denetimi uygulamasında; mesleki standartlara uygun olarak davranması gerekmektedir. Ancak, bağımsız denetim ekibinin bir üyesi denetime tabi kuruluş tarafından ihraç edilen dijital varlıklara sahip olabilir. Bu durum etik bir durum yaratmakla beraber, denetim yapan firma açısından da bağımsızlığın ortadan kalkmasına yol açabilir.

Denetim firması durum analizi yaparken dikkate alması gereken diğer bir hususta denetim firmasının kalite kontrol sisteminin yapısıdır. Dijital varlıkların çok yeni olması, denetim firmaları arasında mevcut kalite kontrol sistemini güncellemesini gerektirmektedir. Denetim firması; dijital ekosisteme katılan kuruluşlar için denetim işi yürütmeyi planlıyorsa ve işe alım ve eğitim programları şu anda bu ekosisteme özgü konuları dikkate almıyorsa; firmanın müşteri kabulü veya devamlılığı ve diğer kalite kontrol süreçlerinde gerekli yetkinlik ve yeteneklere sahip yeterli personele sahip olup olmadığının veya dışarıdan uzman istihdam etme ihtiyacının değerlendirilmesi üzerinde daha fazla düşünülmesi ve dikkat edilmesi gerekebilir (AICPA, 2024).

2.1.2. Müşteri İşletmenin İncelenmesi

Dijital varlık ekosistemindeki görevler teklifleri değerlendirmek için müşteri kabul ve devam sürecinde titiz sorgulamalar gerektirir. Bu durum büyük ölçüde temel teknolojinin karmaşıklığından, benzersiz risklerden ve yeterli ve uygun denetim kanıtı toplamadaki ilgili denetim zorluklarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bağımsız denetçinin, işletmenin BT'ye nasıl bağımlı olduğunu veya BT tarafından nasıl etkinleştirildiğini ve bilgi sistemlerinin finansal bilgileri kaydetmek ve sürdürmek için nasıl kullanıldığını anlaması gerekmektedir.

Denetim firması müşteri işletmenin değerlemesini yaparken; denetim uygulamaları sırasında bir sürprizle karşılaşmamak için detaylı incelemesini yapması bir ihtiyaçtır. Örneğin, denetçi; denetim uygulamaları sırasında yönetimin finansal tabloların hazırlanması ve gerçeğe uygun sunumuna ilişkin sorumluluklarını yerine getirmediğini görebilir. Bu durum işletme yönetiminin kusurundan kaynaklandığı gibi, bilgisizliğinde de olabilir. Örneğin, müşteri işletme ilk kez önemli dijital varlık işlemleriyle karşılaşmış olabilir. Destekleyici defter ve kayıtlar veya dijital varlıkları veya ilgili işlemleri etkin bir şekilde muhasebeleştirmek ve finansal tablolarda adil bir şekilde sunmak için uygulanan iç kontrol sistemi yetersiz ve etkin değildir. Yine, müşteri işletme yönetimi dürüst olmayabilir. Dolayısıyla işletme yönetimi tarafından hazırlanan finansal tablolar önemli yanlışlık riski taşıyabilir. Bu durumda denetçi; denetim talep eden müşteri işletmeyle sözleşme imzalamaması gerekmektedir. Kamu Gözetim Kurumu (KGK), yayımlanmış olduğu bültende denetçinin işi kabul etmeden önce, müşterinin dürüstlüğüne değerlendirmiş olmasını istemektedir (KGK, 2022).

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, blok zinciri teknolojisi ve dijital varlıklarla ilişkili karmaşıklık göz önüne alındığında; yönetimin işletmenin defterlerini ve kayıtlarını tutmak ve varlıklarını güvence altına almak için gereken beceri setlerinden veya yetkinliklerden yoksun olabilmesi söz konusu olabilir. Bu nedenle, işletmenin personelinin gerekli yetkinlik ve yeteneklere sahip olup olmadığının değerlendirilmesi, denetçinin bir denetim işini kabul etmesinde önemli bir faktör olabilir. Yönetim dürüst ve sağlam bir iş stratejisine sahip olsa bile, uygun beceri setlerine veya yetkinliklere sahip değilse, yönetim eksiklikleri gidermeden bir denetim mümkün olmayabilir. Bunun nedeni, uygun defter ve kayıtların tutulmaması, süreç ve kontrollerin uygulanmaması veya yönetimin denetçiye aşırı güvenmesi ve dolayısıyla, denetçinin finansal tablolar hakkında bağımsız ve tarafsız bir görüş sunma sorumluluğunu yerine getirememesi riski olabilir. Yönetim, dijital varlık ekosisteminde, alandaki benzersiz riskleri belirleyebilecek ve bu risklere yanıt vermek için iç kontroller tasarlayıp uygulayabilecek deneyime sahip olup, olmadığı denetçi tarafından sorgularken, aşağıda örnek olarak verilen hususları göz önüne almalıdır. Bunlar (AICPA, 2024);

- ✓ Yönetim, geçerli düzenleyici ortamı ve gelişen yasa ve yönetmelik hükümlerini anlıyor mu?
- ✓ Yönetim, blok zincirinden veya üçüncü bir taraftan bağımsız defter ve kayıtlar tutuyor mu veya işletmenin bakiye ve işlem kayıtlarını yalnızca blok zincirinden veya üçüncü bir tarafça sağlanan beyanlardan mı elde etmektedir?
- ✓ Yönetim, yeterli bilgi veya uzmanlığa sahip olmadığı durumlarda (Örneğin, kurum içi veya kurum dışı hukuk müşavirleri veya kriptografi ve siber güvenlik uzmanları dahil olmak üzere BT uzmanları) uygun ve nitelikli uzmanları veya muhasebe danışmanlarını görevlendiriyor mu ve bu uzmanlar tarafından gerçekleştirilen işlerin etkin incelemelerini yapıyor mu?
- ✓ Yönetim, geçerli finansal raporlama çerçevesinin faaliyetlerine nasıl uygulandığını anlayabiliyor mu?

2.2. Sözleşme Sonrası Denetim Süreci

Sözleşme sonrası denetim süreci klasik olarak geçici denetim planının yapılmasıyla başlar. Denetçi denetim planının yapılması aşamasında, işletmenin iç kontrol sisteminin etkinliği test etmesinden sonra, iç kontrol sisteminin etkinliğine göre; denetim planına son şeklini verirken, denetim riskini ve uygulayacağı denetim tekniklerini belirlemesi gerekmektedir. Bu teknikleri belirlerken unutulmaması gereken husus, dijital ekosisteminin karmaşık olması kadar, dijital varlıkların birbirinden farklı olmasından dolayı yoruma dayalı olarak kayıt altına alınması ve denetiminin de, bu bağlamda yapılmasıdır. Yine unutulmaması gereken diğer bir hususta, denetim sürecinde, blok zinciri teknolojinin doğası ve dijital varlık bakiyelerini ve işlemlerini izlemek, toplamak, mutabakat sağlamak ve raporlamak için kullanılan teknoloji hakkında bir anlayış edinmek, denetçinin gerekli olabilecek denetim prosedürlerinin kapsamını değerlendirmesine yardımcı olacağı gerçeğidir. Aşağıda dijital varlıkların denetimi bazında sözleşme sonrası süreç anlatılmaya çalışılmıştır.

2.2.1. Denetim Programının Yapılması

Denetim programları; bağımsız denetimin yürütülmesi sırasında her bir denetim alanı için uygulanması düşünülen denetim işlemlerinin çalışma kağıtlarıyla ilişkilendirilerek, kalemler itibarıyla çeşit, tarih ve süre ile görevlendirilen elamanlar bakımından ayrıntılı olarak belirlendiği belgelerdir. Diğer bir ifadeyle denetim programları, denetim planının ayrıntılı ve taktiksel dökümüdür. Bağımsız denetim programı çerçevesinde yapılacak görevlendirmede; ekip elamanlarının sorumluluk, mesleki teknik ve bilgi, yetenek ve deneyimlerle ilgili hususlara dikkat edilir ve görevler açıklıkla belirlenir. Başarılı bir denetim, başarılı bir şekilde yapılan denetim programıyla yapılır. Başarılı denetim programı, denetçiye önce bilgi ve sonra kanaat sahibi yapacak denetim delili elde etmesini sağlar. Unutulmaması gereken husus ise dijital kanıtların niteliği, geleneksel denetimlerden büyük ölçüde farklılık gösterdiği gerçeğidir (Boillet,J., 2024).

Bu nedenle, bağımsız denetici, denetim programının yapılması sırasında azami ihtimamı göstermek zorundadır. Aşağıda örnek olarak bir denetim programı verilmeye çalışılmıştır (AICPA, 2024);

- ✓ BT genel kontrollerinin, uygulama kontrollerinin ve dijital varlıkları izlemek, bir araya getirmek ve mutabakatını sağlamak için uygulanan süreçlerin niteliğini anlamak ve aynı zamanda temel blok zinciri teknolojisi ve bilinen eksikliklerle ilişkili BT risklerini azaltmak için yönetimle, özellikle de BT departmanından kişilerle istişarede bulunun,
- ✓ İşletmenin kontroller ve süreçlerle ilgili personelinin yeterliliğini değerlendirin ve dijital varlıklarla işlem yapmak için kullanılan teknolojiyi anlayın,
- ✓ Kurumun BT uzmanlarını (İçeriden veya dışarıdan) kullanıp kullanmadığını ve dijital varlık işlemlerinin işlenmesine izin verecek yeni teknolojiyi uygulama planlarının olup olmadığını sorgulayın,
- ✓ Kuruluşun hizmet kuruluşlarını kullanımını (Örneğin, özel anahtarları güvence altına almak) ve SOC² raporlarının mevcudiyetini anlayın. Mevcut olan tüm SOC raporlarını edinin,
- ✓ Yönetimin SOC raporlarını ve uygun tamamlayıcı kullanıcı kuruluş kontrollerini gözden geçirmek için kontrollere sahip olup olmadığını sorgulayın,
- ✓ SOC raporundaki kontrollerin finansal raporlama risklerine karşı duyarlılığına odaklanın,
- ✓ Müşteri kabulü ve durum tespitiyle ilgili olarak üçüncü taraflarca gerçekleştirilen süreç ve kontrollerin anlaşılması da dahil olmak üzere, hizmet kuruluşları (Örneğin, saklama kuruluşları) üzerinde gerçekleştirilen durum tespiti prosedürlerini anlamak için yönetimle görüşün,
- ✓ Kurumun yeni dijital varlıklarda işlem yapmaya yönelik durum tespiti sürecini, örneğin mutabakat mekanizmasını nasıl değerlendirdiğini ve işlem yapmak için gerekli olabilecek mevcut cüzdan yazılımını değerlendirmeye yönelik yönetim modelini ve sürecini sorgulayın,
- ✓ Bireysel gizliliği daha da artırmak için özel olarak tasarlanmış belirli varlıkların denetçinin yeterli ve uygun denetim kanıtı elde etme kabiliyetini etkileyip etkilemeyeceğini göz önünde bulundurun,

² SOC (Security Operations Center) yani "Güvenlik Operasyonları Merkezi", işletmelerin güvenlik açıklarını izleyen, sızma testi yapan ve düzeltmeler için çalışan siber güvenlik raporlarına verilen isimdir.

- ✓ Aşağıdakiler de dahil olmak üzere, kuruluşun özel anahtarları ve diğer müşteri bilgilerini korumasını sorgulayın;
 - Özel anahtarların nasıl saklandığı da dahil olmak üzere, özel anahtarları oluşturmak ve saklamak için kullanılan altyapının yapısı (Örneğin, sıcak cüzdanlar ve soğuk cüzdanlar gibi),
 - Dijital varlık işlemlerinin yetkilendirilmesinde görevler ayrılığı olup, olmadığı,
 - Anahtarların şifrelenmesi ve bölünmesi veya çoklu imza adres imzalama gereksinimleri yoluyla bir işlemi işlemek için gereken kullanıcı sayısı,
 - Herhangi bir yetkisiz faaliyet için adreslerin izlenmesi gibi.
- ✓ İşletmenin ilişkili tarafların ve ilişkilerin yanı sıra ilişkili taraf işlemlerini belirleme, muhasebeleştirme ve açıklama sürecini sorgulayın,
- ✓ Siber suç veya sadakat sigortasının varlığını tespit edin,
- ✓ Cüzdan yazılımını ve cüzdan yedeklemesini sorgulayın. (Örneğin, sistem arızası durumunda tüzel kişinin özel anahtara sürekli erişimini sağlamak için şifrelenmiş özel anahtar bilgilerinin yedeklenip yedeklenmediği tespit edin).

2.2.2. Risk Değerlemesinin Yapılması

Denetim riski; iç kontrol sisteminin etkin olmamasından kaynaklanan riskler, işletmenin yapısından kaynaklanan riskler ile denetçinin denetim çalışması sırasında hata ve hileleri ortaya çıkarmama riski olmak üzere üç kavramın bileşeninden oluşur. Denetim riski, denetim uygulamalarını etkiler. Bu nedenle denetim risklerinin denetçi tarafından değerlendirilmesi oldukça önemlidir. Unutulmaması gereken husus, yapısal ve kontrol risklerinin (Bu iki riskin bileşeni, önemli yanlışlık riski olarak tanımlanır) işletmenin finansal tablolarında yer almasıdır. Önemli yanlışlık riskleri, yeterli ve uygun denetim kanıtı elde etmek amacıyla uygulanacak ilave denetim prosedürlerinin niteliğini, zamanlamasını ve kapsamını belirlemek üzere denetçi tarafından belirlenir ve değerlendirilir. Bu kanıtlar, denetçinin kabul edilebilir ölçüde düşük bir denetim riski seviyesinde finansal tablolar hakkında görüş bildirmesini sağlar. Bağımsız Denetim Standardı (BDS) 315 “Önemli Yanlışlık” risklerinin belirlenmesi ve değerlendirilmesinin 25’inci paragrafı uyarınca, denetçinin risk değerlendirme prosedürleri uygulayarak finansal tabloların hazırlanmasıyla ilgili bilgi sistemi ve iletişim sürecini anlaması gerekir. Bu kapsamda; denetçi tarafından anlaşılması gereken hususlardan birisi de işletmenin bilgi sisteminde bilgi akışının nasıl olduğudur. Ayrıca, BDS315’in aynı paragrafı uyarınca denetçinin, işletmenin bilgi teknolojisi (BT) çevresini de çözmesi bir zorunluluktur.

Temel olarak, denetçinin riskleri ele almak için yeterli ve uygun denetim kanıtı elde etmesi gerekir. Dijital varlık ekosistemindeki riskler, kontroller ve kanıt türleri farklıdır ve benzersiz zorluklar sunar ve dolayısıyla daha fazla kanıtı ihtiyaç duyulur. İkinci olarak, denetçiler genellikle önemli yanlış beyan risklerine yanıt vermek için bir kontrol testi ve esas prosedürlerin bir kombinasyonunun gerekli olduğu durumlarla karşılaşabilirler. Bu karşılaşma büyük ölçüde temeldeki blok zinciri teknolojisinin karmaşıklığından, benzersiz risklerden ve yeterli ve uygun denetim kanıtı toplamadaki ilgili denetim zorluklarından kaynaklanmaktadır (EY, 2004).

Her bir kurumun gerçekleri ve koşulları, dijital varlık ekosistemindeki faaliyetlerinin niteliğine bağlı olarak farklılık gösterir. Denetçi, işletmeyi ve çevresini anlamaya çalışırken, diğer hususların yanı sıra işletmenin stratejisi, faaliyetleri, iç kontrolleri ve dijital varlık ekosistemindeki rolüyle ilgili bilgileri toplar. İşletme yönetimi ve çevresi hakkında yeterli bir anlayış elde etmek için gerekli çaba düzeyi ve denetçinin risk değerlendirme prosedürleri, diğer hususların yanı sıra; işletme yönetiminin iş amacına, dijital varlık ekosistemindeki rolüne, yönetimin yetkinliklerine ve beceri setine ve hizmet kuruluşlarının katılımına bağlı olarak muhtemelen değişiklik gösterecektir.

Aşağıda örnek olarak denetçinin, işletme ve çevresini anlamaya yönelik risk değerlendirme sürecinin bir parçası olarak; yönetime, yönetimden sorumlu olanlara veya kurum içinde hile veya hatadan kaynaklanan önemli yanlışlık risklerinin belirlenmesine

yardımcı olabilecek sorular verilmeye çalışılmıştır. Ancak, listenin her şeyi kapsamı amaçlanmamıştır ve örnek sorular sadece bir başlangıç noktası olarak görülmelidir. İşletmenin gerçeklerine ve koşullarına bağlı olarak muhtemelen ilave takip sorularına ihtiyaç duyulacaktır (AICPA, 2024);

- ✓ İşletmenin mevcut ve gelecekte beklenen dijital varlık tutma veya işlem yapma ile ilgili iş amacı ve işletmenin dijital varlık ekosistemindeki rolü nedir?
- ✓ İşletme ne tür dijital varlıklara sahiptir? İşletme bu dijital varlıkları nasıl elde etmiştir? Özel anahtarların korunması da dahil olmak üzere, varlıkların korunmasına ilişkin kontrolleri nelerdir?
- ✓ İşletme ile saklama kuruluşu arasındaki anlaşmanın yasal yönlerini değerlendirmek için uygun yasal analizin yapılmasına yönelik bir süreç mevcut mudur?
- ✓ İşletme likit olmayan veya az işlem gören dijital varlıklar bulundurmakta mıdır? Eğer öyleyse, işletmenin bu varlıkların likit olmayan veya az işlem gören varlıklar olup olmadığını belirlemeye yönelik politikaları ve bu varlıkların muhasebeleştirilmesine ilişkin politikaları nelerdir? İşletme bu dijital varlıkları nasıl değerlemektedir ve değeri ölçmek ve belirlemek için kullandığı kaynaklar nelerdir? İşletmenin bu dijital varlıkları kaydetmeye yönelik muhasebe politikaları mevcut mudur?
- ✓ İşletme, olası dijital varlık kayıplarını karşılamak için uygun sigorta kapsamının mevcut olup olmadığını değerlendirmek üzere, gerek işletmede gerekse işletme adına varlıkları elinde tutan tüm kuruluşlarda kontrollere ve politikalara sahip midir? Eğer varsa, bu poliçeler elde tutulan dijital varlıkların tamamını mı yoksa sadece bir kısmını mı kapsamaktadır? Poliçeler ne tür kayıpları kapsamaktadır ve sahipliğin kanıtlanması kanıtlar var mıdır?
- ✓ İşletme, dijital varlıkları nakit, diğer dijital varlıklar veya diğer mal ve hizmetlerle (Örneğin satıcılara, çalışanlara, yüklenicilere ödeme yapmak için) takas ediyor mu?
- ✓ Dijital varlık işlemleri blok zincirine kaydediliyor mu? İşletmenin defterlerini ve kayıtlarını tutma ve defterlerini ve kayıtlarını desteklemek için harici blok zinciriyle mutabakat sağlama yöntemi nedir? Zincir dışı işlemler varsa bunlar nasıl yönetilmekte, kaydedilmekte ve mutabakatı sağlanmaktadır?
- ✓ İşletmenin dijital varlığın değerlemesini etkileyen potansiyel piyasa risklerine ilişkin görüşleri nelerdir (Örneğin, işletmenin dijital varlık piyasasının volatilitesi ve olgunluk seviyesi gibi hususlar)?

Ayrıca bunlara ek olarak denetçinin risk değerlendirme süreci, analitik prosedürlerin yanı sıra gözlem ve incelemeyi de içermelidir. Risk değerlendirme süreci olarak uygulanan analitik prosedürler; risk faktörlerinin tanımlanmasında ve değerlendirilmesine yardımcı olabilir. Örneğin denetçi, olağandışı işlemleri belirlemek amacıyla işlem hacimleriyle ilgili analitik incelemeyi gerçekleştirmek için bir blok zincirinden elde edilen bilgileri kullanmayı düşünebilir. Blockchain teknolojisi akıllı sözleşme kimliği üzerinde yapılan bir aramada eksiksiz bir denetim izi sağlar ve harici bir denetimde blok zinciri verilerinin veri odaklı kontrolü nispeten hızlı ve kısa sürede yapılmasına imkan vermektedir (Rewin ;Doekhi: 79).

Risk değerlemesinin yapılmasında dikkate alınması gereken diğer bir husus ise, önemli yanlışlık riski arttıkça, denetim kanıtının yeterli ve uygun olmasının yanı sıra; denetim sonuçlarının daha ikna edici olması gerekliliğidir. Yeterli ve uygun denetim kanıtının neyin oluşturduğu, belirlenen riskin özelliklerine bağlı olarak mesleki bir muhakeme konusudur. Bu nedenle ihtiyaç duyulan kanıtlara ilişkin denetçi yargıları; denetçilerin ilave denetim prosedürlerinin niteliğini, zamanlamasını ve kapsamını nasıl tasarlayacaklarını etkileyecektir. Denetçi, ilgili iddia düzeyinde tek başına yeterli ve uygun denetim kanıtı sağlayan etkili maddi doğrulama prosedürleri tasarlamayı imkânsız bulabilir. Bu gibi durumlarda, maddi doğrulama prosedürlerine ek olarak, denetçi dijital varlıklarla ilişkili kontrollerin işleyiş etkinliği hakkında yeterli ve uygun denetim kanıtı elde etmek için kontrol testleri tasarlamalı ve gerçekleştirmelidir (Örneğin, dijital varlıkların korunması ve özel anahtarlara erişim üzerindeki yönetimin kontrollerinin test edilmesi gibi).

2.2.3. Dış Kaynaktan Bilgi Alınması

Bağımsız denetçi; yeterli denetim kanıtı elde etmek amacıyla dış kaynaklardan hizmet alabilir. Bu hizmet alımları; dijital varlıkların performansın beklentilere ve sözleşme yükümlülüklerine uygun olduğunu doğrulamak, CSP'den³ (Could service provider) düzeltme talebinde bulunmak için yapılır. Denetçinin, dış kaynaklı hizmetler üzerindeki kontrol düzeyi hakkında genel bir sonuca varmak için bu süreçleri değerlendirmesi gerekmektedir. Denetçi ihtiyaç duyduğu güvenceyi elde etmek için CSP tarafından sunulan mevcut güvence raporlarını ve sertifikaları kullanır. Bağımsız denetçi, dışarıdan almış olduğu bilgileri kullanmadan önce aşağıda verilen hususları dikkate alma zorundadır. Bunlar (Putters, et al., 2021);

- ✓ Denetçinin mesleki kanaatine göre, bilginin rutin olarak güvenilir bilgi sağlama geçmiş olan bir dış bilgi kaynağı tarafından sağlanıp sağlanmadığı da dâhil olmak üzere; dış bilgi kaynağının bilgiye ilişkin yetkinliği ve itibarı,
- ✓ Denetçinin dış bilgi kaynağı tarafından sağlanan bilgilerin güvenilirliğine ilişkin geçmiş deneyimini sorgulaması,
- ✓ Bilginin yönetim veya denetçi tarafından kullanıldığı amaca benzer bir amaç için harici bir bilgi kaynağından alınan bilginin uygunluğunun veya güvenilirliğinin kullanıcılar tarafından genel piyasa kabulüne ilişkin kanıt,
- ✓ Raporlayan işletmenin, elde edilen ve kullanılan bilgilerin uygunluğunu ve güvenilirliğini ele alan kontrollere sahip olup olmadığı.

Dış kaynaklardan bilgi edinme ne kadar önemliyse, aynı oranda teyitte o kadar önemlidir. Dış kaynaklardan elde edilen bilgiler denetçi tarafından nasıl sorgulanması gerekiyorsa, aynı şekilde teyitlerinde uygunluğu ve güvenilirliği ile ilgili hususlar ve verilen cevapların doğruluğu sorgulanmalıdır. Denetçi bu sorgulamaları yaparken (Putters, et al., 2021);

- ✓ Üçüncü tarafın SOC raporuna sahip olup olmadığı,
- ✓ SOC raporunun içeriğinin denetçinin yanıtın güvenilirliğine ilişkin değerlendirmesini nasıl etkilediği,
- ✓ İşletmenin bağımsız dijital varlık işlem kayıtları ile üçüncü taraf bilgilerinin mutabakatı da dahil olmak üzere, üçüncü taraftan elde edilen bilgilerin güvenilirliğini değerlendirmek için işletme tarafından uygulanan kontrollerin tasarımı ve işleyiş etkinliği,
- ✓ Üçüncü tarafın harici gözetim veya düzenlemeye tabi olup olmadığı ve nasıl tabi olduğu (Örneğin, ilgili yargı düzenlemeleri kapsamında nitelikli bir saklama kuruluşu olarak) veya belirli güvene dayalı sorumluluklara sahip olup olmadığı,
- ✓ Üçüncü tarafın mali tablolarının mesleki yeterlilik ve bağımsızlığını kanıtlamış bir denetim firması tarafından denetlenip denetlenmediği,
- ✓ Üçüncü tarafın itibarı ve geçmişi (Örneğin, kurumun siber saldırı geçmişi).

2.2.4. Gerçeğe Uygun Değerin Bulanması

Dijital varlıklar, piyasa fiyatlarının günlük olarak dalgalanmasıyla son derece değişkendir (Yatsyk; Shvets 2020). Bu varlıklar ister kısa vadeli, ister uzun vadeli amaçlarla elde tutulsun; tarihi maliyeti cari değerlerinden farklı olacaktır. Dijital varlıkların gerçeğe uygun değerle finansal tablolarda gösterilmesi gerekir. Bağımsız denetçi, işletmenin finansal tablolarda yer alan dijital varlıkların gerçeğe uygun değerle yer alıp, almadığını incelemesi gerekir. Gerçeğe uygun değer, piyasa katılımcılarının bakış açısını yansıtır ve bu nedenle işletme için bir çıkış fiyatını temsil eder. Gerçeğe uygun değer, finansal tablo kullanıcılarına, gelecekteki nakit akışlarının tutarı, zamanlaması ve belirsizliği hakkında fikir verir (Klopper, et al, August 2023). Bu nedenle denetçi, dijital varlıkların miktar olarak incelenmesi kadar, tutarlarının da incelenmesi gerekir. Denetçi, finansal tabloların tutarlarını belirlerken, dijital varlıkların gerçeğe uygun değerini dikkate almak zorundadır. Ancak, burada sorun gerçeğe

³ Bulut bilişim hizmetleri sağlayan firmalar ve kuruluşlar CSP olarak adlandırılır.

uygun değerinin tespiti aşamasında “Aktif piyasa”nın tespitidir. Aşağıda bu konu ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılmıştır.

Genel olarak; dijital varlık için normalde işlem yaptığı pazarın, aksine bir kanıt olmadığı sürece, ana pazar olduğu varsayılır. Bir dijital varlığın gerçeğe uygun değerini belirlemek için, bir kripto varlığın işlem gördüğü ana (Veya en avantajlı) piyasaıı belirlemesi; bu piyasanın aktif mi yoksa pasif mi olduğunu değerlendirilmesi gerekir. İlaveten; raporlanan piyasa işlemlerinin düzenli olup olmadığını incelenmesi ve piyasa tarafından üretilen bilgilerin güvenilir olup olmadığını belirlenmesi söz konusudur. Aktif piyasa TFRS (Türkiye Finansal Raporlama Standartları)13’ de “Varlık veya borca ilişkin işlemlerin, fiyatlandırma bilgisi sağlamaya yönelik yeterli sıklıkta ve hacinde sürekli bir şekilde gerçekleştiği piyasadır” şeklinde tanımlanmıştır (KGK 2024).

Genellikle Dijital varlıkların piyasa işlemleri dışında gerçeğe uygun değerin bağımsız olarak ölçmek zor olabilir. Özellikle, az işlem gören dijital varlıkların gerçeğe uygun değerini tahmini sıkıntı yaratabilir. Dolayısıyla, bu tür varlıkların uygun şekilde değerlenmediği için yanlış beyan edilmesi riskinin daha yüksek olma ihtimal dhilindedir. Bu durum, yönetimin kazançları yönetmek için önyargılı varsayımlar kullandığı bir dolandırıcılık riski faktörünün göstergesi olabilir. Bu nedenle, problemlili bir piyasanın olduğu durumlarda, denetçinin, piyasaıı sorgulaması gerekir. Bu durumda, denetçi gerçeğe uygun değeri tespit etmek amacıyla aşağıda verilen yöntemlere başvurmalıdır.

Denetçi, ana piyasanın bulunmaması durumunda, varlığın satılabileceği en avantajlı piyasaıı belirlemelidir. Bu piyasa, işlem maliyetleri ve taşıma maliyetleri dikkate alındıktan sonra, varlığın satılması için elde edilecek tutarı maksimize eden veya yükümlülüğün devredilmesi için ödenecek tutarı minimize eden piyasa olarak tanımlanır (FASB ASC 820-10-35-5A). Ayrıca, belirlenen dijital varlıkların gerçeğe uygun değeri, ana piyasadaki (Ana piyasa yoksa en avantajlı piyasa) katılımcıları arasında bir işlemin gerçekleşeceği fiyatı yansıtmalıdır. Ana piyasa, varlık veya yükümlülük için en büyük hacme ve faaliyet düzeyine sahip piyasa olarak tanımlanır. En avantajlı piyasa ise, işlem maliyetleri (rneğin, borsa veya komisyoncu ücretleri) dikkate alındıktan sonra kripto varlığın satılması için elde edilecek tutarı maksimize eden piyasadır. (FASB ASC 820). Denetçi en avantajlı piyasa kavramını, değerlemesi yapılan kripto varlık için bir ana piyasa olmadığı durumlarda uygular.

Birçok piyasanın hala düzenlenmediği düşünülürse, kripto bir varlık için gözlemlenebilir girdiler aktif piyasa dışındaki iki yönlü işlemleri, brokerlerden alınan bazı fiyatları ve diğer bilgileri içerebilmektedir. Broker fiyatlarının kullandığı durumlarda bunlar dikkate değerlendirilmelidir. Broker fiyatları gözlemlenebilir piyasa işlemlerine dayalı olmak yerine modellerden elde edilmiş olabilir. Genel olarak, bir değerleme modeli dönemden döneme tutarlı olarak uygulanmalıdır. Kripto varlıklara yönelik piyasa hızla gelişmektedir ve bu nedenle piyasa katılımcılarınca kullanılan değerleme teknikleri de yüksek ihtimalle gelişecektir. Değişimin şartlar altında eşit derecede veya gerçeğe uygun değeri daha iyi temsil edecek şekilde sonuç verdiği durumlarda TFRS 13 işletmenin değerleme tekniklerinde (Veya oklu değerleme teknikleri arasında uygulanan ağırlıklarda) değişiklik yapmasına izin vermektedir. Sonuç olarak; denetçi aktif piyasası olmayan ya da az işlem gören dijital varlıkların değerlemesini yaparken aşağıda verilen hususları dikkate alması gerekir. Bunlar (FASB ASC 820);

- ✓ Denetçi, işletme tarafından yapılan analizın tutarlılığını test etmeli,
- ✓ İşletmenin uygulamış olduğu değerleme modeli, önemli varsayımlar ve yönetim tarafından kullanılan temel veriler de dahil olmak üzere, işletmenin değerleme metodolojisinin anlaşılması, değerlendirilmesi ve test edilmesi,
- ✓ Piyasa derinliği ve likidite de dahil olmak üzere, işletmenin aynı veya karşılaştırılabilir kripto varlıkları için piyasanın aktif olup olmadığına ilişkin değerlendirmesinin elde edilmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

2.2.5. Dijital Varlıkların Sunumunun İncelenmesi

Daha önceden de ifade ettiğimiz gibi, genelde muhasebe bilgi sistemleri dijital varlık işlemlerini karşılayacak şekilde tasarlanmamıştır. Bu nedenle dijital varlıkların sunumu oldukça önemlidir. Her şeyden önce muhasebe sistemlerindeki işlemlerin uygun sınıflandırmasını belirlemekten yönetim sorumludur. Bu nedenle, bu işlemlerin işletmenin muhasebe sistemine doğru şekilde kaydedilmesi için, (Örneğin işletmeye ait varlıkların müşteriler adına tutulan varlıklardan ayırt edilmesi gibi) ilave süreçler gerekebilir. Bu ek süreçler ilave riskler doğurabilir. İşlemin özünün anlaşılması, işletmenin muhasebe kayıtlarını belirleyebilmesi için gereklidir. İşletme, dijital varlıkların işletmenin mali kayıtlarına nasıl kaydedileceğini veya kaydedilip kaydedilmeyeceğini ele alan politika ve prosedürler tasarlamalı ve uygulamalıdır.

Dijital varlıklar, doğrulama ve güvenlik amacıyla kriptografi kullanılarak dağıtılmış bir defter (Blockchain) üzerinde yapılan dijital kayıtlar olarak tanımlanmaktadır. Dağıtılmış defter blockchain ağındaki tüm işlemlerin kaydını tutar. Dijital varlıklar, bir değişim aracı, mal veya hizmet sağlamak veya bunlara erişmek için bir finansman aracı olarak gibi çeşitli amaçlar için kullanıma kabiliyetleri söz konusudur. Bu nedenle, bir dijital varlığın muhasebe uygulamasının nihai olarak belirli şartlarına, biçimine, temel hak ve yükümlülüklerine dayanmaktadır (Afterman, May, 2023).

Dijital varlıkların doğru şekilde finansal tablolarda gösterilmesi, daha önceden de ifade ettiğimiz gibi, işletme yönetiminin sorumluluğundadır. Denetçi ise, işletme yönetiminin dijital varlıkların işletmenin yayımlanmış olduğu finansal tablolarda doğru şekilde sunumu mevzuata uygun olarak gösterildiğini tespitini yapmak zorunluluktur. Burada unutulmaması gereken husus ise; dijital varlıklar birbirinden farklı olduğundan, kayıt altına alınması büyük ölçüde mesleki muhakeme ve yoruma dayalıdır. Örneğin, dijital varlık tanımı içinde yer alan coinler ile tokenlerin muhasebeleştirilmesi farklılıklar gösterecektir. Bu nedenle denetçi işletme yönetiminin yapmış olduğu yorumları, tekrar gözden geçirmesi gerekmektedir. Örneğin; bitcoin gibi varlıklar genel olarak maddi olmayan duran varlıklar olarak tanımlanırken, stablecoinler, sahibine ihraç eden işletmede bir mülkiyet payı sağlıyorsa, (FASB ASC 321) finansal yatırım olarak değerlendirilecektir. Yine, stablecoin bir finansal varlık veya gömülü bir türev içeren bir finansal araç ise, (FASB ASC 815) türevler ve riskten korunma kapsamında değerlendirilmelidir.

5. SONUÇ

Dijital varlıkların denetimi ciddi olarak bilgi ve beceri istemektedir. Bu nedenle denetim firması kendisine gelen denetim teklifini kabul etmeden önce; teklif edilen denetim sürecini başarılı bir şekilde götürebilecek yeterli ekip ve teknolojiye sahip olup, olmadığını irdelemez. Bu irdeleme olumlu sonuçlanırsa; daha sonra müşteri işletmenin dijital varlıklara karşı gösterdiği tavrı test etmelidir. Bu amaçla sorumlu denetçi, bazı denetim tekniklerini kullanarak sorgulama yapması gerekir.

Denetim sözleşmesinin imzalanmasından sonra denetçi; denetlenecek işletmenin iç kontrol sisteminin dijital varlıkların korunması ve kaydedilmesi gibi aktiviteleri yerine getirip, getiremediğini sorgulayıp, denetim planına son şeklini verirken; denetim riskini belirlemelidir. Denetçi bu riskleri tahmin ederken mutlaka, işletmenin dijital eko sistemi içindeki yerini sorgulamalıdır.

Bağımsız denetçi; yeterli denetim kanıtı elde etmek amacıyla dış kaynaklardan hizmet alabilir. Bu hizmet alımları; dijital varlıkların performansın beklentilere ve sözleşme yükümlülüklerine uygun olduğunu doğrulamak, CSP'den düzeltme talebinde bulunmak için yapılır. Denetçinin, dış kaynaklı hizmetler üzerindeki kontrol düzeyi hakkında genel bir sonuca varmak için bu süreçleri değerlendirmesi gerekmektedir. İkinci yaklaşımda, elde tutulan kuruluş ihtiyaç duyduğu güvenceyi elde etmek için CSP tarafından sunulan mevcut güvence raporlarını ve sertifikaları kullanır. Güvence raporlarının kapsamı ve uygulanabilirliğinin yanı sıra dış denetçinin yeterliliği, raporun kalitesi vb. hususların da değerlendirilmesi gerekecektir. Üçüncü yaklaşım, muhtemelen diğer müşterilerle işbirliği içinde CSP'de denetimler gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır.

Dijital varlıkların denetimde bir başka zorluk ise; bu varlıkların gerçeğe uygun değerinin bulunmasıdır. Özellikle, az işlem gören dijital varlıklara ait gerçeğe uygun değerinin bulunması daha riskli olabilir. Bu nedenle denetçi; dijital varlıkların işlem gördüğü piyasayı sorgulaması gerekmektedir. Son olarak denetçi; bu varlıkların sunumunun doğru şekilde yapılıp, yapılmadığını irdelemesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- AICPA; (American Institute of Certified Public Accountants), Accounting for and Auditing of Dijital Assets, June 30, 2024, <https://www.aicpa-cima.com>
- Afterman, A. B., "Special Report A Closer Look at The AICPA Practice Aid On Accounting and Financial Reporting For Digital Assets", Thomson Reuters, May, 2023
- Boillet, J., "When auditors encounter digital assets such as cryptocurrencies in financial statements, do they audit them as cash, financial instruments or something else?",
- EY, "how-to-audit-the-next-generation-of-digital-assets" <https://www.ey.com>
- Financial Stability Board (FSB) High-level Recommendations for the Regulation, Supervision and Oversight of Crypto-Asset Activities and Markets, Final report, 17 July 2023
- Kamu Gözetim Kurumu (kgk), "Kripto Varlıkların Bağımsız Denetime Etkisi", 2022, kgk.gov.tr
- Kamu Gözetim Kurumu (kgk), Türkiye Finansal Raporlama Standartları, kgk.gov.tr
- Klopper, N., Brink, B.S. Magaretha, S., "Determining the Appropriate Accounting Treatment of Cryptocurrencies Based on Accounting Theory", Journal of Risk and Financial Management, 23 August 2023
- Putters, J., Hashemi, J., B., and Yavuz, A., "Demystifying Public Cloud Auditing for IT Auditors", Advanced Digital Auditing, Theory and Practice of Auditing Complex Information Systems and Technologies, (Ed. Berghout, E, et al), Springer
- Rewin J. M. Doekhi "The Intercompany Settlement Blockchain: Benefits, Risks, and Internal IT-Controls", Advanced Digital Auditing, Theory and Practice of Auditing Complex Information Systems and Technologies, (Ed. Berghout, E, et al), Springer
- Yatsyk, T., Shvets, V., "Cryptoassets as an Emerging Class of Digital Assets in Financial Accounting" Economic Analys-XXI, 2020

Extended abstract

In the contemporary era marked by rapid digital transformation, auditing digital assets has emerged as a complex and essential function within financial oversight. This paper, delves into the intricacies of auditing digital assets, especially in the absence of direct and comprehensive regulatory standards. Unlike traditional financial assets, digital assets present unique structural characteristics and technological challenges, requiring auditors to adopt innovative approaches and develop new competencies. The auditing of digital assets, particularly cryptocurrencies such as coins and tokens, demands more than just familiarity with financial reporting standards. It necessitates proficiency in blockchain technology, understanding of IT ecosystems, and the ability to assess risk within an environment that is both decentralized and dynamic. The paper underscores that the ambiguity surrounding the classification and treatment of digital assets in accounting standards leaves room for

professional judgment—both at the recording stage by accountants and at the auditing stage by independent auditors. The study outlines a two-phase audit approach: pre-engagement and post-engagement. In the pre-engagement phase, the auditing firm must conduct a comprehensive self-assessment to determine its capacity and technical capability to audit digital assets. This includes evaluating personnel expertise, technological infrastructure, ethical independence, and the adequacy of quality control systems. Ethical considerations are critical, as ownership of digital assets by audit team members can compromise independence. Equally vital is the due diligence on the client company. Auditors must assess the management's awareness of digital asset risks, the adequacy of internal controls (especially IT-based ones), and the company's readiness in terms of qualified personnel and compliant record-keeping systems. If the management lacks competence in handling digital asset processes or shows signs of dishonesty, the auditor may rightfully decline the engagement. In the post-engagement phase, the auditor designs and implements a risk-based audit plan, taking into account the nature of digital assets and their associated risks. Since blockchain-based assets can vary significantly in how they are recorded and presented, auditors must tailor their audit programs accordingly. These plans should incorporate detailed assessments of general IT controls, blockchain transaction verifiability, wallet security, custody arrangements, and third-party service providers. The paper also elaborates on the necessity of evaluating audit risks, particularly those stemming from the complexity of blockchain systems, potential management bias in valuation, and the reliability of external information sources. To address these risks, auditors are encouraged to apply analytical procedures using blockchain data, verify the operation of control systems, and seek corroborative evidence from external service organizations (e.g., cloud providers or custodians), including SOC (System and Organization Controls) reports. A critical part of auditing digital assets is determining their fair value. Given the volatility of cryptocurrency markets and the absence of active, regulated markets for many tokens, auditors face challenges in identifying "principal" or "most advantageous" markets. Valuation requires scrutiny of market depth, price consistency, and broker reliability. Where market data is insufficient, valuation models may be employed, and auditors must assess their inputs and assumptions rigorously. Furthermore, the presentation and disclosure of digital assets in financial statements must be accurate and comply with applicable financial reporting frameworks. This includes appropriate classification (e.g., intangible assets, financial investments, or derivatives), and clear distinction between company-owned assets and those held on behalf of clients. For example, Bitcoin might be classified under intangible assets, while stablecoins could be considered financial instruments, depending on the rights they confer. The paper concludes by emphasizing that digital asset auditing demands a combination of financial acumen, technological literacy, and robust judgment. Audit firms must ensure readiness before accepting such engagements and remain vigilant throughout the audit process. Continuous updates to audit methodologies and integration of IT and cryptographic insights are essential for ensuring audit quality in this emerging and high-risk domain.

‘NATO 2030’ TRANSATLANTİK GÜNDEMİNE 2025 YILINDAN BİR BAKIŞ

A VIEW FROM 2025 ON THE NATO 2030 TRANSATLANTIC AGENDA

Murat DEMİREL

Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-7134-8985,
muratdemirelint@gmail.com

**Kabul Tarihi /
Accepted: 28 Haziran
2025**

**İletişim /
Correspondence: Murat
DEMİREL**

**Benzerlik Oranı/
Plagiasim: %19**

**Makale Türü/Article
Type: Araştırma
Makalesi/ Research
Article**

ÖZET

Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO), 1949 yılındaki kuruluşundan bugüne uluslararası sistemdeki değişen şartlara uyum sağlamaya çalışmış, temel stratejiler belirlemiştir. 2019 yılında başlayan bir çabayla, oluşturulan “NATO 2030” başlıklı strateji bu süreçlerden birini teşkil etmektedir. Bu bağlamda, Haziran 2021’deki Brüksel Zirvesi’nde NATO 2030 gündeminin kabul edilmesi, İttifak’ın siyasi uyumunu, dayanıklılığını ve küresel katılımını güçlendirmeyi amaçlayan uzun vadeli bir vizyon çizme yönünde önemli bir girişim olmuştur. Ancak, Rusya’nın 2022’de Ukrayna’yı tam ölçekli işgaliyle tetiklenen yeni tehdit algıları, NATO 2030 gündeminin ortaya çıkan koşullara ne ölçüde uyumlu olduğu hususunda soru işaretleri doğurmuştur. Bu çalışma, NATO’nun 2030 stratejisinin gidişatını, 2025 yılından bir bakışla incelemektedir. Çalışmanın araştırma sorusu “NATO 2030 gündemi dâhilindeki temel politikalar ile 2025 yılındaki NATO söylemlerinin ortaya koyduğu politikalar ne ölçüde örtüşmektedir?” şeklinde kurgulanmıştır. Bu kapsamda çalışma, içerik analizi yöntemini kullanarak NATO’nun resmi internet sayfasında “Konuşmalar ve Transkripsiyon” sekmesi altında yer alan 1 Ocak 2025 tarihinden 9 Haziran 2025 tarihine kadar yoğunluğuna yakını NATO Genel Sekreteri tarafından yapılmış 69 konuşmayı inceleyerek NATO’nun tehdit algılamaları ve temel politika eğilimlerine dair bulgulara ulaşmıştır. 2025 yılı NATO söylemi kapsamında çalışma, Ukrayna sahasının yakın gelecekteki küresel rekabetin bir ön sahnesi olarak algılandığını ve bu kapsamda NATO 2030 gündemindeki temel stratejilerle örtüşür şekilde Rusya’nın saldırganlığının bir tehdit olarak, Çin’in yükselişinin ise potansiyel bir risk olarak değerlendirildiğini, bu iki ülkenin istikrarsızlaştırma faaliyetleriyle kural temelli uluslararası düzene zarar verdiklerine dair bir algının olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca çalışma, insan güvenliği ve çevre güvenliği gibi geleneksel olmayan güvenlik sektörlerinde NATO 2030 gündeminde yer alan tehdit algılarının zayıfladığını ve NATO’nun 2025 söyleminde dikkate değer şekilde yer bulmadığını tetkik etmiştir.

Anahtar Kelimeler: NATO, NATO2030, Ukrayna, Çin’in Güçlenmesi, Rusya

ABSTRACT

Since its establishment in 1949, The North Atlantic Treaty Organization (NATO) has sought to adapt to the changing conditions of the international system and has outlined key strategic directions. As part of an initiative launched in 2019, NATO developed a strategy titled “NATO 2030.” In this context, the adoption of the NATO 2030 Agenda at the Brussels Summit in June 2021 marked a significant step toward outlining a long-term vision aimed at strengthening the Alliance’s political cohesion, resilience, and global engagement. However, under the new threat perceptions triggered by Russia’s full-scale invasion of Ukraine in 2022, the extent to which NATO’s 2030 Agenda aligns with emerging circumstances has come into question. This study examines the trajectory of NATO’s 2030 strategy from the perspective of the year 2025. The research question of the study is formulated as follows: “To what extent do the core policies outlined in the NATO 2030 Agenda match up with the policies presented in NATO’s discourse in 2025?” Within this scope, the study employs content analysis to examine 69 speeches—most of which were delivered by the NATO Secretary General—published under the “Speeches and Transcripts” section of NATO’s official website between January 1, 2025, and June 9, 2025 by providing insights into NATO’s threat perceptions and key policy trends. As a result, in consideration with the NATO discourse in 2025, it is observed that the Ukrainian crisis is perceived as a frontline in the emerging global competition. In this context, Russia’s aggression is framed as a growing threat, and China’s build-up is regarded as a potential risk—both aligning with the core strategies outlined in the NATO 2030 agenda. There is a prevailing perception that these two countries, through their destabilizing activities, are undermining the rules-based international order. On the other hand, it has been noted that threat perceptions in non-traditional security sectors such as human security and environmental security—though included in the NATO 2030 Agenda—have weakened and received little emphasis in the NATO discourse of 2025.

Keywords: NATO, NATO 2030, Ukraine, China’s Build-up, Russia

GİRİŞ

Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO), 1949'daki kuruluşundan bu yana gelişimine devam etmiş ve uluslararası sistemin değişen dinamiklerine her dönem uyum sağlamak için çabalamıştır. “Siyasi uyum NATO'nun yaşam kaynağı olduğu kadar, aynı zamanda hayatta kalabilmesinin de temel teminatı” olmuştur (“NATO 2030: United for a New Era”, 2020, s. 64). Bu adaptasyonun bir parçası olarak 4 Aralık 2019 tarihinde NATO Genel Sekreteri, Londra Liderler Toplantısında, NATO'nun stratejik ve siyasi rolünün güçlendirilmesine yönelik bir çalışma başlatması için görevlendirilmiştir (Bkz. “NATO 2030: Yeni bir Çağ için Birliktelik”, t.y.). Bu süreçte, NATO'yu güçlendirmek ve geleceğe hazırlanmak için yeni bir gündem inşa edilmeye başlanmış ve bağımsız bir uzmanlar grubu altyapı oluşturacak bir rapor hazırlamış; genç liderler, sivil toplum ve özel sektörden temsilciler gibi paydaşlardan da görüşler alınmıştır. İlgili sürecin sonunda “NATO 2030” başlıklı bir gündem hazırlanmıştır. Bu kapsamda öne çıkan üç temel hedef, NATO'nun askeri olarak güçlü kalması; siyasi olarak daha da güçlenmesi ve daha küresel bir yaklaşım belirlemesi olarak tayin edilmiştir. “NATO 2030” gündemi, Haziran 2021'de Brüksel'de gerçekleşen NATO Zirvesi'nde, takip eden on yıl ve ötesi için bir strateji belgesi olarak kabul edilmiştir (“NATO 2030: Making a Strong Alliance Even Stronger”, t.y.).

NATO için önemli bir aşama olarak görülen bu metin imzalandıktan sonra uluslararası sistemdeki çeşitli değişimler NATO politikalarını derinden etkilemiştir. Rusya'nın 2022 yılında Ukrayna'nın başkenti Kiev'i işgal ederek bir savaş başlatması, ilgili süreçte Çin ve Rusya yakınlaşmasının kademeli olarak artması, Çin'in askeri yapılanmalarındaki artış, Kuzey Kore gibi aktörlerin Ukrayna sahasındaki çatışmalara katılması, NATO'nun bir iç sorunu olan külfet paylaşımına dair tartışmalarının yoğunlaşması, Ukrayna'nın NATO üyeliği tartışmaları ve yeni bir NATO genişlemesinin gerçekleştirilerek Finlandiya ve İsveç'in NATO üyesi olmaları gibi birçok gelişme örgütün uluslararası sistemdeki konumlanmasını ve işlevlerini etkileyen unsurlar olmuştur. Bu çalışma, değişen bu koşullar çerçevesinde NATO'nun 2025 yılında var olan temel algı ve politikalarıyla “NATO 2030” gündeminin çerçevesi arasındaki örtüşme ve ayrışmaları derleyerek literatüre katkı sunmayı hedeflemiştir. Çalışmanın araştırma sorusu “2021 yılında kabul edilen NATO 2030 gündemi dâhilindeki temel politikalar ile 2025 yılındaki NATO söylemlerinin ortaya koyduğu politikalar ne ölçüde örtüşmektedir?” şeklinde kurgulanmıştır. Bu kapsamda çalışma, içerik analizi yöntemini kullanarak NATO'nun resmi internet sayfasında “Konuşmalar ve Transkripsiyon” sekmesi altında yer alan 1 Ocak 2025 tarihinden 9 Haziran 2025 tarihine kadar çoğunluğuna yakını NATO Genel Sekreteri tarafından yapılmış 69 konuşmayı inceleyerek NATO'nun tehdit algılamaları ve temel politika eğilimlerine dair çıkarımlarda bulunmuştur. Bu çerçevede çalışma, öncelikle NATO 2030 gündemini açıklamış, ardından NATO'nun 2025 yılı söylemindeki temel politika eğilimlerini NATO 2030 gündemi çerçevesinde değerlendirmiştir. Makale, sonuç bölümünde ilgili bulgular eşliğinde NATO'nun 2025 yılı söyleminde 2030 stratejisi ile örtüşen ve ayrışan noktalara dair çözümlemelerde bulunmuştur.

NATO 2030 GÜNDEMİ

NATO 2030 gündemi, bir süreç dahilinde geliştirilmiş strateji belgesidir. Bu gündemin alt yapısı üç önemli belgeyle analiz edilebilir. Bunlardan ilki, 2030 gündeminin omurgasını oluşturan ilk taslağı kaleme alan “Bağımsız Uzmanlar Grubu”nun çalışmalarıdır. Diğer yandan 2030 gündeminin kabul edildiği 14 Haziran 2021 tarihli Zirve Toplantısı kararları sürecin yasal temelini de oluşturmaktadır. Üçüncü temel metin ise NATO'nun 2030 gündemi için hazırladığı resmi web sayfasıdır. Bu kapsamda çalışma, bu üç metinden örneklerle ilgili stratejinin betimlemesini yapacaktır.

Moller ve Rynning'e göre, 2030 stratejisine yönelik süreç, müşterek savunmayı 360 derecelik bir politika ile rakip orta ölçekteki güçler ile büyük güçler (Rusya ve Çin), ortaklar (örneğin Avustralya, Japonya ve Hindistan), alanlar (örneğin siber ve uzay) ve coğrafya (örneğin Hint

Okyanusu ve Kuzey Atlantik/Kuzey Kutbu) gibi faktörler dikkate alınarak inşa edilmiştir. Bu kapsamda yeni stratejinin; ortakları, alanları ve coğrafyaları sistemik rakiplere karşı hesaba katarak savunma ve caydırıcılık hedeflerini yeniden tesis etmesi planlanmıştır. (Moller ve Rynning, 2021, s.178). Kecskeméthy, 2030 stratejisini aynı zamanda talep odaklı bir yaklaşımdan çıkar odaklı bir yaklaşıma geçiş olarak vurgulayarak, NATO'nun bu gündemle stratejik çıkarlarını geliştirmek için ortaklarla daha etkili iş birlikleri geliştirerek küresel bir ortaklık planı geliştirme eğiliminde olduğunu belirtmiştir (Kecskeméthy, 2021, s. 123). Bu çerçevede, bağımsız uzmanlar grubunun 30 Mart 2020 tarihinden sonra gerçekleştirdiği birçok istişare ve danışmadan sonra hazırladığı taslak rapor "NATO 2030: Yeni Bir Çağ İçin Birliktelik" (*NATO United for a New Era*) başlığıyla 25 Kasım 2020 tarihinde yayınlanmıştır (Bkz. "NATO 2030: United for a New Era", 2020, ss.66-67). İlgili raporun içeriği şu şekilde özetlenebilir:

Çalışmanın amaçlarının anlatıldığı önsöz ile başlayan rapor, "Giriş ve Temel Bulgular", "Analiz: 2010-2030 Güvenlik ve Siyasi Ortam" ile "Öneriler: NATO'nun Rolünün, Uyumunun ve İstişaresinin Güçlendirilmesi" başlıklı üç ana bölümden oluşmakta ve sonuç bölümüyle tamamlanmaktadır. İlk bölümde, Grubun 2030'daki NATO vizyonunun ana hatları ile Grubun temel bulgularının özeti sunulmaktadır. İkinci bölüm, günümüz ile 2030 arasında NATO'nun içinde bulunduğu koşullara etki edebilecek ana eğilimleri değerlendirmektedir. Üçüncü bölümde ise, Genel Sekreter tarafından Gruba verilen üç hedefin (1- Müttefiklerin birliğinin, dayanışmasının ve uyumunun güçlendirilmesi; 2- NATO bünyesinde Müttefikler arasındaki siyasi istişarenin ve eşgüdümün artırılması; 3- Tüm stratejik yönlerden İttifak'ın güvenliğine yönelik mevcut ve gelecekteki tehditlere ve sınamalara cevap verebilmek için NATO'nun siyasi rolünün ve ilgili araçlarının güçlendirilmesi) her birine göre tematik olarak düzenlenmiş tavsiyelerin daha ayrıntılı bir tartışması ile bu kapsamdaki öneriler sunulmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, t.y.).

İlgili raporun ilk kısmını teşkil eden "Temel Bulgular" bölümünde; sistemik rekabetin geri dönmesi, Rusya'nın ısrarlı saldırganlığı, Çin'in yükselişi, ortaya çıkan yıkıcı teknolojiler (*Emerging and Disruptive Technologies – EDT*), artan ulus ötesi tehditler ve risklerle şekillenen yeni stratejik ortama NATO'nun uyum sağlaması gerektiği belirtilmiştir. Raporun devamında terörizme ve hibrit tehditlere de özellikle değinildiği görülmektedir ("NATO 2030: United for a New Era", 2020, ss.12-13, 16, 23). Raporun yazıldığı dönemde etkileri devam eden COVID 19 sürecinden bahsedilen raporda, pandeminin etkilerinin henüz tam anlamıyla geçmediği, özellikle doğurduğu ekonomik sorunların Müttefiklerin bütçelerine ciddi zarar verdiği vurgulanmış, ancak savunma harcamalarında artış için planlamaya neden olan güvenlik tehditlerinin yok olmadığına altı çizilmiştir ("NATO 2030: United for a New Era", 2020, s.21). İlgili raporda, NATO'nun periyodik şekilde tehdit senaryoları ve savaş oyunları üzerinde çalışması gerektiğine dair tavsiyeler not edilmiştir ("NATO 2030: United for a New Era", 2020, s.24).

Yükselen tehditler ve sınamaların sıralandığı bölümde sırasıyla Rusya, Çin, ortaya çıkan yıkıcı teknolojiler, terörizm, güney [kanat], silahların kontrolü ve nükleer caydırıcılık, enerji güvenliği, iklim ve yeşil savunma, insan güvenliği ve kadın, barış ve güvenlik, pandemiler ve doğal afetler, hibrit ve siber tehditler, uzay sahası, stratejik iletişim, kamu diplomasisi ve dezenformasyonla mücadele başlıkları verilmiştir. Diğer bir deyişle, bu raporda NATO'nun algıladığı tehdit ve sınamalar bu şekilde sıralanmıştır (Bkz. "NATO 2030: United for a New Era", 2020, s.25-49). Dikkat çeken yönlerden birisi, ilgili raporda Rusya için 'büyük olasılık la İttifak için ana askeri tehdit olarak kalacağı', Çin için ise 'çok farklı türde bir meydan okuma' ifadelerinin kullanılmasıdır (Tardy, 2020).

Genel olarak değerlendirildiğinde bağımsız uzmanların hazırladığı bu rapor, NATO için bir vizyon önermiştir. Bu vizyona göre NATO, "barış ve istikrarın temel taşı olarak rolünü sürdürmeli; kolektif savunma için stratejik çekim merkezi olma konumunu korumalı;

müttefiklerin büyük ulusal güvenlik tehditleri karşısında danışmak üzere başvurduğu eşsiz bir forum olarak rolünü güçlendirmeli, proaktif biçimde fikir birliği oluşturmayı hedeflemeli; açık toplumların geliştiği bir uluslararası düzende daha büyük bir rol oynamalı; ortaklarla daha derin stratejik bağlantılara sahip olmalı; Avrupa Birliği ile istişarelerini yoğunlaştırmalıdır. Bunu başarmak için Müttefikler, Kuzey Atlantik Antlaşmasının demokratik ilkelerine bağlı kalmalı; kolektif güvenliğin getirdiği yükü paylaşmalı; Eylemlerinin İttifakın bütünlüğünü zayıflatmamasını sağlamalı; istişarelerde kolektif savunmayı ön planda tutmalı; hızlı karar almayı mümkün kılmalıdır” (Tardy, 2020).

Bu raporun yankıları tartışılırken, kendisini “Tarihin en güçlü ve en başarılı ittifakı” olarak nitelendiren NATO (Bkz. NATO, 14 Haziran 2021, Md. 2). 14 Haziran 2021’de 30 devlet başkanının katılımıyla gerçekleşen liderler zirvesinde NATO 2030 gündemini kabul etmiş ve ittifakın nasıl güçlendirileceği, ittifakın güvenliğe yaklaşımının nasıl genişletileceği, kurallara dayalı uluslararası düzeni korumaya nasıl katkı sağlanacağı, Rusya’nın saldırgan davranış örüntüsü, Çin’in yükselişi, terörizm, siber saldırılar ve yıkıcı teknolojiler ve iklim değişikliğinin güvenliğe etkileri konuları başta olmak üzere çeşitli hususlarda kararlar almıştır (NATO, 31 Mayıs 2022).

NATO 2030 gündemi çerçevesinde 14 Haziran 2021’deki Liderler Zirvesinde alınan kararlardan ilki karmaşık güvenlik ortamında, NATO’nun üyeleri için müşterek savunma ve güvenlik konularında istişarelerde bulunma ve karar almak için temel bir forum olmayı sürdürmesi olarak not edilmiş, NATO’nun Avro-Atlantik bölgesinin tamamında barış, güvenlik ve istikrar için çabalayan bir savunma örgütü olduğu vurgulanmıştır. Beşinci madde kapsamında müşterek savunma taahhütüne bağlı bulunan bir örgüt olarak, NATO’nun ‘bölünmez’ güvenliğini korumak ve NATO’nun üç temel görevi olan müşterek savunma, kriz yönetimi ve işbirlikçi güvenlik için 360 derecelik bir bakış açısıyla faaliyetlerini sürdüreceği belirtilmiştir (NATO, 14 Haziran 2021, Md. 1). İlgili kararın üçüncü maddesinde tehdit algıları üzerine daha somut ifadeler kullanılmış ve Rusya’nın saldırgan tutumları; terörizm; düzensiz göç ve insan kaçakçılığı; Çin’in yükselen etkisi; siber, hibrit ve asimetrik tehditlerin varlığı, dezenformasyon kampanyaları ve teknolojinin kötü niyetli kullanımı; güvenliği etkileyen uzay sahasındaki değişimler; kitle imha silahlarını içeren silahlanma ve silahların kontrolü mimarisindeki erozyon; iklim değişikliği belirtilmiştir (NATO, 14 Haziran 2021, Md. 3). 14 Haziran 2021 tarihindeki zirve sonuç bildirgesindeki kararlar bir tablo halinde incelendiğinde kararlara mevzubahis olan konular aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

Tablo 1. 14 Haziran 2021 NATO Liderler Zirvesi Kararlarının İçerikleri			
Karar No.	İlgili Olduğu Konu	Karar No.	İlgili Olduğu Konu
Karar 1-2	NATO’nun temel değer ve politikaları	Karar 52-53	İran ve Suriye Sahası
Karar 3	NATO’nun temel tehdit algıları	Karar 54	Belarus
Karar 4	Pandemi dönemi savunma anlayışı	Karar 55-56	Çin
Karar 5-7	NATO 2030 ve kapsamında alınan temel kararlar	Karar 57	Avrupa Birliği
Karar 8	Askeri ve askeri olmayan araçların kullanımının önemi	Karar 58	İklim Değişikliği
Karar 9 - 15	Rusya tehditi	Karar 59	Enerji Güvenliği
Karar 16-17	Terör tehditi ve terörizmle mücadele	Karar 60	İnsan Güvenliği

Karar 18-19	Afganistan	Karar 61	Kadın Hakları ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği
Karar 20	DEAŞ'la mücadele	Karar 62	Bütünlük Oluşturma (<i>Integrity building</i>)
Karar 21-26	Savunma ve Caydırıcılık	Karar 63	NATO'nun Ortaklıkları
Karar 27-29	NATO askeri altyapısı	Karar 64-65	NATO-AB İşbirliği
Karar 30	Dayanıklılık	Karar 66	NATO'nun açık kapı politikası
Karar 31	Hibrit tehditler	Karar 67	Bosna Hersek
Karar 32	Siber tehditler	Karar 68	Gürcistan
Karar 33	Uzay Sahası ve Güvenlik	Karar 69	Ukrayna
Karar 34	Sınamalar İçeren Bölgeler	Karar 70	Batı Balkanlar
Karar 35	Külfet Paylaşımı	Karar 71	Kosova
Karar 36	Askeri altyapıya yatırım	Karar 72	Finlandiya-İsveç
Karar 37	Teknolojik eşliği koruma	Karar 73	Asya-Pasifik / Latin Amerika Partnerler
Karar 38-39	5. madde kapsamında NATO toplumlarını korumada kararlılık ve savunma araçları	Karar 74	Kuzey Afrika (MENA) İşbirliği ve Diyalog Süreci
Karar 40-41	Nükleer Caydırıcılık	Karar 75	Sahel Bölgesi
Karar 42-44	Balistik füze sistemleri	Karar 76	Libya
Karar 45-49	Silahların kontrolü ve silahsızlanma	Karar 77	NATO'nun yeni tehdit ve sınamalara adaptasyonu
Karar 50	Rusya'nın saldırganlığı	Karar 78	Belçika Hükümeti ve toplumuna teşekkür
Karar 51	Kuzey Kore	Karar 79	Alınan Kararların 2030'a adaptasyona katkısına dair vurgu

Kaynak: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_185000.htm?selectedLocale=en

14 Haziran 2021 tarihli kararların beşinci, altıncı ve yedincisi direkt olarak NATO 2030 gündemine ayrılmış ve 2030 stratejisinin aşağıda bahsedilen temel maddeleri altıncı maddede not edilmiş, 79 numaralı son maddede de alınan kararların 2030 gündemine uyum için olan önemi vurgulanmıştır (NATO, 14 Haziran 2021, Md. 5-7, 79). NATO 2030 gündemi, resmi internet sitesinde özetlendiği şekliyle ise “NATO’ya yatırım yapılması” başlığını da katarak dokuz temel başlık olarak açıklanmıştır. Bu kararlar “Siyasi istişare ve koordinasyonun derinleştirilmesi”, “Caydırıcılık ve savunma kapasitesilerinin güçlendirilmesi”, “Dayanıklılığın Artırılması”, “Teknolojik Eşliğimizin Korunması”, “Kurallara dayalı uluslararası düzene sahip çıkılması”, “Eğitimlerin ve kapasite inşasının artırılması”, “İklim değişikliği ile mücadele edilmesi ve ona uyum sağlanması”, “Bir sonraki stratejik konsept (...in hazırlanması)”, “NATO’ya yatırım yapılması” şeklinde olmuştur (NATO [Factsheet], Haziran 2021).

NATO Genel Sekreteri Jen Stoltenberg ilgili zirve sonrasında yaptığı açıklamada, “NATO’ya yatırım yapılması” unsurunu ayrı bir başlık olarak vurgulamadan toplam sekiz konuda kararlar alındığını ifade etmiştir. İlk olarak NATO’nun transatlantik ilişkilerde istişare ve ortak eylem için temel bir mekanizma ve platform olarak korunacağı hedefinin altını çizmiş, ikinci olarak ise Avro-Atlantik bölgesi için savunma ve caydırıcılık kapasitelerinin artırılması amacını

paylaşmıştır. Üçüncü başlık altında ise somut milli hedefler geliştirilerek NATO üyesi ülke toplumlarının dayanıklılığının artırılması gayesini vurgulamıştır. Genel Sekreter, dördüncü hedefin NATO'nun teknolojik eşliğinin keskinleştirilmesi olduğunu not etmiş, bu kapsamda üniversitelerde kurulacak teknoloji temelli yeni girişimlerden NATO'nun inovasyon fonları gibi çeşitli unsurlara değinmiştir. Stoltenberg, karar alınan beşinci konunun kural temelli uluslararası düzene sahip çıkmak olduğunu belirtmiş ve bu hususta Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Kore Cumhuriyeti ve Japonya ile olan işbirliğinin ve Latin Amerika, Afrika ve Asya'daki paydaşların önemini vurgulamıştır. Genel Sekreter, altıncı başlık olarak eğitim verme ve kapasite inşa etme konusunu açıklayarak bu hususta Ukrayna, Gürcistan, Irak ve Ürdün'de yürütülen faaliyetlerin önemini altını çizmiştir. Yedinci başlığı iklim değişikliğine ayıran Stoltenberg, iklim değişikliğinin güvenliğe olan etkilerinin incelenmesini ve önlemler alınmasını NATO'nun önemli bir görev olarak gördüğünü ifade etmiştir. Bu çerçevede NATO yapılanmaları, misyonları ve faaliyetlerinde ilgili konuya özel bir yer ayrılmasının; bundan sonraki tatbikatlara, savunma planlamalarına ve tedariklere iklim değişikliğinin entegre edilmesinin hedeflendiğini not etmiştir. Bu minvalde, askeri faaliyetlerin sera gazı etkilerinin tespiti ve takibi, emisyonların düşürülmesi ve 2050 yılı için de 'sıfır emisyon' hedefi dikkate alınarak hareket edilmesinin planladığı vurgulanmıştır. Sekizinci başlık altında da, NATO'nun 2022 yılında yeni bir stratejik konsept hazırlayacağına dair karar paylaşmıştır. Konuşmasının devamında Stoltenberg; teknik kapasite, siyasi istişare ve askeri planlama ile gerçekleşecek kapsamlı bir siber savunma politikasını hedeflediklerini, uzay çalışmalarını da kara, deniz, hava ve siber unsurlarını etkileyen önemli bir mecra olduğu için geliştirmeyi amaçladıklarını ifade etmiştir. Konuşmasının son kısmını NATO'nun Afganistan'dan çekilişine ayıran Genel Sekreter, külfet paylaşımı açısından önem taşıyan üyelerin savunma harcamalarına ayırdıkları bütçelerindeki artış hakkında bilgiler paylaşmıştır (Bkz. NATO News, 14 Haziran 2021).

NATO 2030 gündem belgesindeki temel dokuz başlığa baktığımızda bunların ilki siyasi istişarenin ve koordinasyonun derinleştirilmesidir. Bu kapsamda NATO üyelerinin ittifakın güvenliği için birbirlerine daha sık danışmaları gerektiği karardır. Diğer yandan müttefiklerin her yıl dışişleri bakanları düzeyinde ek bir toplantı düzenlemesi; ulusal güvenlik danışmanları, siyasi yöneticiler ve diğer üst düzey yetkililer de dahil olmak üzere müttefik başkentlerle farklı formatlarda daha fazla istişare yapması not edilmiştir. Müttefiklerin ayrıca ortak güvenlik zorluklarını ele almak ve BM Genel Kurulu ve G-20 gibi diğer uluslararası forumlardaki toplantılardan önce tutarlı pozisyonlar almak adına askeri olmayan araçlardan daha iyi faydalanmak üzere de istişareleri artırması belirtilmiştir (NATO [Factsheet], Haziran 2021).

NATO 2030 gündeminin ikinci başlığı ise "Caydırıcılık ve savunma kapasitesilerinin güçlendirilmesi" şeklindedir. Bu başlık altında NATO'nun savunma ve caydırıcılık için alt yapısını oluşturan nükleer, konvansiyonel ve füze savunma sistemlerinin birlikte kullanılması yönündeki taahhüt vurgulanmıştır. Diğer yandan 2014'te alınan "Savunma Yatırımı Vaatı" kapsamında gayri-safı milli hasılanın %2'lik kısmının savunmaya ayrılması ve yıllık savunma harcamasının %20'lik kısmının 2024'e kadar temel yeni ekipman alınmasına ayrılması hususu ortaya konmuştur. Bu kararın arkasında NATO topraklarında daha fazla kuvvet bulundurma ve daha fazla konuşlanma hedefi yer alırken, ittifakın hazırlık, karşılık verme ve takviye yeteneklerinin desteklenmesi düşünülmüştür (NATO [Factsheet], Haziran 2021).

NATO 2030 gündeminin üçüncü başlığı ise "Dayanıklılığın Artırılması" olmuştur. Bu kapsamda müttefiklerin daha geniş bir sahada ve daha koordine bir şekilde dayanıklılığı artırması hedeflenmiştir. Burada esas hedef milli şartlarla şekillenen dayanıklılık unsurlarının birleşerek ittifak çapında daha net ve ölçülebilir hedefler belirlenmesidir. Bu hedef için de her müttefikin kıdemli bir temsilcisini NATO istişareleri için görevlendirmesi düşünülmüştür. NATO'nun dayanıklılığı; müşterek savunması için ilk hat olarak ve NATO'nun üç temel görevi olan müşterek savunma, kriz yönetimi ve işbirlikçi güvenlik için alt yapı olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, askeri kapasitelere eşlik eden sivil yapılar ve hizmetlerin de barış, kriz ve çatışma dönemlerinde önemli işleve sahip olduğu vurgulanmış, dayanıklılığın; potansiyel düşmanların bertaraf edilmesi için de anahtar olduğu not edilmiştir. NATO Savunma Bakanlarının özellikle liman ve havalimanları, petrol arzı, gıda ve medikal ekipman,

5G gibi telekomünikasyon ağlarını içeren kritik alt yapı unsurlarının durumu için kapsamlı bir rapor hazırladıkları not edilmiş, müttefikler arasında asgari düzeyde paylaşılmış bir dayanıklılık yapısının garanti edilmesi karar altına alınmıştır (NATO [Factsheet], Haziran 2021).

NATO 2030 gündeminin dördüncü başlığı ise “Teknolojik Eşliğimizin Korunması” olup bu başlık altında özellikle Kuzey Atlantik İçin Savunma İnovasyon Hızlandırıcı- *Defence Innovation Accelerator for the North Atlantic (DIANA)* programından bahsedilmiştir. Bu programla akademi ve özel sektörün desteğinde, özellikle yeni girişimde bulunmuş şirketleri de içerecek şekilde kritik teknolojiler konusunda transatlantik iş birliğini artıracak, birlikte işlerliği teşvik edecek ve sivil yenilikçiliği harekete geçirecek bir yapı planlanmıştır. DIANA ile birlikte ittifak genelinde ofisler ve test merkezleri açılacak ve güvenilir yatırım kaynaklarının veritabanları yönetilecektir. Ayrıca bu çerçevede, müttefiklerin destekleriyle çok uluslu bir NATO İnovasyon Fonu kurulması ve müttefiklerin güvenliği için kritik olan alanlarda yeni ortaya çıkan ve yıkıcı teknolojiler hakkında çalışacak yeni girişimlere yatırım yapılması kabul edilmiştir. Teknolojik gelişmelerin barışın, krizlerin ve çatışmaların doğasını değiştirmekte olması, Çin’in yapay zekâ konusunda on yıl içerisinde lider olmayı hedeflemesi gibi etkenler ışığında NATO, transatlantik güvenlik için ilgili konularda önde olmayı sürdürmeyi amaç edinmiştir. Özellikle, DIANA’yı bir temel altyapı olarak görerek NATO’nun yedi temel yıkıcı teknoloji alanında çalışmalarını sürdüreceği not edilmiştir: yapay zeka, veri ve bilgi işlem, otonomi, kuantum destekli teknolojiler, biyoteknoloji, hipersonik teknoloji ve uzay (NATO [Factsheet], Haziran 2021).

NATO 2030 gündeminin beşinci başlığı olan “Kurallara dayalı uluslararası düzene sahip çıkılması” kapsamında NATO’nun benzer düşünen müttefikler ve uluslararası örgütlerle işbirliğini artırarak Afrika, Asya ve Latin Amerika’daki angajmanlarını artırması, Avrupa Birliği ile olan koordinasyonunu güçlendirmesi, komşu ülkeler ve NATO üyesi olmak isteyen aday ülkeler ile iyi ilişkiler geliştirmesi hakkında karar alınmıştır. Bu politikanın altında küresel sınamalar karşısında NATO’nun daha küresel politikalar geliştirmesini desteklemek, paydaşlarla birlikte müttefiklerin güvenliğini, özgürlüğünü ve refahını sağlayan kural temelli uluslararası düzeni güçlendirmek yatmaktadır. Bu başlık altında, NATO ile aynı değerleri paylaşmayan otoriter devletler olan Rusya ve Çin’in bu mevcut düzene zarar verdiği vurgulanmıştır. NATO 2030 kararları çerçevesinde NATO’nun ilgili kural temelli uluslararası düzeni korumak adına kendi değer ve çıkarları doğrultusunda ortaklıklarını artırıp derinleştirmeye yatırım yapacağı not edilmiştir (NATO [Factsheet], Haziran 2021).

NATO 2030 gündeminin altıncı başlığı ise “Eğitimlerin ve kapasite inşasının artırılması” olarak belirlenmiş olup NATO’nun ortaklarını özellikle terörizmle mücadele, istikrarlaştırma, hibrit tehditlere karşı koyma, kriz yönetimi, barış koruma, savunma reformu gibi konularda kapasite artırımları için desteklemesine karar verilmiştir. NATO yapısı gereği kriz ve çatışma alanlarına konuşlandırabilecek her daim hazır güçlere sahip olsa da, NATO’nun bu operasyonları sürdürmesi ve krize neden olan esas nedenleri ortadan kaldırması hususunda güçlükler yaşadığı belirtilmiştir. Bu nedenle kriz ve çatışma bölgelerinde yerel güçleri eğitmenin ve yerel kapasiteleri güçlendirmenin daha verimli olduğu vurgulanmıştır. Bu yöntemin güvenlik ve istikrarı artırdığı terörizmle mücadeleyi desteklediği, kriz yönetimi ve işbirlikçi güvenlik yaklaşımını desteklediği ifade edilmiştir (NATO [Factsheet], Haziran 2021).

NATO 2030 gündeminin yedinci başlığı “İklim değişikliği ile mücadele edilmesi ve ona uyum sağlanması” olmuştur. Alınan bu karar kapsamında NATO’nun iklim değişikliğinin güvenlik üzerine olan etkilerini anlamak ve onlara uyum sağlamak hususunda öncü bir uluslararası örgüt olmasını hedefleyen “NATO İklim Değişikliği ve Güvenlik İçin Eylem Planı”nı kabul ettiği bildirilmiştir. Bu çerçevede NATO müttefiklerinin askeri faaliyet ve yapılanmalarında sera gazı salınımlarını düşürmeyi, 2050 yılında net sıfır emisyon hedefine yönelik somut adımlar atmaya taahhüt ettiklerini not etmiştir. NATO’nun kapsadığı bölgelerde ya da NATO’ya komşu Sahel, Ortadoğu, Kuzey Afrika gibi komşu bölgelerde ya da Arktik Bölgesinde, iklim değişikliğinin etkilerini anlayarak, azaltarak ya da onlara uyum sağlayarak

NATO'nun temel fonksiyonlarını daha isabetli bir şekilde yerine getireceği ifade edilmiştir. İlgili çerçevede iklim değişikliğinin gözlenmesi ve sıkı takip edilmesi, daha iyi bir şekilde araştırmalar yapılması ve veri paylaşımı ve analizin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Alınan bu kararlar NATO'nun doğal afetler, deniz seviyesi yükselmeleri, aşırı sıcak ve soğuklar olmak üzere her şartta işlevlerini sürdürebilmesi ve askeri emisyonlarını azaltması amacı ifade edilmiştir (NATO [Factsheet], Haziran 2021).

NATO 2030 gündeminin sekizinci başlığı ise "Bir sonraki stratejik konsept"tir. Bu karar çerçevesinde NATO'nun 2010 yılında alınan son stratejik karardan sonra değişen uluslararası sistem şartlarında yeni bir stratejik konsepte ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir. Bu konsept ile değişen güvenlik ortamının tahlilinin yapılması, NATO'nun devam eden temel görev ve amaçlarını ve bu yönde ihtiyaç duyulan siyasi ve askeri adaptasyon için stratejik yönelimin ortaya konması gerektiği vurgulanmıştır. İlgili başlık altında, değişen yeni güvenlik ortamındaki temel unsurlar; saldırgan bir Rusya, daha acımasız bir terörizm formu, komşularda devam eden istikrarsızlık, yükselen siber ve hibrit tehditler, yeni teknolojiler, pandemi ve iklim değişikliği ile Çin'in güç dengesini değiştiren yükselişi olarak not edilmiştir (NATO [Factsheet], Haziran 2021).

NATO 2030 gündeminin dokuzuncu ve son başlığı ise "NATO'ya yatırım yapılması" olmuştur. Hedeflenen tüm unsurlara ulaşmak için gerekli kaynakların hem müttefiklerin milli bütçelerinden hem de ortak NATO fonlamasından doğru bir şekilde yapılması ifade edilmiştir. Bu noktada NATO'nun ihtiyaç duyduğu askeri, sivil ve altyapı yatırımların karşılanmasının öneminin altı çizilmiştir. İlgili çerçevede külfet paylaşımı hususuna atıf yapılmış, bir yandan da ortak fonlama ile ortak tatbikatlar ve eğitimler, daha güçlü bir siber güvenlik sistemi, en ileri teknoloji kapasiteleri sağlama ve ortaklar için kapasite geliştirme hususları vurgulanmıştır (NATO [Factsheet], Haziran 2021).

Görüldüğü üzere 14 Haziran 2021 Liderler Zirvesi kararlarına nakşedilen 2030 Gündemi, NATO'nun 2030 yılına doğru giderken temel güvenlik algılarını ve politika eğilimlerini tayin eden öncü kararlar niteliğine bürünmüştür. Bu çerçevede, temel strateji NATO'nun siyasi ve askeri bir platform olarak yeni güvenlik tehditlerine karşı temel bir mekanizma olmayı sürdürmesi, savunma ve caydırıcılık unsurlarının devamı, dayanıklılığın artırılması, teknolojik üstünlüğün korunması, kural temelli uluslararası düzenin korunması, özellikle NATO ortaklarına eğitim verme ve onların kapasite inşalarına yardımcı olma, iklim değişikliğinin güvenliğe olan etkileriyle mücadele şeklinde belirlenmiştir. Bu süreçte yeni bir stratejik konseptin hazırlanması gerektiği vurgulanmış ve tüm bu başlıklarda gelişme sağlanması adına NATO'ya yapılan yatırımların artırılarak sürdürülmesi gerektiğine dair ihtiyaç ortaya konmuştur.

NATO'NUN 2025 YILI SÖYLEMİNDEKİ TEMEL POLİTİKA EĞİLİMLERİNİN NATO 2030 GÜNDEMİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

NATO'nun 2025 yılında sahadaki politika eğilimlerini tespit etmek üzere çalışma kapsamında NATO'nun resmi internet sayfasında, "Haber Merkezi" (Newsroom) sekmesi altındaki "Konuşmalar ve Transkripsiyonlar" kısmında bulunan, 1 Ocak 2025 – 9 Haziran 2025 tarihleri arasında, 10 tanesi NATO Genel Sekreteri Yardımcısı ve NATO Askeri Komite Başkanı tarafından, 59 tanesi ise NATO Genel Sekreteri Mark Rutte tarafından yapılan toplam 69 adet açıklama incelenmiştir. Bu konuşmalara devlet veya hükümet başkanlarıyla birlikte düzenlenen ortak basın toplantıları da dahildir. Bu metinlerden NATO'nun algıları, sahadaki politikaları ve eğilimleri üzerine genel tespitler yapılmıştır.

NATO 2030 gündeminin birinci maddesi kapsamında siyasi istişare ve koordinasyonların artırılmaya gayret edildiği görülmüştür. Örneğin 16 Ocak 2025 tarihinde Cezayir, Ermenistan, Avustralya, Avusturya, Azerbaycan, Bosna-Hersek, Kolombiya, Mısır, Gürcistan, Irak, İrlanda, İsrail, Japonya, Ürdün, Kazakistan, Malta, Moldova, Moğolistan, Fas, Yeni Zelanda, Katar, Kore Cumhuriyeti, Sırbistan, İsviçre, Tunus ve Ukrayna olmak üzere 26 ortak ülke ile toplantı yapılması istişarelerin genişletildiğine işaret etmektedir (Bkz. NATO, 16 Ocak 2025).

Diğer yandan bu süre zarfında İsveç ve Finlandiya'nın NATO'ya üye olmaları NATO yelpazesini genişletmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde NATO, 360 derece güvenlik politikası geliştirmeye ve kendi etkinliğini küresel çapta genişletmeye çalışan bir örgüt görünümünde olup bu husus NATO 2030 gündemiyle uyusmaktadır. İlgili hususta Genel Sekreter Yardımcısı müşterek savunma ve küresel etkinlik için tüm üyelerin desteğini vurgular nitelikte “Kanada, İzlanda, Norveç, Türkiye, İngiltere ve ABD olmadan Avrupa'yı güvende tutabileceğimizi düşünmek mantıklı değil... Bu sadece bir coğrafya meselesi değil, aynı zamanda para, yetenek ve güvenilirlik meselesi” şeklinde ifadeler kullanmıştır (NATO, 20 Mart 2025).

İlgili çerçevede Avro-Atlantik güvenliğinin Hint-Pasifik ile bağlantısının arttığının ifade edilmesi ve Latin Amerika'dan Afrika'ya ortaklara vurgular yapılması siyasi istişare ve koordinasyonun derinleştirilmesinin göstergeleri olmuştur. Açıklamalarda, NATO'nun 32 üyesiyle iki kıtayı ve bir milyar insanı kapsayan, dünyanın ekonomik ve askeri gücünün yarısını temsil eden bir uluslararası örgüt olduğu tekrar eden şekilde ortaya konmuş ve “Birimiz hepimiz için, hepimiz birimiz için” şeklinde tercüme edilebilecek bir anlayış tekrarlanmıştır (Örnekler için bkz. NATO, 4 Nisan 2025; NATO, 25 Nisan 2025; NATO, 26 Mart 2025).

2025 yılı demeçlerine bakıldığında ilk göze çarpan husus, NATO'nun 2030 çerçevesinde mevcut olmayan bir teyakkuz ve mobilizasyon halidir. 2030 gündeminde vurgulanan yeni güvenlik ortamına ayak uydurma çabası, 2025 yılında tehditler karşısında acil kodlu önlemler almaya çalışan bir NATO'ya dönüşmüştür. 2030 gündemi kabul edildikten sonraki süreçte NATO'nun algıladığı tehditler artmış ve netleşmiştir. İlgili tehditlere karşı da mobilize olma eğiliminde olan bir NATO ortaya çıkmıştır. Bu alt yapıda, 2030 gündeminde yer alan “Caydırıcılık ve savunma kapasitesilerinin güçlendirilmesi”, “Dayanıklılığın Artırılması”, “Eğitimlerin ve kapasite inşasının artırılması” ile “NATO'ya yatırım yapılması” hususlarının ağırlık kazandığı söylenebilir.

2030 gündeminde bahsedilen risklerin giderek NATO'yu derinden tehdit etmesi ve sahada karşılaşılan sınamalar NATO'nun savaşta olmasa da savaşmış gibi hazırlık yapması gerektiği yönündeki görüşü konsolide etmiştir. NATO Askeri Komite Başkanı Amiral Dragone'un 14 Mayıs 2025'teki konuşmasında zikrettiği “Barışı sürdürmek için gerekli aşî savaşa hazır olmaktır” (NATO, 14 Mayıs 2025b) sözleri bu açıdan NATO'nun temel politikasını açıklamaktadır. 15 Ocak'ta NATO Genel Sekreteri Mark Rutte “Savaşı önlemek için ona hazırlanmamız gerekir. Savaş zihniyetine geçmenin zamanı geldi” şeklinde bir açıklama yapmış (Bkz. NATO, 15 Ocak 2025), devam eden süreçte de “Yoğun bir uluslararası rekabet için hazır olmalıyız” (NATO, 20 Şubat 2025) şeklinde demeçler vermiştir. NATO'nun mevcut durumda kendi üye ülkelerini savunmak ve caydırıcı olmak adına yeterli olduğunu ancak beş yıl zarfında bu yeterliliğini sürdüremeyebileceğine dair vurgular mevcuttur (Bkz. NATO, 20 Mart 2025; NATO, 5 Haziran 2025). “Savaşta olmadığımız gibi, barışta da değiliz” (NATO, 21 Mayıs 2025), “Savaş zihniyetine geçme zamanı” (NATO, 15 Ocak 2025) şeklindeki ifadelerin teyit ettiği üzere NATO'nun savaşa hazır olma konusunda kendisini geliştiren, daha mobilize bir durumda olduğu söylenebilir (NATO, 21 Mayıs 2025). Genel Sekreter Rutte, 5 Haziran 2025'teki konuşmasında Alman Genel Kurmay Başkanı'nın “2029 yılında Rusya'nın NATO'ya saldırmaya hazır olabileceği”ne dair açıklamalarını hatırlatmıştır (Bkz. NATO, 5 Haziran 2025). NATO'nun 2025 yılında sahip olduğu bu bakış açısının 2030 gündeminde bu seviyede vurgulandığını söylemek mümkün değildir. Savaş halindeki zihniyete geçme meselesi, NATO'nun 2030 gündemine göre tehdit algılarındaki artış ve netleşmeyi göstermektedir.

NATO Askeri Komite Başkanı Amiral Giuseppe Cavo Dragone'un 14 Mayıs 2025 tarihinde yapmış olduğu konuşma, NATO'nun tehdit algılarını özetler nitelikte olmuştur. Dragone konuşmasında, listenin başında Rusya'nın saldırgan yayılmacılığı, Çin'in stratejik alanlarda istikrarsızlaştıran mevcudiyeti, terörizm ve siber saldırı tehditlerinin yer aldığını belirtmiş, bu hususlara Arktik Bölgesinde ve uzay sahasındaki rekabeti eklemiştir (NATO, 14 Mayıs 2025a). 15 Mayıs 2025'te Antalya'da gerçekleşen Gayri Resmi Dışişleri Bakanları

Toplantısında tehdit algılamaları ortaya konarken birinci sırada Rusya, ikinci sırada Çin ve üçüncü sırada terörizmden bahsedilmiştir (NATO, 15 Mayıs 2025).

Bu tehdit algılamalarında ön sırayı hiç kuşkusuz Rusya'nın aldığı görülmektedir. Rusya'nın Ukrayna'ya açmış olduğu savaş, NATO Genel Sekreterinin deyişiyle Avro-Atlantik bölgeyi istikrarsızlaştırma çabalarını içeren, sadece bölgesel bir mücadeleyi değil, uzun vadeli küresel bir çatışmanın ön karşılaşmasıdır (NATO, 3 Nisan 2025). Yapılan açıklamalarda Rusya'nın milli gelirinin % 10'unu, bütçesinin % 40'mı savunmaya ayırdığı ifade edilmiş (NATO, 12 Şubat 2025), Ukrayna meselesinin ötesinde Rusya'nın NATO'yla uzun vadeli bir çatışma için hazırlık yaptığı (NATO, 13 Ocak 2025); Rusya'nın Avrupa güvenliğini yeniden şekillendirmeye çalıştığı (NATO, 9 Nisan 2025) ifade edilmiştir.

Bahsi geçen "Ukrayna'yı topyekûn işgali" esnasında Rusya'nın; Çin, Kuzey Kore ve İran'dan aldığı destek NATO tarafından küresel bir sınamanın sinyali olarak değerlendirilmiştir (NATO, 3 Nisan 2025; NATO, 24 Şubat 2025). NATO açıklamalarında Ukrayna sahasında Rusya'nın yalnız olmadığını, Çin, Kuzey Kore ve İran tarafından desteklendiğini tekrar vurgulamıştır (Bkz. NATO, 20 Şubat 2025; NATO, 9 Mayıs 2025). Rusya'nın bu ülkelerle Ukrayna sahasındaki işbirliğinin İttifak için tüm dünyada çeşitli riskler barındırdığı ifade edilmiştir (NATO, 2 Nisan 2025). Bu durum, Kuzey Koreli askerlerin Ukrayna'da Rusya'nın yanında çarpışmasıyla Avrupa'daki mevcudiyeti; İran'ın Rusya'ya Ukrayna'da kullanılmak üzere füze ve ölümcül insansız hava araçları (İHA) vermesi ve Çin'in 'Rus savaş makinesini desteklemesi' şeklinde ifade edilmiştir (NATO, 26 Mart 2025). Rusya'ya sağlanan bu destek "Rusya'nın ordusunu Çin teknolojisi, ölümcül İran İHA'ları ve Kuzey Koreli askerler ile yeniden inşa ettiği" şeklinde yorumlanmıştır (NATO, 26 Mart 2025). Bu kapsamda, Kuzey Kore'nin askeri varlığının Avrupa'da olması ve Rusya'nın savaşına sahada entegre olması da geleceğe dair NATO için riskler barındıran bir gelişme olarak not edilmiştir (NATO, 4 Nisan 2025; NATO, 9 Nisan 2025).

Diğer yandan Rusya'dan hemen sonra adı geçen, "tehdit" olarak henüz nitelendirilmese de potansiyel risk ve rakip olarak hesaba katılan Çin'in NATO için önemli bir odak noktası olduğu anlaşılmaktadır. Çin, askeri sanayi ve teknolojik altyapısında artan kapasitesi ile NATO için potansiyel bir risk olarak değerlendirilmektedir. Çin'in Rus askeri sanayi kompleksini desteklediği ve Rusya'ya Ukrayna'ya açtığı savaşta destek verdiği söylenmektedir. Bu gerçeğe birlikte, Çin'in askeri kapasitelerindeki artış ve arkasındaki niyetlere dair şeffaflık sorunu olduğu vurgulanmaktadır (NATO, 16 Ocak 2025).

Çin'in hızlı artış gösteren askeri kapasiteleri, ABD'den altı kat daha hızlı endüstriyel çıktı üretme dinamizmi, 2030 yılına kadar 1000 adet nükleer savaş başlığına sahip olacağı gerçeği, NATO müttefikleri için büyük endişeler yaratmış gözükmemektedir (Bkz. NATO, 12 Şubat 2025; NATO, 23 Ocak 2025). NATO'ya göre Çin, büyük bir askeri yığınak peşinde koşan ve temel teknolojileri, kritik altyapıyı ve tedarik zincirlerini kontrol etmeye çalışan bir aktör konumunda olup Hint-Pasifik'te istikrarsızlaştırıcı faaliyetler yürütmeye devam etmektedir (NATO, 9 Nisan 2025). Genel Sekreter Rutte, NATO dilinde bir tehdit olarak söylenmese de Çin'in savunma sanayisinin inşasına, donanmasının yüksek kapasitesine ve 2030 yılına kadar 1.000 nükleer savaş başlığına ulaşacakları gerçeğine bakıldığında Çin konusunda naif kalamayacaklarını vurgulamıştır (NATO, 8 Nisan 2025). NATO, Çin'in askeri ve teknolojik kapasitelerindeki artış karşısında "Avro-Atlantik ve Hint-Pasifik bölgelerinin güvenliğinin her zamankinden daha fazla bağlantılı olduğu" perspektifi doğrultusunda Hint-Pasifik ortakları veya "IP4" olarak tanımlanan Japonya, Kore Cumhuriyeti, Avustralya ve Yeni Zelanda ile ilişkilerini sağlamlaştırma çabası içine girmiştir. Bu ülkeler, küresel ölçekte Çin ile rekabet edebilmek için Hint-Pasifik bölgesinde önemli paydaşlar olarak görülmektedir (NATO, 3 Nisan 2025; NATO, 4 Nisan 2025).

Tüm bu gelişmelerin ışığında NATO açıklamalarında düzenli olarak dile getirilen hususlardan biri de "kural temelli uluslararası düzenin korunması" meselesidir. NATO 2030 gündeminin bir parçası olan bu başlıkta genel olarak Rusya'nın saldırganlığı ve uluslararası hukuku çiğnemesi, Rusya ve Çin'in NATO sahasındaki istikrarsızlaştırma çabaları dile getirilmektedir.

NATO'nun 2030 gündemi çerçevesinde 14 Haziran 2021'de alınan zirve kararlarından 55. maddede açıkça dile getirilen, Çin'in nükleer kapasitelerinde ve askeri tesislerinde şeffaf olmayan ve dezenformasyonlar içeren artış, Avro-Atlantik Bölgesinde Rusya ile askeri işbirliği yapması, uzay, deniz ve siber sahalarda sorumlu davranmaması hususlarına dikkat çekilmiş ve Çin'in bu politikaları kural-temelli uluslararası düzene aykırı görülmüştür (Bkz. (NATO, 14 Haziran 2021, Md. 55). Çin'in ilgili uygulamaları bahsedilen dönemden sonra artarak devam etmiş ve kural temelli uluslararası düzene aykırı hareket ettiği yönündeki algı NATO açısından pekişmiş gözükmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde 2025 yılında yapılan konuşmalarda NATO'nun temel özellikleri ön plana çıkarılmakta, mevcut Ukrayna sorunu kapsamında Rus tehdidi ve Çin'in yükselişi dikkat çeken temel meseleler olarak ifade edilmekte, NATO içindeki külfet paylaşımı sorunu sıklıkla vurgulanmaktadır. Aslında, ilgili külfet paylaşımı sorunu, NATO 2030 gündemindeki temel başlıkları ilgilendirmektedir. Örneğin NATO'ya yatırım yapılması, caydırıcılık ve savunma kapasitesilerinin güçlendirilmesi, dayanıklılığın artırılması ve eğitimlerin ve kapasite inşasının artırılması meseleleri siyasi iradeye eşlik eden bütçe desteğine dayanmaktadır. Bu kapsamda 2025 yılındaki açıklamalarda, en çok gündem olan meselelerden biri külfet paylaşımı meselesi olmuştur. Vurgulanan savaş halindeki gibi hazırlık yapma meselesi öncelikli olarak 2030 gündeminde yer alan savunma ve caydırıcılık unsurlarının artırılmasını getirmiştir. Ukrayna sahası, ilgili konularda yatırım ve deneyimlerin gözlemlendiği bir vaka olmuştur.

Ukrayna bahsinin geçtiği konuşmaların ikisinde ise Ukrayna'ya garanti edilmiş bir NATO üyeliği olmadığı ve bu konuda herhangi bir karar alınmadığı not edilmiştir (NATO, 9 Mayıs 2025). Bu minvalde Ukrayna'nın NATO sınırlarına dahil edilerek caydırıcılık kullanılmaktansa, desteklenerek savunulması öne çıkmıştır. NATO'nun bir ortağı olan Ukrayna'nın dayanıklılığının artırılması, savunma kapasitelerinin güçlendirilmesi önem verilen bir politika mahiyetindedir. Ukrayna'nın kendisini savunması için Ukrayna'ya hava savunma sistemleri, savaş uçakları, tanklar, top ve mühimmat desteği yapıldığı (NATO, 24 Şubat 2025); 2024 yılında toplam 50 milyar doları geçen maddi yardımda bulunduğu (NATO, 17 Şubat 2025), 2025'in ilk 3 ayında ise 20 milyar doları geçen bir finans desteği (NATO, 4 Haziran 2025) sağlandığı gözükmektedir.

Diğer yandan Birleşik Krallık bir teklifi olarak Ukrayna'da bir koalisyon gücü konuşlandırılması yönündeki teklifin de Fransa tarafından desteklendiği ve prensipte NATO tarafından reddedilmediği ancak ilgili konuda net bir karar bulunmadığı ifade edilmiştir. Ukrayna'ya bir koalisyon gücünün konuşlanması meselesi 2025 yılı içerisinde 20 Şubat ve 26 Mayıs tarihlerindeki açıklamalara yansımıştır. Bu husus, NATO'nun gündeminde olmasından ziyade Birleşik Krallık ve Fransa'nın öne sürdüğü bir politika olarak not edilmiştir (NATO, 20 Şubat 2025; NATO, 26 Mayıs 2025). Diğer yandan Genel Sekreter, 20 Şubat 2025'te gelen bir soru üzerine NATO'nun Ukrayna sahasında konuşlanması hususuna "her opsiyon masada" şeklinde bir yanıt vermiştir (NATO, 20 Şubat 2025).

Tüm bu desteğin arkasında Rusya'nın NATO'yu tehdit ettiği algısı mevcuttur. Aslında Ukrayna sahasıyla sınırlı kalmayan şekilde Rusya'nın NATO sahasını "istikrarsızlaştırma" politikası güttüğü (NATO, 3 Şubat 2025), NATO ülkelerinin demokrasilerini ve özgürlüklerini kısıtlamaya çalıştığı (NATO, 15 Ocak 2025), bu istikrarsızlaştırma politikası içinde de suikast girişimleri (NATO, 14 Ocak 2025), siber saldırılar, sabotajlar ve dezenformasyon gibi faaliyetlerin bulunduğu (NATO, 13 Ocak 2025) vurgulanmıştır. 3 Şubat tarihinde yapılan açıklamada Birleşik Krallık Ulusal Sağlık sistemlerine yapılan saldırı ve bir Rus ajanının yakalanması; Baltık Denizinde deniz altından geçen kabloların kesilmesi ilgili hususa örnek gösterilmiştir (NATO, 13 Ocak 2025 ; NATO, 3 Şubat 2025; NATO, 13 Şubat 2025). Bunlara ek olarak Rusya'nın NATO'nun doğu kanadında sıklıkla hava sahası ihlalleri yaptığı ifade edilmiştir (NATO, 9 Mayıs 2025). Bu noktada NATO 2030 gündeminin önemli bir başlığı olan teknolojik üstünlüğün korunması meselesi gündeme gelmektedir. Özellikle siber saldırılar ve hibrit tehditler konusunda NATO üyeleri ve partnerleri arasında bir işbirliği sağlanma eğiliminde olduğu görülmektedir. Örneğin NATO - Japonya ilişkilerinde siber

alandaki işbirliğinin operasyonelleşmeye başlayan önemli bir başlık olduğu görülmektedir (Bkz. NATO, 9 Nisan 2025).

Varolan saldırılara karşı dayanıklılığın artırılması NATO 2030 gündeminin önemli başlıklarından biri olmuştur. NATO'nun 2025 yılı söylemlerinde de güçlü bir savunma yapısının varlığının yapılan savunma harcamalarıyla orantılı olduğu ve gayri safi milli gelirin en az % 2'lik kısmının NATO üyelerince savunma harcamalarına ayrılmasının önem arzettiği, bu konuda gelişim sağlandığı ancak % 2'lik bir yatırımın yeterli görülemeyeceği vurgulanmıştır.

Cambridge çevrimiçi sözlüğe göre, "dayanıklılık" terimi, "hasar, hastalık, şok vb. sonrasında hızla iyileşebilecek kadar güçlü" anlamına gelir. Dayanıklılığın ikinci bir anlamı ise "bir maddenin büküldükten, esnetildikten veya bastırıldıktan sonra orijinal şekline dönme yeteneği"dir (Bkz. Cambridge Çevrimiçi Sözlük, t.y.; Oxford Çevrimiçi Sözlük, t.y.). Bu açıklamalar doğrultusunda NATO, kendisini beklenen ve beklenmeyen birçok şoka, hasara ve saldırıya karşı dirençli olarak görmektedir; veya hasar gördükten hemen sonra iyileşme yeteneğine sahip olduğunu ifade etmektedir.

Dayanıklılık, 2030 stratejisine yerleştirilmiş temel kavramlardan biridir. 2025 yılı söylemleri hesaba katıldığında bu dayanıklılık askeri, politik ve ekonomik terimlerle anlaşılabilir. Dayanıklılığın, zorluklarla başa çıkmak, riskleri ve tehditleri ortadan kaldırmak ve ayrıca sahadaki herhangi bir saldırı veya istikrarsızlaştırma kampanyasına yanıt vermek için yetenekli, çevik ve harekete geçebilirlik olduğu ifade edilebilir. NATO için dayanıklılık, ise tehdit veya saldırıların NATO'nun yapısını, motivasyonunu ve yeteneklerini değiştiremeyeceği anlamına gelir. Örneğin, 2030 stratejilerine uygun bir şekilde NATO Finlandiya'ya bir kara kuvveti eklemiş ve 2025'te Romanya, Bulgaristan, Macaristan, Slovakya, Estonya, Litvanya, Letonya, Polonya'dakilere ek olarak dokuzuncu "İleri Kara Kuvvetleri"ni kurmuştur (NATO, 26 Mayıs 2025). Baltık Denizini gözetlemek üzere de özellikle insansız hava araçlarıyla güçlendirilen enerji, internet ve telekomünikasyon kablolarına yönelik istikrarsızlaştırma saldırılarına karşı bir nöbet görevi tahsis ederek Baltık Denizi'ndeki dayanıklılık unsurlarını artırmıştır (NATO, 14 Ocak 2025).

NATO açıklamalarında, caydırıcı ve dirençli bir güç olarak ortak savunma faaliyeti gerçekleştirebilmek için sahada mevcut ortak iradenin gerçek askeri yansımalarının olması beklenmektedir. Bu süreç, Müttefikler tarafından belirli düzeyde ekonomik yatırım yapılmasını gerektirmektedir. 2030 gündeminde yer alan NATO'ya yatırım yapılması meselesi, NATO'nun sahada görünürliğini ve aktivizmi getirmektedir. Hiç şüphesiz, 2030 gündeminde yer alan eğitimlerin yapılması ve kapasite inşalarının geliştirilmesi de bu çabalarla paralel yürümektedir.

Tüm bu meselelerin dayandığı temel nokta yine külfet paylaşımı hususudur. NATO ülkelerinin gayri safi milli hasıllarının en az % 2'ni savunma harcamalarına ayırmaları beklenmektedir. Ancak tehdit düzeyindeki artış, caydırıcılık ve savunma kapasiteleri için daha fazla yatırım ihtiyacı doğurmuş ve bu rakamlarda bir artışa işaret etmiştir. NATO gündeminde en çok tartışılan konu, % 2'nin açıkça yeterli olmadığı gerçeğidir. 2025'teki mevcut veriler, ABD'nin NATO harcamalarının % 44'ünü tek başına üstlendiğini, diğer üyelerin ise toplamda sadece % 56 harcadığını göstermektedir. Bu rakamların 2032'de tüm üye ülkeler tarafından planlanan bir artışla sırasıyla % 30 ve % 70'e geçeceği tahmin edilmektedir (NATO, 26 Mayıs 2025). Genel Sekreter, Haziran 2025'teki Lahey Zirvesi'nde tüm NATO üyeleri için toplam % 5 harcamaya eşit olan % 3,5 (Temel askeri ihtiyaçlar) artı % 1,5 (savunmayla ilgili harcamalar) önermeye karar verdiğini tekraren belirtmiştir (Bkz. NATO, 5 Haziran 2025; NATO, 9 Haziran 2025). Müttefiklerin üçte ikisi bu oranı Şubat ayında elde etmişken (NATO, 12 Şubat 2025), Haziran 2025'te tüm üyelerin % 2 oranına ulaşmasının beklendiği belirtilmiştir (NATO, 9 Haziran 2025). NATO söylemlerinde öne çıkan önemli sloganlardan biri "Daha fazla harca, daha fazla üret" olmuştur. Bu minvalde, Genel Sekreter Rutte tarafından Rusya'nın tek başına tüm NATO müttefiklerinden toplamda dört kat daha hızlı mühimmat ürettiği ifade edilmiştir: "Biz NATO'nun tamamında bir yılda, Rusya'nın üç ayda ürettiği mühimmatı üretiyoruz ve

Rusya, toplam NATO ekonomisinin sadece % 5'ini oluşturuyor" (NATO, 20 Şubat 2025, ayrıca bkz. NATO, 23 Ocak 2025, NATO, 4 Haziran 2025).

Genel olarak değerlendirildiğinde NATO 2030 gündemi, sahadaki gerçekliğin değişmesiyle yeniden değerlendirilebilecek bir hale gelmiştir. İlgili stratejide mevcut bulunan unsurlardan siyasi istişare ve koordinasyonun derinleştirilmesi hususunda adımlar atıldığı, 360 derece bir politika kapsamında NATO üyesi ve NATO ortağı ülkelerle birlikte daha küresel bir angajmana sahip bir NATO'nun inşa edilmeye devam edildiği görülmüştür. Tartışmaların odağında bulunan külfet paylaşımı meselesindeki gelişmeler ışığında NATO üyelerinin savunma harcamalarını % 2'den % 5'e çıkarmasının hedeflendiği gözükmemekte ve NATO'ya daha fazla yatırım yapılacağı anlaşılmaktadır. Bütçedeki ilgili artışın sahadaki yansımaları savunma ve caydırıcılık unsurlarının artması, eğitimlerin ve kapasite inşasının artması olarak gözlemlenmiştir. Ukrayna sahasına yapılan destek, Finlandiya'da öncü bir kara kuvveti kurulması gibi unsurlar bu hususa örnektir. Diğer yandan yapılan tüm hamlelerde teknolojik eşliğin korunması için de çalışmalar yürütüldüğü görülmüştür. Örneğin NATO ortağı Japonya ile siber tehdit konularında ortak çalışmalar yapılması önem arz eden konulardan bir tanesidir.

Rusya'nın uzun dönemli bir tehdit olarak değerlendirilmesi ve Çin'in askeri yapılanmasındaki artış nedeniyle potansiyel bir risk olarak görülmesiyle birlikte, NATO'nun "savaş halinde gibi hazırlanması gerektiği" yönünde bir söylem geliştiği görülmüştür. Bu kapsamda NATO 2030 gündemi çerçevesinde özellikle Ukrayna sahasında gözlemlenen, Çin'in teknolojisiyle, İran'ın İHA ve füzeleriyle, Kuzey Kore'nin ise askerleriyle Rusya'ya sunduğu destek gelecekteki küresel rekabette bir tehdit bloğunun canlanmaya başladığı kanısını doğurmuştur. Tüm bu çerçevede askeri güvenlik konularının öne çıktığı ve geleneksel bir güvenlik tehdidi olarak çatışmaların NATO sahasına sıçraması ihtimali üzerinden hazırlıklar yapıldığı görülmüştür. Bu algının dayanıklılık unsurlarında artışa neden olduğu da gözükmemektedir. Ancak, 2030 stratejisinde kendisine yer bulan "İklim değişikliği ile mücadele edilmesi ve ona uyum sağlanması" ve insan güvenliği gibi unsurların NATO'nun 2025 yılı söyleminde ciddi bir şekilde bulunmadığı gözlemlenmiştir. Özetle, 2030 stratejisinin 2025 yılındaki tehdit algılamaları için isabetli bir zemin oluşturduğu, ilgili strateji çerçevesinde faaliyetlerin yürütüldüğü ifade edilebilirse de, iklim değişikliği gibi geleneksel olmayan güvenlik sektörlerine dair söylemlerin oldukça azaldığı, NATO'nun temel tehdit algılarından uzaklaştığı görülmüştür.

SONUÇ

NATO 2030 gündeminin kapsayıcı bir öngörüyle hazırlandığı ifade edilebilir. Özellikle Rusya ve Çin için potansiyel risklerin ifade edildiği bu strateji metni, 2025 yılında NATO'nun tehdit algılarının nüvelerini taşımıştır. NATO 2030 gündemi kabul edildikten sonra uluslararası sistemdeki en büyük değişimlerden biri hiç kuşkusuz Rusya'nın Şubat 2022'de Ukrayna'yı işgal ederek başlattığı savaş olmuştur. Rusya'nın bu saldırganlığı, Rusya'nın algısını NATO açısından değiştirmiştir. Hemen hemen her konuşmada NATO için en önemli tehditin Rusya olduğu ve Ukrayna'ya açtığı haksız savaşın vurgulandığı gözükmemektedir. Bu eğilimi teyit eder şekilde, 24-25 Haziran 2025 tarihlerindeki Lahey Zirvesinde de NATO'nun tartıştığı en temel konuların başında Ukrayna'nın geldiği görülmüştür (Bkz. NATO, 24 Haziran 2025).

2025 yılının ilk altı ayındaki NATO açıklamalarına bakıldığında NATO'nun 2030 gündeminde yer alan unsurların bazılarının önemini yitirirken, kimi tehdit algılarının arttığı ve netleştiği gözlemlenmiştir. Bu netleşme, NATO politikalarında operasyonelleşme oranını artırmış, "bir savaş hali" varmışcasına NATO kapasite ve yeteneklerinin hazırlanmaya başladığı görülmüştür. NATO 2030 gündemindeki öncül tehditlerin artması neticesinde 2025

yılında NATO'nun bir anlamda "teyakkuza" geçtiği ve mobilizasyonunu sahada artırdığı bir evreye geçtiği söylenebilir. Netleşen en önemli tehdit Rusya olurken, henüz direkt tehdit olarak nitelendirilmeyen Çin'in yükselişi, NATO için potansiyel bir riskten tehdit olma yolunda ilerlemektedir. 24 Haziran 2025 tarihinde Lahey Zirvesinde Genel Sekreter Mark Rutte'nin Rusya için Çin'in "küçük çalışma arkadaşı" (*junior colleague*) şeklinde ifade kullanması, NATO'nun bu ikiliyi bir blok halinde gördüğünün önemli işaretlerinden biri olmuştur (Bkz. NATO, 24 Haziran 2025).

2025 yılında NATO'nun açıklamalarında, birincil derece öneme sahip Ukrayna krizinin NATO'yu tehdit eden bir deneme sahasına dönüştüğü değerlendirilmektedir. Ukrayna sahasında yaşananların NATO ülkelerine yayılma riskinin olduğu, bu noktada Rusya ve Çin'in öncü oldukları, çeşitli istikrarsızlaştırma çabalarına girerek NATO sahasını hedef aldıkları vurgulanmaktadır. Bu kapsamda NATO 2030 gündemi kapsamında kural temelli uluslararası düzenin özellikle Rusya ve Çin tarafından zedelendiği öne çıkmaktadır. 2021 yılında ortaya konan potansiyel riskler, 2025 yılında sahada istikrarsızlaştırma faaliyetleriyle NATO sahasını bizzat tehdit eder niteliğe bürünmüş gözükmemektedir. Bu minvalde, NATO'nun bugün için kendisini savunacak durumda olduğu ancak Rusya ve Çin'deki askeri üretimi değerlendirildiğinde bu üstünlüğü 5 yıl zarfında koruyamama riskinin olduğu belirtilmiştir (Bkz. NATO, 20 Mart 2025).

Rusya'nın Ukrayna'daki varlığının sadece bu sahada sınırlı kalmadığı, NATO'ya karşı uzun vadeli bir tehdit oluşturduğu, hatta Ukrayna'da barış sağlansa bile bu tehditin devam edeceği not edilmiştir. Rus saldırganlığının Çin, Kuzey Kore ve İran tarafından desteklendiği ve bu yönde dezenformasyon kampanyaları, siber saldırılar, suikast girişimleri düzenlendiği ifade edilmiştir. NATO, ilgili ülkelerin yakın gelecekte NATO'ya karşı birlikte bir tehdit oluşturabileceği yönünde bir kanıya sahiptir. NATO, yaklaşan bu küresel rekabet ortamında, Ukrayna sahasını öncül bir mücadele sahası olarak algılamaktadır. O nedenle de Ukrayna sahasındaki başarıyı gelecekteki küresel rekabet için kritik bir kazanım olarak görmektedir.

2025 yılından bakıldığında 2030 gündeminde yer alan siyasi istişare ve koordinasyonun tehditler arttıkça arttığı görülmüştür. Diğer yandan, 2030 stratejisinde belirtilen caydırıcılık ve savunma kapasitesilerinin güçlendirilmesi, dayanıklılığın artırılması, teknolojik eşğin korunması, eğitimlerin ve kapasite inşasının artırılması hususları hem NATO üyeleri hem de NATO ortaklarıyla istişare edilip geliştirilmeye çalışılmaktadır. Ancak NATO açıklamalarında tüm bu başlıkların bütçeyle desteklenmesi gereken unsurlar olduğu, o yüzden de hem savunma harcamalarına hem de NATO'ya yapılan yatırımların artarak devam etmesine ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Bu kapsamda geline nokta NATO üyelerinin ayrı ayrı savunma bütçelerine ayıracakları payın % 5'e çekilmesi, Genel Sekreter tarafından 24-25 Haziran 2025 Lahey Zirvesinde teklif olarak sunulmuştur (NATO, 24 Haziran 2025). İlgili başlıklarda 2030 gündeminde karar verildiği şekliyle olumlu bir gidişatın olduğu ve bunun paralel şekilde NATO söylemlerine yansdığı gözlemlenmiştir.

Diğer yandan NATO 2030 gündeminde yer alan terörizmle mücadele konusunda 2025 yılı içerisinde açıklamaların oldukça az olduğu, Pandemi sürecinin etkileri gibi meselelerin gündemden kalktığı görülmüştür. Giderek nabızı düşen meselelerden bir tanesi de iklim değişikliği ile mücadele ve uyum çalışmaları olmuştur. Askeri bir örgütlenme olarak askeri hareketliliğin sera gazı salınımlarının ölçülerek takip edileceği ve 2050 sıfır emisyon hedefine ilerleneceği yönünde kararlar alınmışken, ilgili hususun NATO açıklamalarında giderek hiç yer almadığı gözlenmiştir. Benzer bir şekilde, 14 Haziran 2021 tarihinde NATO 2030 gündemiyle birlikte hakkında eylem kararları alınan diğer meseleler olan insan güvenliği ve kadın, pandemi ve doğal afetler gibi meseleler de gündemden tamamen düşmüş gözükmemektedir.

Sonuç olarak, 2030 gündemi isabetli öngörülerde bulunarak 2025 yılında NATO'nun en büyük tehdit algısını oluşturan Rusya'nın saldırganlığını ve en büyük risk algısını oluşturan Çin'in askeri yükselişini öngören bir bilgi zemini hazırlamıştır. 2025 yılında devam eden Ukrayna'daki çatışmalar ile birlikte, Rusya ve Çin'in NATO sahaslarını etkileyen

istikrarsızlaştırma hamleleri ve nihayetinde kural temelli uluslararası düzene zarar vermeleri 2030 gündemindeki temel noktalarla örtüşmektedir. Ancak Rusya'nın 2022 Şubat ayında Ukrayna'yı işgal etmesiyle birlikte Rusya, Çin, Kuzey Kore ve İran'ın aynı safta bir blok halinde ortaya çıkması ve yakın gelecekte NATO'ya tehdit oluşturabilecek bir birlikteliği işaret etmesi, NATO'yu mobilize etmiş gözükmemektedir. Bu çerçevede, NATO'nun karşısında Çin'in aktif olacağı küresel bir rekabet için hazırlandığı söylenebilir. Diğer yandan, insan güvenliği ve çevre güvenliği gibi geleneksel olmayan güvenlik sektörlerinde NATO 2030 gündeminde yer alan tehdit algılarının zayıfladığı ve 2025 söylemlerinde pek yer bulmadığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

Cambridge Çevrimiçi Sözlük. (t.y.). Resilient. *Cambridge Dictionary*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-turkish/resilient?q=resilience> (Erişim tarihi: 15 Haziran 2025).

Keckskeméthy, K.S. (2021). The NATO 2030 Report. Strategic Priorities of the Alliance. *International Conference Knowledge-based Organization*. 27 (1), ss. 118-124.

Moller, S. B., & Rynning, S. (2021). Revitalizing Transatlantic Relations: NATO 2030 and Beyond. *The Washington Quarterly*, 44(1), 177–197. <https://doi.org/10.1080/0163660X.2021.1896133>

NATO. (t.y.) NATO 2030: Making a Strong Alliance Even Stronger. <https://www.nato.int/nato2030/index.html> (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (25 Kasım 2020). NATO 2030: United for a New Era - Analysis and Recommendations of the Reflection Group Appointed by the NATO Secretary General. www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/12/pdf/201201-Reflection-Group-Final-Report-Uni.pdf (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (Haziran 2021). NATO 2030 [Factsheet]. https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2021/6/pdf/2106-factsheet-nato2030-en.pdf (Erişim Tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (13 Ocak 2025). by NATO Secretary General Mark Rutte at the European Parliament's Committee on Foreign Affairs and Subcommittee on Security and Defence [Remarks]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_232125.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (14 Ocak 2025). by NATO Secretary General Mark Rutte with the President of Finland Alexander Stubb and the Prime Minister of Estonia Kristen Michal at the Baltic Sea NATO Allies Summit. [Joint press conference]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_232116.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (15 Ocak 2025). by the Chair of the NATO Military Committee, Admiral Rob Bauer and NATO Secretary General Mark Rutte at the meeting of the Military Committee in Chiefs of Defence [Opening remarks]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_232160.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (16 Ocak 2025). by the Chair of the NATO Military Committee, Admiral Rob Bauer, the Supreme Allied Commander Europe, General Christopher Cavoli and the Supreme Allied Commander Transformation, Admiral Pierre Vandier [Joint Press Conference]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_232213.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (23 Ocak 2025). by NATO Secretary General Mark Rutte during a panel discussion “Your Country First – Win With Us” at the Annual Meeting of the World Economic Forum in Davos, Switzerland [Remarks]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_232545.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (3 Şubat 2025). by NATO Secretary General Mark Rutte with the Prime Minister of the United Kingdom, Keir Starmer.[Joint press conference] Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_232757.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (12 Şubat 2025). by NATO Secretary General Mark Rutte ahead of the meeting of NATO Defence Ministers in Brussels [Pre-Ministerial press conference]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_232941.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (13 Şubat 2025). by NATO Secretary General Mark Rutte at the North Atlantic Council in Defence Ministers Session [Opening Remarks]. Speeches & Transcripts.

https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_232949.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (17 Şubat 2025). *by NATO Deputy Secretary General Radmila Shekerinska at the opening ceremony of the Joint Analysis, Training and Education Centre* [Remarks]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_232954.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (20 Şubat 2025). *by NATO Secretary General Mark Rutte followed by a Q&A at the Comenius University, in Bratislava* [Speech]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_233223.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (24 Şubat 2025). *by NATO Deputy Secretary General Radmila Shekerinska at the ceremony marking three years of Russia's full-scale invasion of Ukraine* [Remarks]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_233466.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (28 Nisan 2025). *by NATO Secretary General Mark Rutte at the ceremony marking the 70th Anniversary of Germany in NATO* [Speech]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_234896.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (20 Mart 2025). *by NATO Deputy Secretary General Radmila Shekerinska at the European Parliament's Committee on Security and Defence followed by a moderated discussion*. [Opening Remarks]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_233899.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (26 Mart 2025). *by NATO Secretary General Mark Rutte followed by moderated discussion at the Warsaw School of Economics* [Speech]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_233924.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (2 Nisan 2025). *by NATO Secretary General Mark Rutte ahead of the meetings of NATO Ministers of Foreign Affairs* [Pre-ministerial press conference]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_234072.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (3 Nisan 2025). *by NATO Secretary General Mark Rutte with US Secretary of State Marco Rubio at the meeting of NATO Ministers of Foreign Affairs in Brussels* [Remarks]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_234085.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (4 Nisan 2025). *by NATO Secretary General Mark Rutte following the meetings of NATO Ministers of Foreign Affairs* [Press Conference]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_234095.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (8 Nisan 2025). *by NATO Secretary General Mark Rutte with the Minister of Defence of Japan, Gen Nakatani* [Remarks]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_234397.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (9 Nisan 2025). *by NATO Secretary General Mark Rutte with the Prime Minister of Japan, Shigeru Ishiba* [Press Conference]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_234471.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (25 Nisan 2025). *Conversation with NATO Deputy Secretary General Radmila Shekerinska at the 2025 NATO Youth Summit* [Setting the scene]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_234806.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (9 Mayıs 2025). *with NATO Secretary General Mark Rutte and the Chancellor of Germany, Friedrich Merz* [Joint press conference]. Speeches & Transcripts.

https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_235026.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (14 Mayıs 2025a) *by Admiral Giuseppe Cavo Dragone, Chair of the NATO Military Committee* [Press Conference]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_235097.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (14 Mayıs 2025b) *by Admiral Giuseppe Cavo Dragone, Chair of the NATO Military Committee* [Opening Remarks]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_235099.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (15 Mayıs 2025). *by NATO Secretary General Mark Rutte following the Informal meeting of NATO Ministers of Foreign Affairs in Antalya.* [Press Conference]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_235107.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (21 Mayıs 2025). *with NATO Secretary General Mark Rutte and the President of Czechia, Petr Pavel* [Joint Press Conference]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_235514.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (26 Mayıs 2025). *by NATO Secretary General Mark Rutte to the NATO Parliamentary Assembly, followed by a moderated conversation* [Address]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_235647.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (31 Mayıs 2022 [Güncelleme]. 2021 NATO Summit. <https://www.nato.int/cps/en/natohq/184620.htm> (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (4 Haziran 2025) *by NATO Secretary General Mark Rutte ahead of the meeting of NATO Defence Ministers in Brussels* [Pre-ministerial press conference]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_235761.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (5 Haziran 2025). *by NATO Secretary General Mark Rutte following the meeting of NATO Ministers of Defence in Brussels* [Press Conference]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_235894.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (9 Haziran 2025). *Building a Better NATO - Speech by NATO Secretary General Mark Rutte at Chatham House - London, United Kingdom.* Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_235867.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (24 Haziran 2025). *by NATO Secretary General Mark Rutte at the NATO Public Forum* [Remarks]. Speeches & Transcripts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_236426.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 25 Haziran 2025).

NATO News. (14 Haziran 2021). *NATO Secretary General's press conference at NATO Summit Brussels, 14 JUN 2021* [Video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=ChB5b_J5Ddo (Erişim Tarihi, 15 Haziran 2025).

NATO. (14 Haziran 2021). *Brussels Summit Communiqué - Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Brussels 14 June 2021.* NATO News. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_185000.htm?selectedLocale=en (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

Oxford Çevrimiçi Sözlük. (t.y.). Resilience. *Oxford Learner's Dictionary.* <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/resilience?q=resilience> (Erişim tarihi: 15 Haziran 2025).

T.C. Dışışleri Bakanlığı. (t.y.) *NATO 2030: Yeni Bir Çağ İçin Birliktelik* [Dış Politika / Uluslararası Kuruluşlar ve İlişkilerimiz / Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı]. <https://www.mfa.gov.tr/nato-2030.tr.mfa> (Erişim tarihi, 15 Haziran 2025).

Thierry Tardy (2020). “*NATO 2030. United for a new era*”: a Digest. NATO Defense College. <http://www.jstor.org/stable/resrep32322>